

ВІСНИК

Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік
Уперше вийшов друком у лютому 1998 р.

До жовтня 2000 р. виходив під назвою
"Вісник Київського державного торговельно-економічного університету"

№ 3⁽¹⁰⁷⁾ 2016

Журнал визнано ДАК України як фахове видання з економічних наук

З М І С Т

ДЕРЖАВА ТА ЕКОНОМІКА

РОМАНЕНКО В.	Конкурентна політика та конкурентоспроможність національної економіки	5
ФЕДУЛОВА Л.	Інноваційність розвитку сфери торгівлі	17
ВЕРТЕЛЄВА О.	Фактори міжнародної конкурентоспроможності України	33
МЕЛЬНИК Т., КОНРАД Ю.	Національні підприємства у глобальних ланцюгах створення вартості	49
ІЛЬІНА А.	Державне стимулювання інвестиційного процесу	57

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

ШУЛЬГА Н.	Рефінансування банків України	78
ПАЯНОК Т., ДУДКО В., ПАРАНИЦЯ Н.	Оцінка взаємодії фінансового і промислового секторів України	89
ГАЛЕЩУК С.	Штучні нейронні мережі у прогнозуванні валютного ринку	101

ПЕДАГОГІКА ВИЩОЇ ОСВІТИ

ГУБИЦЬКИЙ Л.,	Вища торговельно-економічна освіта	
МЕЛЬНИК Г.	в Україні у 1941–1945 рр.	116
ЧИКУН Н.,	Інноваційні технології навчання	
ПАСАЛЬСЬКИЙ Б.	у реформуванні системи вищої освіти	135

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЖУРНАЛУ "Вісник КНТЕУ"

МАЗАРАКІ А.А. – головний редактор;
ПРИТУЛЬСЬКА Н.В. – заступник головного редактора;
БАРДАШ С.В., БАЙ С.І., ВЕДМІДЬ Н.І., ГУЛЯЄВА Н.М., ДОБІЯ М. (*Польща*),
КАЛУСЬКИЙ Я. (*Польща*), **ЛАГУТІН В.Д., ЛАЦЕ Н.** (*Латвія*), **ПАНКОВ Д.О.** (*Білорусь*),
ПИРОЖКОВ С.І., РОМАТ Є.В., СИМОНЕНКО В.К., СОПКО В.В., СУСІДЕНКО В.Т.,
ТКАЧЕНКО Т.І., ФЕДУЛОВА Л.І., ФІЛІС К. (*Греція*), **ЧУГУНОВ І.Я.** – члени
редакційної колегії з економічних наук; **БЕЛІНСЬКА С.О., МЕРЕЖКО Н.В.,**
МОКРОУСОВА О.Р., СИДОРЕНКО О.В. – члени редакційної колегії з технічних наук;
ГАЛЯНТИЧ М.К., ГУРЖІЙ Т.О., ЛАДІЧЕНКО В.В., МАРЧУК В.М.,
МИРОНЕНКО Н.М., ЯРМИШ О.Н. – члени редакційної колегії з правових наук;
ІВАНОВА Н.В., КОРОЛЬЧУК М.С., КОРОЛЬЧУК В.М., САМОЙЛОВ О.Є.,
СТАСЮК В.В., ТІМЧЕНКО О.В., МАКСИМЕНКО С.Д. – члени редакційної колегії
з психологічних наук; **ВАЛУЙСЬКИЙ О.О., ЗАМКОВА Н.Л., КОНВЕРСЬКИЙ А.Є.,**
ЛАТИГІНА Н.А., МОРОЗОВ А.Ю., ОПАРА С. (*Польща*), **ОСТАПЧУК І.Б.,**
ХОРУЖИЙ Г.Ф. – члени редакційної колегії з філософських наук;
БАДАХ Ю.Г., КАЗЬМИРЧУК Г.Д., КОРОЛЬОВ Б.І., КОЦУРА А.П. –
члени редакційної колегії з історичних наук

МЕЛЬНИЧЕНКО С.В. – відповідальний секретар

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач
Київський національний торговельно-економічний університет.

Завідувач редакції
С.І. ОЛЮНІНА

Редактори: Е.Ю. КИРИЧЕНКО, І.Й. РАССКАЗОВА
Художньо-технічний редактор І.В. КРИВИЦЬКА

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 13100-1984ПР від 23.08.2007.

Індекс журналу в Каталозі видань України на 2016 рік – 21910.

Підписано до друку 30.05.2016. Ум. друк. арк. 11.9. Тираж 250 пр. Зам. 537.

Адреса редакції, видавця, виготовлювача: вул. Кіото, 19,
м. Київ-156, Україна, 02156.

Телефон редакції 518-90-92, факс: 513-85-36, e-mail: visnik@knteu.kiev.ua.

Надруковано на обладнанні КНТЕУ.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4620 від 03.10.2013.

Видається за рекомендацією Вченої ради КНТЕУ (протокол засідання № 10 від 23.05.2016).

Статті проходять рецензування. Передрук і переклади матеріалів, опублікованих у журналі,
дозволяються лише зі згоди автора та редакції

Журнал представлено в міжнародних і національних наукометричних базах: індекс Копернікус (*index Copernicus*);
Російський індекс наукового цитування (*РИНЦ*); реферативна база даних "Україніка наукова", а також у пошуковій
системі Академії Google (*Google Scholar*).

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2016

СОДЕРЖАНИЕ

ГОСУДАРСТВО И ЭКОНОМИКА

РОМАНЕНКО В.	Конкурентная политика и конкурентоспособность национальной экономики	5
ФЕДУЛОВА Л.	Инновационность развития сферы торговли	17
ВЕРТЕЛЕВА О.	Факторы международной конкурентоспособности Украины	33
МЕЛЬНИК Т., КОНРАД Ю.	Национальные предприятия в глобальных цепочках создания стоимости	49
ИЛЬИНА А.	Государственное стимулирование инвестиционного процесса	57

ФИНАНСЫ И БАНКОВСКОЕ ДЕЛО

ШУЛЬГА Н.	Рефинансирование банков Украины	78
ПАЯНОК Т., ДУДКО В., ПАРАНИЦА Н.	Оценка взаимодействия финансового и промышленного секторов Украины	89
ГАЛЕЩУК С.	Искусственные нейронные сети в прогнозировании валютного рынка	101

ПЕДАГОГИКА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

ГУБИЦКИЙ Л., МЕЛЬНИК А.	Высшее торгово-экономическое образование в Украине в 1941–1945 гг.	116
ЧИКУН Н., ПАСАЛЬСКИЙ Б.	Инновационные технологии обучения в реформировании системы высшего образования	135

C O N T E N T

STATE AND ECONOMY

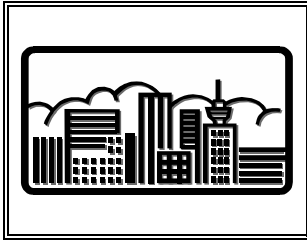
ROMANENKO V.	Competition policy and competitiveness of national economy	5
FEDULOVA L.	Trade innovation development	17
VERTELYEVA O.	Factors of international competitiveness of Ukraine	33
MEL'NYK T., KONRAD Y.	Domestic enterprises in the global value formation chains	49
ILYINA A.	State stimulation of investment process	57

FINANCE AND BANKING

SHULGA N.	Refinancing of banks of Ukraine	78
PAYANOK T., DUDKO V., PARANYTSIA N.	Estimation of cooperation of financial and industrial sectors of Ukraine	89
GALESCHUK S.	Artificial neural networks in foreign exchange market forecast	101

PEDAGOGY OF HIGHER EDUCATION

HUBYTSKYI L., MELNYK H.	Higher trade and economic education in Ukraine in 1941–1945	116
CHYKUN N., PASALSKIY B.	Innovative technologies in teaching in reforming system of higher education	135

УДК 339.137

РОМАНЕНКО Володимир, д. е. н., професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ

КОНКУРЕНТНА ПОЛІТИКА ТА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Проаналізовано практику реалізації конкурентної політики в Україні. Оцінено вплив конкурентної політики на конкурентоспроможність окремих секторів економіки, зокрема промисловості. На основі сучасних уявлень про конкуренцію запропоновано удосконалити законодавчу базу.

Ключові слова: конкурентна політика, конкурентоспроможність, національна економіка, внутрішній ринок, промисловість.

Романенко В. Конкурентная политика и конкурентоспособность национальной экономики. Проанализирована практика реализации конкурентной политики в Украине. Оценено влияние конкурентной политики на конкурентоспособность отдельных секторов экономики, в частности промышленности. На основе современных представлений о конкуренции предложено усовершенствовать законодательную базу.

Ключевые слова: конкурентная политика, конкурентоспособность, национальная экономика, внутренний рынок, промышленность.

Постановка проблеми. Соціально-політичні та економічні виклики, які сьогодні стоять перед Україною, вимагають заміни акцентів в економічній політиці держави, вагомою складовою якої є конкурентна політика (КП). Будучи підсистемою системи економічних відносин, КП має відповідати тій меті та завданням, які поставлено перед державою.

Найбільш актуальне завдання економіки – відновлення зростання в умовах зменшення внутрішнього економічного простору, зумовленого анексією АР Крим та окупацією частини індустріальних районів Луганської та Донецької областей.

Якщо раніше економічне зростання відбувалося за рахунок енергоємних, сировинно-орієнтованих галузей (гірничо-металургійного комплексу, великотоннажної хімії), то нині, у зв'язку з жорсткими енергетичними обмеженнями, ситуація змінюється. Ставку слід робити

на менш енергоємні, високотехнологічні види виробництва, до яких насамперед належить легка промисловість і машинобудування. В умовах військової агресії особливої важливості набуває розвиток машинобудування як основи військово-промислового комплексу країни.

Автор ґрунтовного дослідження проблем конкурентоспроможності економіки США Р. Лоуренс відзначає, що "Обробна промисловість розглядається як основа сучасної економіки, найважливіше джерело високої заробітної плати й зайнятості, головне джерело зростання продуктивності праці, центр життєво важливої регіональної економіки, вирішальний елемент національної оборони" [1, с. 14–17].

Попередня практика реалізації КП засвідчує, що далеко не завжди вона відповідала завданням економічного розвитку [2]. Тому аналіз її впливу на конкурентоспроможність національної економіки та розробка відповідних рекомендацій щодо підвищення її ефективності в обробній промисловості є важливими актуальними завданнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням взаємозв'язку конкурентної політики і конкурентоспроможності національної економіки присвячено праці відомих вчених: Б. Кваснюка, В. Лагутіна, Ю. Кіндзерського, О. Костусєва [3–6].

В умовах нових економічних реалій важливою є оцінка впливу КП на конкурентоспроможність окремих секторів економіки (зокрема, промисловості). Проте це питання недостатньо або взагалі не висвітлено в публікаціях.

Метою роботи є аналіз впливу конкурентної політики на конкурентоспроможність національної економіки на прикладі окремих видів економічної діяльності.

Матеріали та методи. Інформаційна база дослідження ґрунтується на матеріалах Державної служби статистики України, Антимонопольного комітету України. Для визначення місця конкурентної політики в економічній політиці держави використано методи аналізу і синтезу, системного підходу.

Результати дослідження. Для оцінки впливу КП на конкурентоспроможність національної економіки слід розглянути період початку формування конкурентних відносин та теоретичні засади, на яких вони будувалися. Стосовно критерію конкурентоспроможності національної економіки слід спиратись на відому концепцію М. Портера, за якою конкурентоспроможність національної економіки визначається наявністю конкурентоспроможних галузей і відповідно підприємств [7, с. 41].

Одним із ключових елементів проведення ринкових реформ в Україні стала демонополізація. Монополізм був характерним для машинобудування, металургії, хімічної промисловості, багатьох галузей добувної промисловості. Найбільш реальним і швидким способом демонополізації цих ринків є їх відкриття для іноземної конкуренції [6, с. 90]. Однак більша частина промислової продукції, що виробляється підприємствами України, не відповідає за якістю вимогам світового ринку [8].

Знаковою подією у формуванні КП в Україні стало прийняття Державної програми демонополізації економіки і розвитку конкуренції.

У ході реалізації програми складено перелік підприємств-монополістів, виявлено найбільш монополізовані загальнодержавні ринки – сировини і матеріалів для легкої промисловості, продукції машинобудування (особливо сільгосптехніки) [6, с. 95].

За визнанням науковців, у ході демонополізації не вдалося уникнути помилок, коли руйнувалися технологічні ланцюги, виникали неконкурентоспроможні підприємства [6, с. 98].

Найбільша активність процесу демонополізації спостерігалася у 1994–2000 рр. Аналізуючи економічні наслідки цього процесу для конкурентоспроможності національної економіки, варто зазначити, що узагальнюючим показником можна вважати динаміку виробництва в окремих галузях. Однак встановити однозначний, чіткий зв'язок між процесами демонополізації і динамікою виробництва доволі складно, оскільки діють й інші чинники впливу на стан виробництва. Проте незаперечним є факт, що саме активний період демонополізації збігається з найбільшим падінням виробництва (особливо у високотехнологічних галузях і передусім у машинобудуванні) за всю історію України [8, с. 107–108].

Доречно розглянути причини негативного впливу демонополізації як інструменту КП на конкурентоспроможність національної економіки, зокрема некоректне методологічне підґрунтя формування в 1990-ті роки економічної та конкурентної політики. Хибними виявилися концептуальні положення переходу до ринкової економіки, в яких передбачалося, що основною метою роздержавлення є забезпечення дії на ринку України великої кількості самостійних, вільних товаровиробників. Тобто мала місце спроба побудувати ринкові відносини в окремо взятій країні, та ще й за епохи вільної конкуренції, яка закінчилася більше ста років тому. Щодо можливого впливу сформованого конкурентного середовища на ефективність суспільного виробництва, а відтак, на його конкурентоспроможність, то це питання взагалі не ставилося. Передбачалося, що загострення конкуренції автоматично призведе до збільшення конкурентоспроможності [8, с. 71–78].

Подібна думка була спростована відомими вченими. Так, Й. Шумпетер стверджував: "Як тільки ми подивимось на показники виробництва окремих товарів, то з'ясується, що найбільшого прогресу досягли не фірми, що працюють в умовах порівняно вільної конкуренції, а саме великі концерни, які до того ж сприяють прогресу в конкурентному секторі [9, с. 125].

Останнім десятиліттям більшість західних економістів кардинально переглянули свої позиції щодо прямого взаємозв'язку рівня конкуренції та темпів науково-технічного прогресу і дійшли висновку,

що ці речі є практично несумісними та мають не пряму, а зворотну залежність, оскільки досконала конкуренція:

- не дає змоги розгорнути великомасштабне виробництво, одержати економію на масштабі та досягти у такий спосіб мінімальних виробничих витрат на одиницю продукції;

- не створює достатніх стимулів для проведення досліджень, тому що приріст прибутку внаслідок технологічного удосконалення буде тимчасовим через легкість входження інших фірм до галузі. Одержання самої можливості для такого удосконалення вимагає великих фінансових ресурсів на проведення НДДКР, якими фірми через свої невеликі розміри не володіють, не гарантує застосування найкращої з відомих технологій, а, отже, не прискорює, а навпаки, може уповільнити темпи НТП;

- не завжди може забезпечити достатній діапазон споживчого вибору і сприяти розробці нових продуктів, тому що призводить до стандартизації продукції, тоді як монополістична та олігополістична конкуренції, навпаки, обумовлюють широку різноманітність типів і відтінків якості виробів [5, с. 21].

Цікавою є думка науковців щодо впливу конкуренції на конкурентоспроможність у машинобудуванні: "Машинобудування має як монополізовані сегменти, так і конкурентні. Висококонкурентними, зокрема, є ринки складної побутової техніки, теле- і радіоапаратури. Однак на них переважають імпорتنі товари, а виробництво телевізорів, радіоприймачів, пилососів тощо на українських підприємствах скоротилося в десятки разів" [6, с. 235].

Хибною була теза про високий рівень монополізації у сфері виробництва, зокрема в машинобудуванні, але вона давала можливість забороняти створення таких великих організаційних утворень, як: "Укрсільгоспмашсервіс", "Уркверстатойнструмент", "Укрелекор" та ін. При цьому з метою демонополізації передбачалося відкриття цих ринків для іноземної конкуренції. Проте з іноземними конкурентами спостерігалася зовсім інша картина. На більшості ринків високотехнологічної продукції, до яких належать й ринки машинобудування, основу виробництва становлять великі корпорації, на яких працюють десятки, сотні тисяч людей.

В Україні за часів командно-адміністративної системи управління на виробничому об'єднанні в машинобудуванні працювало приблизно 5 тис. осіб, тоді як чисельність працюючих у компанії "Сіменс" становить близько 500 тис. осіб. А масштаби виробництва американської компанії "Дженерал електрик" перевищували обсяги міністерства електротехнічної промисловості СРСР. Стосовно рівня концентрації виробництва в США Д. Гелбрейт стверджує: "Загальні доходи двох найбільших промислових корпорацій "Дженерал моторс" і "Стандарт ойл" набагато перевищують доходи штатів Каліфорнія і Нью-Йорк. Разом

з компаніями "Форд" і "Дженерал електрик" їх загальні доходи перевищують доходи всіх сільськогосподарських, лісових і риболовецьких підприємств" [10, с. 73].

Таким чином, наслідки такої "демонополізації" для національної економіки були прогнозовані: фактично вона призвела не до підвищення конкурентоспроможності, а до тотального падіння виробництва, знищення цілих галузей в машинобудуванні, легкої промисловості, інших сферах при одночасному захопленні внутрішнього ринку продукцією іноземних компаній.

Про загрози і ризики, які несе політика деконцентрації і розукрупнення виробничих структур, і про, навпаки, необхідність створення великих організаційних утворень, особливо у високотехнологічному секторі, неодноразово наголошували українські вчені [4; 5; 11].

Як зауважує В. Лагутін, питання ускладнюється ще й тим, що "Проблема конкуренції та конкурентної політики в умовах трансформаційної економіки є надзвичайно складною і ще належним чином не осмисленою в теоретико-методологічному плані" [4, с. 8]. Слід погодитись з автором, що: "Сутність конкурентної політики визначається правильним вибором її стратегічної мети. Якщо стратегічна мета конкурентної політики визначена неправильно, то це породжує відповідні помилки при виборі інструментів її досягнення" [4, с. 17]. Отже, коли за мету ставилося розукрупнення, і концентрація відбувалася для збільшення конкуренції, конкурентна політика стала суперечити загальній соціально-економічній політиці, метою якої є розбудова соціально орієнтованої ринкової економіки, підґрунтям якої є конкурентоспроможне власне виробництво.

Стратегічна мета конкурентної політики – державна підтримка ефективної конкуренції і створення однакових умов щодо конкуренції для всіх агентів ринкових відносин [4, с. 17]. Сучасні погляди на конкуренцію характеризуються насамперед зміною концепції "конкуренція" на поняття "взаємодія фірм на ринку". Для дієвої взаємодії фірм на ринку однаково важливим є і конкурентний процес (теорія добросовісної конкуренції), і конкурентний результат (економічна ефективність у всіх її формах). Завдяки такому підходу формується уявлення про те, що конкуренція може бути надлишковою, що призводить не до ефективності, а до знищення ринку і галузі [3, с. 35].

Приклад руйнації цілих галузей від надлишкової конкуренції, спричиненої політикою деконцентрації власного виробництва при одночасному входженні на ринок великих корпорацій, ми спостерігали в Україні в 1990-ті роки. Тому, враховуючи негативний досвід попередніх років, і на основі нових уявлень про конкуренцію слід визнати, що: "Основним методом конкурентної політики стає забезпечення рівних умов конкуренції..." [3, с. 63].

Про необхідність дотримання рівних умов конкуренції науковці наголошували ще у XIX ст. Сучасні вчені підтверджують важливість

цієї умови. Тож залишається дати відповідь на одне "невелике" питання: як цього досягти на практиці?

Основним завданням Антимонопольного комітету України є участь у формуванні та реалізації конкурентної політики, зокрема:

- здійснення державного контролю за дотриманням чинного законодавства про захист економічної конкуренції на засадах рівності суб'єктів господарювання перед законом;
- контроль за концентрацією та узгодженими діями суб'єктів господарювання;
- сприяння розвитку добросовісної конкуренції [12].

За даними звіту Антимонопольного комітету за 2014 р., рівень монополізації зріс у 34 галузях, у тому числі й у виробництві комп'ютерів, електронної та оптичної продукції. Проте недоречно говорити про монополізацію, коли частка товарів цієї товарної групи, вироблених в Україні, у загальному товарообороті в Україні становить менше 5 %, а по комп'ютерній техніці – близько 1 %, тобто на ринку переважає імпортна продукція.

Хибність подібного підходу полягає в тому, що рівень монополізації визначається у сфері виробництва, а не на ринку. Стосовно ситуації на ринку, особливо непродовольчих товарів, то там частка продажу товарів внутрішнього виробництва становить лише 50 %, а по окремих товарних групах – менше 10 %. На вказаних ринках вочевидь існують певні прояви монополізму, і це може бути пов'язано з присутністю не вітчизняних, а іноземних товаровиробників.

У звіті АМК за 2014 р. також стверджується, що досить високим у промисловості України є сукупний рівень концентрації: 100 найбільших підприємств (що становить 0.2 % від загальної кількості промислових підприємств) забезпечували 62.3 % загального обсягу реалізації продукції [13]. Для порівняння: у США 0.3 % фірм з 500 і більше працюючих дають роботу 47 % усіх зайнятих, мають 53 % загального фонду оплати праці та 53 % загального обсягу виручки.

"У США намітився перехід до концентрації більш високого типу, заснованої на спеціалізованих виробництвах. Хоча останні формально послаблюють концентрацію виробництва, в дійсності монополії через механізм всіляких прихованих форм контролю за діяльністю юридично незалежних середніх і малих фірм досить щільно прив'язують їх до виконання виробничих програм лідируючих у галузі монополістичних об'єднань" [1, с. 66]. Тобто можна стверджувати, що реальний ступінь концентрації виробництв у США вищий, ніж подається в офіційній статистиці.

В Україні існують галузі, де 1–2 підприємства становлять основу виробництва: енергетичне машинобудування, електротехнічна промисловість, залізничне машинобудування, авіаційна промисловість тощо. Проте саме тут сконцентровано найбільш конкурентоспроможні під-

приємства: "Турбоатом", "Електроважмаш", "Запоріжтрансформатор", Крюківський вагонобудівний завод, "Мотор-Січ" та ін. Світовий досвід показує, що наявність у країні навіть одного виробника певної продукції не є приводом для занепокоєння антимонопольних органів, а навпаки – предметом національної гордості. У Нідерландах це компанія "Філіпс", Швеції – "Еріксон", Франції – "Томпсон" тощо.

В умовах відкритої економіки і присутності на ринку іноземних виробників наявність у країні лише одного виробника не може вважатися проявом монополізму. Цю тезу підтверджує і Й. Шумпетер: "Навряд чи необхідно згадувати про те, що конкуренція, про яку йдеться, впливає не тільки тоді, коли вона вже є, але й тоді, коли вона є всього лише потенційною загрозою. Можна стверджувати, що вона дисциплінує до свого приходу. Бізнесмен відчуває себе в конкурентній ситуації навіть тоді, коли він є повним монополістом у своїй галузі..." [9, с. 128–129]. Спростовуючи традиційну концепцію конкуренції (на якій значною мірою будувалася конкурентна політика в Україні), Й. Шумпетер відмічає: "Але, всупереч підручникам, у капіталістичній дійсності переважаюче значення має інша конкуренція, заснована на відкритті нового товару, нової технології, нового джерела сировини, нового типу організації (наприклад, найбільших фірм). Ця конкуренція забезпечує рішуче скорочення витрат і підвищення якості, вона загрожує існуючим фірмам не незначним скороченням прибутків і випуску, а повним банкрутством. За своїми наслідками така конкуренція належить до традиційної, як бомбардування до зламання дверей" [9, с. 128].

Саме така конкуренція свого часу призвела до знищення в Україні власного виробництва телевізорів (близько 3 млн шт. у рік). Причиною стали нові розробки в галузі мікроелектроніки у іноземних компаніях, що кардинально перевершували технологічні можливості українських виробників.

Подібна загроза стоїть і перед підприємством "Іскра" – головним виробником ламп розжарювання в Україні. У зв'язку з досягненнями у галузі твердотільної мікроелектроніки на зміну ламп розжарювання приходять більш енергоефективні світлодіодні. І тут конкуренція вже буде відбуватися не між лампами розжарювання і світлодіодними, а на ринку нових світлодіодних ламп. Виробники традиційної продукції, якщо не опанують нові технології, просто припинять своє існування.

Таким чином, конкурентна політика в Україні далеко не завжди відповідала меті розбудови конкурентоспроможної національної економіки. Проте за останній рік з'явилися позитивні тенденції, проявом яких стало визнання АМК України російської компанії "Газпром" монополістом на внутрішньому ринку. Дані *таблиці* свідчать про негативну тенденцію до скорочення частки вітчизняних виробників на внутрішньому ринку, що обумовлює необхідність посилення уваги до присутності на українському ринку іноземних товаровиробників.

Частка продажу непродовольчих споживчих товарів, вироблених на території України, через торгові мережі підприємств (%) *

Група товарів	2005	2010	2013	2014
Товари текстильні та галантерея	45.1	41.1	26.7	30
Одяг та білизна з тканини	23.5	10.7	6.8	5.9
Одяг зі шкіри, хутра та інші вироби з них	31.2	12	6.4	10.7
Трикотаж верхній та білизняний	16.9	10.4	5	4
Взуття	9.3	4.2	2.3	3
Товари парфумерно-косметичні	30.5	25.8	20.9	20.5
Вироби ювелірні	90.8	81.8	72.1	49.7
Комп'ютери, периферійне устаткування, програмне забезпечення	22.5	6.1	0.9	0.6
Аудіо- та відеообладнання, включаючи телекомунікаційне устаткування	3.6	4.8	3.6	0.3
Фотографічне, оптичне та точне устаткування	3.7	5.5	1.7	0.6
Ігри та іграшки	40.0	33.7	20.5	16.7
Автомобілі та автотовари	23.1	18.6	10.7	10.5
Побутові товари неелектричні	61.3	29.0	30.7	32.2
Мотоцикли, деталі та приладдя для них	40.0	0.6	0.6	5.6
Товари фармацевтичні	56.5	52.1	50.8	50.9
Усього	57.6	50	39	39.5

* Розраховано автором за даними Держстату України.

Особливо загрозлива ситуація склалася у сегменті продажу високо-технологічної продукції. Так, частка комп'ютерів, периферійного устаткування, програмного забезпечення зменшилася у 37.5 рази, а частка аудіо-та відеообладнання, включаючи телекомунікаційне устаткування, – у 12 разів, частка продажу товарів легкої промисловості – від 1.5 (товари текстильні та галантерея) до 4 разів (одяг та білизна з тканини).

З метою протидії цьому вкрай негативному явищу українські вчені з позицій конкурентної політики пропонують створити рівні конкурентні умови для всіх учасників ринку. У цьому контексті доречно розглянути, в чому виявляється нерівність конкурентних умов між вітчизняними та іноземними товаровиробниками.

Стосовно машинобудування, то база для такої нерівності закладалася ще за часів командно-адміністративної системи: велика частка зношених, застарілих основних засобів; виробничі комплекси, розміщені на території України, в основному не цілісні, лише фрагментарно пов'язані між собою, керування якими здійснювалося із союзного центру. Період ринкових перетворень (демонополізація) не лише не дав позитивного поштовху розвитку галузі, а значно погіршив ситуацію. Частка машинобудування у структурі промисловості скоротилася більш як у три рази. Були майже ліквідовані цілі галузі: електронна промисловість, верстатобудування, радіопромисловість. Слід зазначити, що й донині в машинобудуванні не створено великих організаційних утворень, які могли б на рівних конкурувати з іноземними компаніями.

У легкій промисловості головна проблема полягає у руйнації сировинної бази. Так, виробництво льону-довгунця скоротилося більш як у 100 разів, що зумовило майже п'ятнадцятикратне зменшення виробництва тканин. Унаслідок цього частка продажу одягу та білизни з тканин, вироблених на території України, на сьогодні становить близько 5 % від загального обсягу продажу.

Змагатися з іноземними виробниками продукції легкої промисловості, які мають власну сировинну базу, доволі складно, тож частка вітчизняного товару на внутрішньому ринку має тенденцію до скорочення.

Важливим чинником, що обумовлює нерівні конкурентні умови, є недобросовісна конкуренція. Це явище особливо помітне у легкій промисловості, коли на внутрішній ринок завозиться іноземна фальсифікована і контрабандна продукція, що не відповідає жодним вимогам, але вона масово реалізується на ринках, створюючи нерівну конкуренцію вітчизняним товарам. Це ж стосується і багатьох електропобутових товарів, аудіо-, відеотехніки тощо.

Спільним викликом для всіх виробників є високий відсоток банківського кредиту: 20–30 % для вітчизняних і 2–3 % для іноземних конкурентів. Це також унеможлиблює дотримання рівних конкурентних умов. Крім того, високе податкове навантаження на вітчизняний бізнес ускладнюється ще й вагомою корупційною складовою. Тобто до створення рівних конкурентних умов між вітчизняними і закордонними товаровиробниками ще досить далеко.

Натомість логіка реалізації конкурентної політики в Україні спрямована на створення рівних конкурентних умов всередині країни між вітчизняними товаровиробниками різних видів економічної діяльності. Так, рівень оподаткування прибутку у нас однаковий: у добувній промисловості чи в обробній – 18 %. Але не йдеться про рівні конкурентні умови для різних видів економічної діяльності, коли рентабельність операційної діяльності підприємств у добувній промисловості і розроблення кар'єрів за 2014 р. становила 21.4 %, а в машинобудуванні, виробництві комп'ютерів, електронної та оптичної продукції набула від'ємних значень: –2.4 % і –8 % відповідно. На цьому тлі інвестиційно привабливим виглядає добування корисних копалин, а у машинобудуванні без інвестицій неможливе зростання конкурентоспроможності. Така ситуація виникає через існування галузей із зростаючою і спадною віддачею. Наприклад, у Київській області запропоновано інвестиційний проект: освоєння Тарасівського родовища титано-цирконійових руд. Рівень рентабельності – 35 % (це при середній рентабельності по промисловості – 3 %), термін окупності – 3 роки, термін експлуатації – 20 років. Вочевидь, у міру виснаження родовища витрати будуть зростати, а рентабельність падати. А що потім, коли руда закінчиться? На величезній території залишиться місячний ландшафт з отруєними поверхневими і підземними водами.

Уявімо інший варіант, коли будеється високотехнологічне машинобудівне підприємство з випуску кінцевої продукції, наприклад, телевізорів. Рівень рентабельності в перші роки буде невисокий, а можливо і від'ємний, оскільки потрібно підготувати і навчити кваліфікованих робітників, інженерів, освоїти нові технології. У міру освоєння виробництва, формування свого бренду рентабельність зростатиме. Таке підприємство і його працівники можуть мати майбутнє.

Створюючи рівні конкурентні умови всередині країни, ми стимулюємо її сировинну спеціалізацію і тим самим погіршуємо її конкурентні переваги у міжнародній конкуренції та конкурентоспроможність національної економіки в цілому. Цікаву думку з цього приводу висловлює відомий економіст Е. Райнерт: "Я дослідив, як основна експортна діяльність трьох країн Латиноамериканських Анд – Болівії (добування олова), Еквадора (виробництво бананів) і Перу (виробництво бавовни) розвивалась до рівня спадної віддачі. У секторі обробної промисловості залежність зворотна" [14, с. 343].

Е. Райнерт наводить два підходи до пояснення світової економіки, багатства і бідності країн. *Стандартний канон*. Передумова про рівність: всі види економічної діяльності рівні й однакові як носії економічного зростання і благополуччя. *Другий канон*. Зростання благополуччя залежить від виду діяльності; різні види економічної діяльності мають різні потенціали для застосування нових знань. У рамках другого канону вказується, як має формуватися конкурентна політика: "Конкуренція по Шумпетеру, рушійною силою якої є інновації і знання, вважається основою прогресу й ідеальною ситуацією. В ситуації досконалої конкуренції, рівноваги і відсутності інновацій капітал знецінюється (Шумпетер, Хайек)" [14, с. 339].

Висновки. Свідченням важливості конкурентних відносин в економічному житті держави є розроблений проект "Загальнодержавна програма розвитку конкуренції в Україні на 2014–2024 рр." [15]. Незважаючи на важливість самого факту появи такої програми, багатьох позитивних моментів, зокрема щодо трактування терміна "ефективна конкуренція", існує ряд спірних і дискусійних питань. Так, відмічається, що метою програми є розвиток конкуренції на товарних ринках як засобу забезпечення сталого економічного зростання. Як свідчить проведений аналіз, далеко не завжди існує зв'язок між розвитком конкуренції й економічним зростанням. Наприклад, програма містить положення щодо прийняття рішень з питань економічної політики з урахуванням цілей і завдань політики розвитку конкуренції. З цим не можна погодитися, оскільки конкурентна політика є підсистемою нижчого рівня, яка має підпорядковуватися системі вищого рівня – економічній політиці, а не навпаки.

З викладеного випливає, що проект "Загальнодержавна програма розвитку конкуренції в Україні на 2014–2024 рр." потребує подальшого

доопрацювання й удосконалення для забезпечення її відповідності сучасним уявленням про конкуренцію. Долучити до цього процесу доцільно представників трьох головних науково-методичних центрів з формування конкурентної політики в Україні: аналітичних підрозділів АМК України, ДУ "Інститут економіки та прогнозування", Київського національного торговельно-економічного університету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Волков Н. В. Структурные сдвиги в экономике США в 70-80-х годах / Н. В. Волков. — М. : Наука, 1989. — 128 с.
2. Романенко В. А. Вплив конкурентної політики на розвиток машинобудування в Україні / В. А. Романенко // Економіка промисловості. — 2011. — № 1. — С. 67–71.
3. Конкурентоспроможність національної економіки / за ред. Б. С. Кваснюка. — К. : Фенікс, 2005. — 582 с.
4. Конкурентна політика держави в умовах трансформації національної економіки : монографія / за заг. ред. В. Д. Лагутіна. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. — 308 с.
5. Кіндзерський Ю. Проблеми національної конкурентоспроможності та пріоритети конкурентної політики в Україні / Ю. Кіндзерський, Г. Паламарчук // Економіка України. — 2006. — № 8. — С. 19–28.
6. Костусев О. О. Конкурентна політика в Україні : монографія / О. О. Костусев. — К. : КНЕУ, 2004. — 310 с.
7. Портер М. Международная конкуренция / М. Портер ; пер. с англ. под ред. и с предисловием В. Д. Щетинина. — М. : Междунар. отношения, 1993. — 896 с.
8. Романенко В. А. Соціально-економічні наслідки ринкових реформ в Україні (1990–2000 рр.) : монографія / В. А. Романенко. — Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. — 184 с.
9. Шумпетер Й. А. Капитализм, Социализм и Демократия / Й. А. Шумпетер ; пер. с англ. — М. : Экономика, 1995. — 540 с.
10. Гелбрейт Д. К. Экономические теории и цели общества / Д. К. Гелбрейт. — М. : Прогресс, 1979. — 407 с.
11. Машинобудування в Україні: тенденції, проблеми, перспективи / під заг. ред. Б. М. Данилишина. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. — 308 с.
12. Закон України "Про Антимонопольний комітет України" від 26.11.1993 № 3659-ХІІ. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3659-12>.
13. Звіт Антимонопольного комітету України за 2014 рік. — Режим доступу : www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=110270.
14. Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / Э. Райнерт ; пер. с англ. Н. Автономовой ; под ред. В. Автономова. — М. : Изд. дом Гос. ун-та, 2011. — 384 с.
15. Проект Закону України "Про Загальнодержавну програму розвитку конкуренції в Україні на 2014–2024 роки". — Режим доступу : rada.gov.ua/ua/news/radanews/18982.html.

Стаття надійшла до редакції 29.02.2016.

Romanenko V. Competition policy and competitiveness of national economy.

Background. The most urgent task facing the economic sphere is economic growth recovery.

Previous experience of competition policy implementation shows that it is not always consistent with economic development objectives.

The **aim** is to analyze the impact of competition policy on the competitiveness of the national economy on the example of certain economic activities.

Materials and methods. The basis of the information base of research was materials of the State Statistics Service of Ukraine, the Antimonopoly Committee of Ukraine. Methods of analysis and synthesis, systematic approach in determining the place of competition policy in state economic policy were used.

Results. Given the negative experience of previous years and based on new concepts of competition, the main method of competition policy is to ensure equal conditions of competition of domestic and foreign manufacturers.

Competition policy is a subsystem of the lower level, which is subject to a higher system level – economic policy.

Conclusion. It is proposed to finalize the draft of "The Nation-wide development program of the competition for 2014–2024".

Keywords: competition policy, competitiveness, national economy, domestic market, industry.

REFERENCES

1. Volkov N. V. Strukturnye sdvigi v jekonomike SShA v 70-80-h godah / N. V. Volkov. — M. : Nauka, 1989. — 128 s.
2. Romanenko V. A. Vplyv konkurentnoi' polityky na rozvytok mashynobuduvannja v Ukrai'ni / V. A. Romanenko // Ekonomika promyslovosti. — 2011. — № 1. — S. 67–71.
3. Konkurentospromozhnist' nacional'noi' ekonomiky / za red. B. S. Kvasnjuka. — K. : Feniks, 2005. — 582 s.
4. Konkurentna polityka derzhavy v umovah transformacii' nacional'noi' ekonomiky : monografija / za zag. red. V. D. Lagutina. — K. : Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-t, 2008. — 308 s.
5. Kindzers'kyj Ju. Problemy nacional'noi' konkurentospromozhnosti ta priorityty konkurentnoi' polityky v Ukrai'ni / Ju. Kindzers'kyj, G. Palamarchuk // Ekonomika Ukrai'ny. — 2006. — № 8. — S. 19–28.
6. Kostusjev O. O. Konkurentna polityka v Ukrai'ni : monografija / O. O. Kostusjev. — K. : KNEU, 2004. — 310 s.
7. Porter M. Mezhdunarodnaja konkurencija / M. Porter ; per. s angl. pod red. i s predislovijem V. D. Shhetinina. — M. : Mezhdunar. otnoshenija, 1993. — 896 s.
8. Romanenko V. A. Social'no-ekonomichni naslidky rynkovyh reform v Ukrai'ni (1990–2000 rr.) : monografija / V. A. Romanenko. — Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-t, 2010. — 184 s.
9. Shumpeter J. A. Kapitalizm, Socializm i Demokratija / J. A. Shumpeter ; per. s angl. — M. : Jekonomika, 1995. — 540 s.
10. Gelbrejt D. K. Jekonomicheskie teorii i celi obshhestva / D. K. Gelbrejt. — M. : Progress, 1979. — 407 s.
11. Mashynobuduvannja v Ukrai'ni: tendencii', problemy, perspektyvy / pid zag. red. B. M. Danylyshyna. — Nizhyn : Aspekt-Poligraf, 2007. — 308 s.
12. Zakon Ukrai'ny "Pro Antymonopol'nyj komitet Ukrai'ny" vid 26.11.1993 № 3659-XII. — Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3659-12>.
13. Zvit Antymonopol'nogo komitetu Ukrai'ny za 2014 rik. — Rezhym dostupu : www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=110270.
14. Rajnert Je. Kak bogatye strany stali bogatymi, i pochemu bednye strany ostajutsja bednymi / Je. Rajnert ; per. s angl. N. Avtonomovoj ; pod red. V. Avtonomova. — M. : Izd. dom Gos. un-ta, 2011. — 384 s.
15. Proekt Zakonu Ukrai'ny "Pro Zagal'noderzhavnu programu rozvytku konkurencii' v Ukrai'ni na 2014–2024 roky". — Rezhym dostupu : nrada.gov.ua/ua/news/radanews/18982.html.

УДК 330.341

ФЕДУЛОВА Любов, д. е. н., професор кафедри менеджменту КНТЕУ

ІННОВАЦІЙНІСТЬ РОЗВИТКУ СФЕРИ ТОРГІВЛІ

Визначено особливості інноваційного розвитку сфери торгівлі. Виявлено світові тенденції реалізації інноваційних стратегій торговельними транснаціональними компаніями (ТТНК) та розроблено пропозиції щодо забезпечення інноваційності на рівні торговельних підприємств з урахуванням глобальних трендів і перспектив залучення інноваційно-креативного фактору при формуванні торгової політики.

Ключові слова: сфера торгівлі, торговельні мережі, інноваційний розвиток, інноваційність.

Федулова Л. Инновационность развития сферы торговли. Определены особенности инновационного развития сферы торговли. Выявлены мировые тенденции реализации инновационных стратегий торговыми транснациональными компаниями (ТТНК) и разработаны предложения по обеспечению инновационности на уровне торговых предприятий с учетом глобальных трендов и перспектив привлечения инновационно-креативного фактора при формировании торговой политики.

Ключевые слова: сфера торговли, торговые сети, инновационное развитие, инновационность.

Постановка проблеми. Сьогодні інновації є двигуном економічного розвитку, появи новітніх технологій і, як наслідок, підвищення якості товарів й забезпечення конкурентоспроможності усіх галузей національної економіки, у тому числі й сфери торгівлі. Впровадження інноваційних рішень вимагає від торговельних мереж постійного удосконалення своїх конкурентних переваг, що сприяє більш якісному задоволенню потреб споживачів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Застосування теорії інноватики до сфери послуг відбулося на початку ХХІ ст. й перебуває на шляху емпіричних досліджень. Проте, як свого часу зазначали Б. Ван Арк, Л. Броема й П. ден Гертог, інновація в сфері послуг може бути визначена як нова концепція сервісу, нові канали зв'язку з клієнтами, нові системи розподілу й технологічні рішення, які зазвичай спільно змінюють пропозицію послуг на ринку, оновлюють функції фірми й вимагають структурно нових організаційних, технологічних і людських можливостей фірми [1]. Дж. Хоуелс констатує також, що вкрай складно виокремити інноваційні профілі продуктів у різних секторах сфери послуг і визначити природу інноваційної діяльності організацій сфери послуг [2]. Проблеми, пов'язані із сутністю інно-

вацій та управлінням інноваційною діяльністю в торгівлі, розглядали українські вчені Н. Ващенко, Л. Іваненко, В. Лісіца [3–5] та ін. Актуальні питання розвитку роздрібною торгівлі в регіонах досліджують провідні науковці, наприклад, О. Мазура [6]. Разом з тим, багато питань щодо інноваційного розвитку торговельних підприємств залишаються нерозкритими. Зокрема, потребує удосконалення механізм посилення інноваційності – здатність підприємств розробляти, виробляти і реалізовувати конкурентоспроможну продукцію, що користується попитом на ринку, забезпечувати активізацію інноваційної діяльності, що сприятиме стійкому розвитку як торгової сфери в цілому, так і окремих торговельних підприємств.

Метою дослідження є визначення особливостей та тенденцій інноваційного розвитку сфери торгівлі, розробка пропозицій щодо забезпечення інноваційності на рівні торговельних підприємств з урахуванням глобальних трендів та перспектив залучення інноваційно-креативного фактору при формуванні торгової політики.

Матеріали та методи. Методологічною основою дослідження є положення теорій економічного розвитку та інноватики – науки і практики управління інноваційними процесами на усіх рівнях економічної системи та мережевої економіки. На основі системного підходу здійснено аналіз інноваційних процесів у торговельній сфері України. З використанням методів статистичного та порівняльного аналізу визначено характерні тенденції та проблеми інноваційного розвитку торговельних підприємств, їх характерні особливості. Відповідно до методів структурування та синтезу розроблено пропозиції щодо формування торгової політики завдяки посиленню ролі інтелектуального ресурсу у забезпеченні інноваційності торговельних підприємств.

Результати дослідження. Сьогодні в розвинених країнах для розвитку нових форматів торгівлі й надання якісних роздрібних послуг впроваджуються нові технології продажів (*FRID*-технології, електронні цінники, енергозберігаючі технології, *SAP*-технології, штрих-технології), методи продажів (інтернет-магазини), застосовуються інноваційні логістичні й управлінські рішення, розвиваються інформаційні нововведення. З боку держави такі нововведення підтримуються інвестиціями, пільгами й нормативно-законодавчими ініціативами у сфері інноваційної роздрібною торгівлі. Практика успішних компаній показує, що впровадження інновацій, різних інформаційних технологій у торгівлі збільшує ефективність і якість процесу доведення товару до споживача, мінімізує витрати й скорочує рівень втрат при торговельному документообігу через вплив людського фактору, створює необхідні умови праці для персоналу з метою підвищення його продуктивності, а також формування системи безпеки.

У зв'язку з тим, що торгівля відрізняється достатньою мобільністю, високою сприйнятливістю до нововведень різної форми (нові торговельно-виробничі технології, сучасне устаткування, системи управ-

ління тощо), їх застосування дає змогу підвищити показники продуктивності праці. Так, за оцінками колишнього головного економіста МВФ К. Рогоффа, 75 % американської переваги в зростанні продуктивності перед ЄС за останні 10 років припадало на оптову й роздрібну торгівлю. За розрахунками У. Нордхауза, завдяки оптовій й роздрібній торгівлі забезпечено близько 45 % прискорення в економічному зростанні США. Аналогічний результат досягнуто й в економіці Японії, де торгівля посіла четверте місце серед секторів за зростанням сукупної факторної продуктивності. Отже, "...Торгівля перетворилася в один із полігонів для постійних інновацій. Тут прискореними темпами впроваджуються нові технології продажів, логістичні й управлінські схеми, активно освоюються інформаційні системи, на які провідні компанії витрачають до 2 % свого обороту" [7].

Звіт 2015 р. "Світовий сектор роздрібної торгівлі. Впровадження інновацій" [8] містить інформацію про 250 найбільших роздрібних компаній світу, підготовлену на основі даних з відкритих джерел за 2013 фінансовий рік (у тому числі даних за фінансові роки, що закінчилися в червні 2014 р. включно), а також подано аналіз результатів їх діяльності за окремими географічними регіонами, виробничими секторами, наявністю електронної торгівлі й інших факторів. Крім того, звіт включає главу, присвячену аналізу коефіцієнта Q , що використовується для оцінки таких нематеріальних активів, як цінність бренда й лояльність покупців. Зокрема зазначається, що нині для сектора роздрібної торгівлі характерна низка змін у зв'язку з помітними основними тенденціями: безмитна роздрібна торгівля, мобільна роздрібна торгівля, "експериментальний" ритейл та інноваційна роздрібна торгівля. Серед найбільш важливих економічних проблем, що глобально впливають на сферу роздрібної торгівлі, зазначаються зміни у грошовій політиці США, виробництві енергії, криза в Україні, уповільнення темпів зростання капіталовкладень з боку китайських інвесторів, зміна демографічної ситуації, а також наслідки використання нових технологій та Інтернету. Міжнародна експансія і далі лишається однією з найбільш важливих стратегій зростання для багатьох роздрібних компаній. Попри швидке зростання електронної торгівлі лише дві вузько-спеціалізовані компанії, що займаються роздрібною торгівлею в Інтернеті, виявилися досить великими для включення їх у рейтинг 250 провідних роздрібних компаній. На компанії, що працюють у США, припадає більша частина підприємств, які генерують значні обсяги прибутку за рахунок нематеріальних активів, у той час як на японських ритейлерів припадає більша частка компаній з низькими показниками прибутку.

Таким чином, підтверджується положення, що у сучасних умовах тільки великі компанії мають можливість здійснювати масштабні інвестиції в інноваційні технології й методи роботи, тобто знижувати витрати обігу й підвищувати ефективність товаропровідної системи,

тиснути на постачальників з метою зниження цін, підвищення якості продукції, підвищення ефективності інноваційних бізнес-процесів, що призводить до зростання конкурентоспроможності економіки в цілому, тобто стає важливою умовою здійснення інноваційної діяльності.

Дослідження дає змогу визначити світові тенденції реалізації інноваційних стратегій торговельних транснаціональних компаній (ТТНК): усвідомлений вибір необхідності формування інноваційної стратегії через злиття науки, технологій і виробництва у єдине ціле, що обумовлює новації та використовує їх; створення стратегічних альянсів; стратегія управління інтелектуальним капіталом стала ключовою у загальній інноваційній стратегії корпорацій; наявність вагомих бар'єрів при формуванні корпоративних інноваційних систем; унікальні інноваційні стратегії окремих корпорацій.

Глобалізація технологічного розвитку призводить до загострення конкуренції між компаніями у світовому масштабі. Як наслідок, торговельні компанії різних країн світу вимушені орієнтуватися при організації торговельних процесів на кращі технічні рішення, пристосовуючи їх до умов і потреб локальних ринків. Це продукує потужні стимули для торгівлі технологіями і поглиблення міжнародної кооперації на принципах стратегічного партнерства.

Конкурентні переваги підприємств сфери послуг, у тому числі й у торгівлі, в сучасних умовах створюються завдяки унікальним знанням й компетенціям, якими володіє підприємство. Це актуалізує проблему управління ними в рамках реалізації інноваційних підходів до даного процесу й обумовлює необхідність розробки комплексної наукової проблеми формування механізму управління знаннями на сервісному підприємстві торговельного профілю. Особливістю інноваційного розвитку такого підприємства є наявність розвинених процесів придбання знань – як з досвіду й умінь співробітників, так і з інших джерел, включаючи зовнішні, а також використання накопиченого інтелектуального потенціалу в процесі підвищення ефективності діяльності. Передові підприємства прагнуть використовувати такі види знань, як професійний досвід працівників, індивідуальне розуміння й практика, творчі рішення тощо. Для цього вони упроваджують концепцію управління знаннями, згідно з якою знання необхідно виявляти й поширювати для того, щоб вони стали складовою механізму забезпечення конкурентоспроможності сервісної організації торговельного профілю. Провідну роль у цьому відіграють сучасні інформаційні технології, завдяки яким знання стають джерелом конкурентних переваг торговельного підприємства.

Торговельний бізнес також швидко почав освоювати загальну концепцію клієнт-орієнтованого сервісу, націленого на споживача, а також став робити більш привабливою стилістику обслуговування, увесь процес взаємодії з покупцем, замовником, клієнтом. Трансформація торкнулася не тільки комерційного сектора послуг, але й дер-

жавного і змішаного. Все це привело до того, що інновації у сфері сервісу стали набувати форму соціальних інновацій, які іноді можуть бути несумісними з існуючою структурою суспільства [9].

Водночас, з позицій інноваційності, розвиток послуг роздрібно-торговельної мережі, започаткований на збільшенні кількості торговельних об'єктів за допомогою будівництва, покупки, оренди торгових площ, франчайзингу, угод злиття й поглинання, розглядається як екстенсивний тип розвитку. Якісні ж зміни діяльності торговельної мережі виявляються у збільшенні показників ефективного використання ресурсів роздрібно-торговельної мережі (матеріально-технічних, трудових, фінансових) за рахунок використання досягнень науково-технічного прогресу, сучасних підходів до організації праці й управління.

У роздрібній торгівлі України як в економічній сфері діяльності також постійно вдосконалюється господарська діяльність торговельних підприємств через використання інновацій, більш ефективних методів обслуговування покупців, розширення торговельних послуг, застосування нових методів ціноутворення і продажів, формування нових підходів до управління каналами збуту, сучасних підходів до управління персоналом, впровадження новітніх засобів автоматизації праці тощо. Розвиток інноваційної діяльності в торгівлі дає змогу значно підвищити конкурентоспроможність, фінансову стійкість, а також задовольнити всі потреби покупців.

Так, група компаній *Fozzy Group* – одна з найбільших торгово-промислових груп України, один з українських ритейлерів має понад 600 торговельних точок на всій території країни. Крім торговельних мереж, бізнес-інтереси групи компаній охоплюють виробництво продуктів харчування, банківський та ресторанний бізнес. Зокрема, у мережах *Fozzy Group* представлено товари під власними торговими марками "Премія", *Premiya Select*, "Повна чаша", "Зелена країна", *Protex*, *EXTRA!* та ін. Компанія впроваджує сучасні рішення в усіх напрямках діяльності. Інвестиції в покращання бізнес-процесів допомагають їй утримувати провідні позиції на ринку ритейлу. Завдяки логістиці торговельних мереж через власні розподільчі центри група компаній змогла налагодити своєчасне постачання магазинів продуктами харчування по всій Україні. Крім того, в компанії функціонує власна система контролю якості, яка забезпечує дотримання стандартів зберігання, транспортування і продажу товарів. Від початку свого заснування в 1997 р. *Fozzy Group* фокусується на інноваційному вдосконаленні бізнесу, а також створює нові можливості для ринку та стимулює розвиток сфери торгівлі загалом. При цьому актуальною тенденцією для компанії є розвиток концепції управління інноваціями в умовах формування постіндустріального суспільства, де сфера послуг є визначальною [10].

Проте, досліджуючи питання інноваційності сфери вітчизняної торгівлі, необхідно враховувати певні особливості: інновації в торгівлі здебільшого пов'язані з появою нової або вдосконаленням існуючої послуги або технології її подання, з'являються не як результат НДДКР, а як результат конкурентного аналізу й (або) бенчмаркінга; на торговельних підприємствах впроваджуються нововведення, пов'язані з виникненням нових елементів торгово-технологічного процесу або маркетингу; більшість інновацій – маркетингові, процесні, товарні або асортиментні, управлінські. Такі нововведення пов'язані зі стимулюванням продажів товарів і послуг, викладенням товарів, їх просуванням і рекламою, відкриттям інноваційних магазинів; інновації у роздрібній торгівлі нерозривно пов'язані з іншими галузями економіки, які взаємодіють між собою й швидко реагують на вихід на нові ринки збуту й просування своєї продукції [11].

Серед факторів, що впливають на формування інноваційної торгової політики торговельних мереж в Україні, є: антимонопольне регулювання їх діяльності; державна політика формування внутрішнього ринку; розвиток інформаційних технологій; концентрація торговельних площ в окремих регіонах; пропозиція інноваційного устаткування для торговельних структур виробничими підприємствами; кваліфікація персоналу; наявність фінансових ресурсів; ступінь адаптації нововведень до організації роздрібно торгівлі; розвиток сучасної торговельної інфраструктури в країні.

Стосовно вітчизняних торговельних підприємств, то як джерела інформації для аналізу їх інноваційної діяльності можна використувати дані спеціального обстеження в економіці країни в цілому (за міжнародною методологією), що проводиться один раз на два роки (слід зазначити, що в ньому не виділяють окремо оптову та роздрібну торгівлю) та ф. № 1–підприємництво "Структурне обстеження підприємства". Так, відповідно до програми CIS в 2011 р. в Україні вдруге проводилося обстеження інноваційної діяльності за 2008–2010 рр. Зокрема, за його результатами визначено, що частка інноваційних підприємств, яка припадає на сферу послуг і промисловість в Україні, була приблизно однаковою [12]. Загалом, вважається, що оптова торгівля є досить сприйнятливою до впровадження інноваційних технологій. Завдяки їх використанню можливе своєчасне поповнення складів, оптимізація зберігання запасів, ефективна взаємодія з постачальниками продукції та ін. Так, серед загальної кількості обстежених оптових торговельних підприємств у 2010–2014 рр. 18 % були інноваційно активними. Проте лише 4 % з них впроваджували технологічні інновації (табл. 1), тобто, більш характерними були нетехнологічні (організаційні та маркетингові) інновації. Їх впроваджували 14.3 % оптових торговельних підприємств у 2010–2012 рр. та 12.1 % – у 2012–2014 рр.

У секторі "Оптова торгівля і посередництво" кількість працюючих в інноваційно активних підприємствах у 2012 р. дещо збільшилася порівняно з 2010 р. Однак найбільша частка працюючих (74.2 %) у 2010 р. припадала не на інноваційно активні підприємства.

Таблиця 1

**Інноваційна активність підприємств протягом 2010–2014 рр.
(за міжнародною методологією CIS) ***

Вид активності	Обстежені підприємства				
	загалом		оптова торгівля		частка оптових у загальній кількості, %
	кількість, од.	частка, %	кількість, од.	частка, %	
Інноваційно активні	4913	14.6	1512	16.1	34.6
<i>у тому числі:</i>					
<i>з технологічними інноваціями,</i>	3197	9.5	376	4	27.9
<i>з них з:</i>					
<i>продуктовими інноваціями</i>	538	1.6	28	0.3	22.7
<i>процесовими інноваціями</i>	1211	3.6	197	2.1	23.3
<i>продуктовими та процесовими інноваціями</i>	1211	3.6	84	0.9	31
<i>продовжуваною або перерваною інноваційною діяльністю</i>	236	0.7	66	0.7	47.8
<i>тільки з маркетинговими та/або організаційними інноваціями (нетехнологічна інновація)</i>	1716	5.1	1136	12.1	47
Інноваційно неактивні	28738	85.4	7877	83.9	26.8
Загальна кількість	33651	100	9389	100	27.9

* Складено за [12–14].

Вирішення завдань підвищення лояльності покупців, розширення кількості каналів продажів і зростання конкурентоспроможності компанії неможливе без впровадження сучасних інформаційних технологій. Основні тенденції інформатизації українського сектора роздрібно торгівлі пов'язані, головним чином, із забезпеченням потреб бізнесу. Онлайн-магазини, мобільні додатки, посилення ролі якісного IT-аутсорсинга й сервісу, а також бізнес-аналітика – це головні тренди в розвитку IT у сфері ритейла. Зі зростанням бізнесу торговельні компанії приділяють дедалі більшу увагу питанням оптимізації управління скороченням витрат і відповідно збільшують інвестиції в IT-інфраструктуру, оскільки саме інформаційні технології є одним з основних факторів, що забезпечують ефективний розвиток сучасної торгівлі.

Вітчизняна статистика фіксує деякі показники розвитку інформаційного середовища в країні. Так, органами державної статистики з метою отримання даних щодо використання комп'ютерів та комп'ютерних мереж, застосування сучасних систем та засобів телекомунікації й зв'язку, доступу та використання Інтернету проведено статистичне спостереження "Використання інформаційно-комунікаційних технологій та електронної торгівлі на підприємствах" (станом на 09.02.2013) [15]. Рекомендованим Євростатом обстеженням охоплено 49004 підприємства за декількома видами економічної діяльності в усіх регіонах України. Виявилось, що з них 91.1 % підприємств користувались комп'ютерами у роботі. Найвищий рівень комп'ютеризації показали підприємства, що здійснювали діяльність у галузі грошового посередництва, надання кредитів, страхування; високим значення цього показника було у виробництві фільмів та діяльності у сфері радіомовлення та телебачення; найменший рівень комп'ютеризації спостерігався у сфері діяльності готелів та ресторанів (табл. 2). По всіх обстежених видах економічної діяльності динаміка зазначеного показника позитивна у 2013 р. порівняно з 2010 р., а порівняно з 2012 р. залишилася незмінною.

Таблиця 2

**Частка підприємств, що використовували комп'ютери
упродовж року, % до загальної кількості підприємств,
які брали участь в обстеженні ***

Вид економічної діяльності	2010	2012	2013
Переробна промисловість	86.2	90.5	90.5
Будівництво	89	92.5	92.5
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	86.9	92.3	92.3
Діяльність готелів та ресторанів	80.7	82.1	82.1
Діяльність транспорту та зв'язку	89	90	90
Інше грошове посередництво, надання кредитів, страхування	98.6	99.6	99.6
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	88	91.4	91.4

* Складено за даними [15].

Складність проблеми інформатизації сфери торгівлі в Україні визначається тією обставиною, що, характеризуючись великою розмірністю, розподільністю, різноманіттям зв'язків, вона повинна відбуватися в умовах нестабільності дії економічних механізмів, обумовленої перманентними політичними внутрішніми викликами й зовнішніми геополітичними факторами.

У результаті комплексна технологічна модернізація системи комунікацій та інформаційної інфраструктури стає проблемою для самих учасників мережі, що самоорганізуються, а її розв'язання вимагає нестандартних підходів. При цьому темпи вирішення зазначеної проблеми повинні відповідати світовій динаміці глобальної інформатизації мережевої взаємодії, відмітною рисою яких є швидка інтеграція за допомогою телекомунікацій. Саме новітні інформаційно-комунікаційні, інтернет-технології та їх інтеграція в систему функціонування вітчизняних торговельних підприємств дозволяють вивести на новий рівень автоматизацію ресурсовитратних процесів, забезпечити значне підвищення рівня задоволення потреб споживачів, скорочення витрати робочої сили, зростання показників ефективності діяльності та покращання умов роботи персоналу, умови для реалізації ефективної цінової політики, можливості для пошуку нових покупців та партнерів, мінімізувати географічний бар'єр для виходу на ринки, створити умови для доступності та оперативності використання комерційно цінної інформації. Це вимагає формування сучасної інформаційно-технологічної інфраструктури (ІТІ) як інтегруючої підсистеми забезпечення ефективної мережевої взаємодії торговельного підприємства.

У ХХІ ст. обсяг витрат підприємств дедалі більше залежить від розмірів нематеріальних інвестицій – на наукові дослідження і розробки, придбання патентів і ліцензій, освіту та професійну підготовку кадрів, програмне забезпечення, інжинірингові та консалтингові послуги, маркетинг, рекламу, вдосконалення структури управління тощо. Нині одним з ключових критеріїв інноваційної економіки є функціонування технологічного трансферу, під яким розуміють систему передання результатів науково-технологічної діяльності з метою використання різноманітних об'єктів інтелектуального процесу – винаходів, промислових зразків, комп'ютерних програм тощо. Так, за даними Державної служби статистики, у 2014 р. в Україні налічувалося всього 1 757 підприємств та організацій, які займалися створенням і використанням передових технологій та об'єктів права інтелектуальної власності (ОПВ), а також використанням раціоналізаторських пропозицій, з яких понад дві третини – промислові підприємства. Протягом звітного року передові технології створювали лише 106 підприємств, за видами економічної діяльності: 40 % – промислові підприємства, кожне третє займалося професійною, науковою та технічною діяльністю, кожне шосте – це установа освіти. За таким видом економічної діяльності, як "Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів" у 2014 р. використовували передові технології лише 5 підприємств, при цьому кількість використаних технологій становила 14, а впровадження винаходів у використаних технологіях за весь час не було.

За даними Держслужби інтелектуальної власності України, у 2014 р. в Україні зменшилася активність у поданні заявок на всі ОПВ, зокрема, кількість заявок на корисні моделі зменшилася на 8 % порівняно з попереднім роком: 7 заявок на винаходи подали національні заявники – юридичні оператори оптової та роздрібною торгівлі, отримано 5 патентів. Від підприємств оптової та роздрібною торгівлі у 2014 р. надійшло 52 заявки на корисні моделі. Здебільшого це були заявки і реєстрації знаків для товарів і послуг [12]. Загалом, динаміка частки національних заявників – юридичних осіб, що працюють у сфері оптової та роздрібною торгівлі, у 2007–2014 рр. мала тенденцію до зниження.

У подальшому у процесі поширення євроінтеграційних процесів у сфері торгівлі слід більше використовувати прямий канал трансферу, що сприятиме дифузії технологій і надаватиме стимулюючу непряму дію на взаємовигідну співпрацю між торговельними підприємствами у напрямі інформаційного обміну про існуючі технології між компаніями різних країн, взаємодії трудових ресурсів, що володіють управлінським досвідом і знаннями щодо адаптації технологій, у взаємозв'язках ТТНК і незалежних компаній країни-донора з місцевими постачальниками товарів і послуг країни-реципієнта з метою передачі досвіду і знань з організації ефективної системи постачань товарів і послуг, менеджменту якості й управління фірмою, адаптації технологій до місцевих умов.

Результати досліджень свідчать, що розвиток компаній, які займаються роздрібною торгівлею в Україні, вступив у фазу транснаціоналізації, у галузі з'являється дедалі більше ТТНК, які суттєво змінюють структуру не тільки роздрібною торгівлі, але й промислового виробництва товарів споживання, структуру споживчих переваг і навіть модель поведінки покупців. Під впливом ТТНК збільшується проникнення сучасних форматів торгівлі, змінюється структура торговельних каналів, стандарти й принципи організації торговельних компаній. Конкурентний тиск з боку ТТНК змушує національних операторів змінювати організацію й підходи до бізнесу. Це обумовлює виняткову важливість вивчення основних тенденцій розвитку транснаціональних корпорацій у роздрібною торгівлі.

За таких умов торговельним мережам слід формувати стратегію трансферу технологій, спрямовану на розвиток договірних взаємовідносин, не пов'язаних з участю в капіталі, представлених в основному операціями з аутсорсингу послуг. У свою чергу вітчизняним компаніям, які прагнуть набути статус ТТНК при розширенні афілійованої мережі та своєї присутності на зарубіжних ринках, доцільно організувати трансфер технологічних пакетів, орієнтуватися на країни, що мають з Україною невеликий технологічний розрив з відносно однаковим і нижчим рівнем соціально-економічного розвитку. Необхідно

також враховувати спеціалізацію ТТНК та її афілійованих структур, що діють на території країни. При цьому наявність виробничих і складальних структур ТТНК на внутрішньому ринку може стати об'єктивною основою розвитку мережі аутсорсингових компаній з виконання функцій бізнес-процесів, надання послуг з вхідної і вихідної логістики, а також маркетингових послуг і післяпродажного обслуговування.

Незважаючи на стрімке зростання підприємств галузі за останні десятиліття, загальні тенденції розвитку торгівлі в Україні мають переважно екстенсивний характер. Збільшуючи масштаби діяльності, власники торговельних підприємств прагнуть підвищити рентабельність господарської діяльності за рахунок обсягів, "розчиняючи" у них постійні витрати. З позицій менеджменту таку міру прийнято вважати цілком виправданою, але у конкурентній боротьбі необхідні більш радикальні заходи інноваційного характеру.

Емпіричні дослідження показують, що до основних проблем, які впливають на процеси управління інноваційним розвитком українських торговельних підприємств, можна віднести: обмеженість фінансування інноваційної діяльності; відсутність кадрів, здатних ефективно управляти інноваційним процесом; нечітку державну політику в сфері інновацій. Обов'язковою складовою реалізації інноваційного процесу в практиці торговельних підприємств є здійснення маркетингових досліджень, включаючи дослідження ринку збуту, інструментів маркетингу, зовнішнього й внутрішнього середовища, ринку товарів тощо. Для задоволення очікувань покупців торговельні організації прагнуть запропонувати їм рішення у вигляді продукту. В унікальній торговельній пропозиції для споживача торговельні підприємства намагаються наголосити на стратегічних відмінностях від конкурентів у таких напрямках, як: ціна, якість, одержання задоволення від процесу покупки, швидкість обслуговування, широта асортименту, здійснення покупок без допомоги персоналу, останні досягнення (мода, новизна, сучасність).

Таким чином, у сучасних умовах актуальною є проблема координації зусиль інноваційного розвитку торговельних підприємств шляхом створення інноваційно-маркетингової служби торговельного підприємства. У рамках цієї проблеми одним із ключових завдань є вдосконалення методичних підходів до управління інвестуванням при створенні й розвитку інноваційно-маркетингової служби торговельного підприємства. В умовах зростання конкуренції на ринку торгівлі подібних заходів інноваційного розвитку стає явно недостатньо. Розуміючи це, керівники торговельних підприємств стали створювати інноваційні служби – підрозділи перспективного розвитку, які почали функціонувати паралельно з маркетинговими. Проте аналіз діяльності інноваційних і маркетингових служб показав, по-перше, зміст практичних завдань, що розв'язуються цими службами, нерідко дублю-

ється, по-друге, практичне рішення ними цих завдань нерідко має взаємовиключний характер, що призводить до нераціонального використання інвестиційних ресурсів і перешкоджає поступальному розвитку торговельних підприємств.

Опитування керівників торговельних підприємств виявило низку чинників, які ускладнюють розвиток інноваційної політики цих підприємств:

- недостатня активність підприємницького сектора взагалі, спричинена певною обмеженістю економічної свободи приватного бізнесу, що виявляється через податковий тиск, пріоритетність державного регулювання в ціновій політиці, адміністрування діяльності організацій приватної форми власності тощо;
- низький рівень науково-дослідницької бази, неготовність більшості організацій до впровадження новітніх науково-технічних досягнень, недостатнє й несвоєчасне освоєння інформації про нові технології, конкурентні ринки збуту;
- нестача власних коштів торговельних організацій, високі економічні ризики, тривалі строки окупності інноваційних проектів;
- низька наукоємність інноваційних витрат, причинами якої є обмеженість механізму стимулювання науково-дослідної діяльності, втрата співробітництва між науковою, виробничою й торговельною сферами діяльності, особливо, на рівні господарюючих суб'єктів;
- неготовність кадрів сприймати технологічні інновації, підтримувати їх, впроваджувати й просувати у виробничо-торговельний процес, а отже, й оцінювати переваги нових технологій.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можна визначити характерні особливості інноваційної діяльності в роздрібній торгівлі України за окремими факторами (*табл. 3*).

Виявлені в процесі дослідження проблеми передбачають вирішення таких основних завдань у рамках формування та реалізації торговельної політики підприємств: удосконалення правового регулювання економічних відносин в інноваційній сфері, що сприятиме підвищенню правової культури учасників інноваційної діяльності; розробка єдиного методологічного підходу до визначення поняття інновацій у торгівлі та їх класифікації; консолідація фінансових коштів інвесторів, залучення потенційних інвесторів до фінансування інновацій; підготовка фахівців для реалізації інноваційних проектів. Співробітників варто стимулювати до активної участі в проектах з підготовки й впровадження інновацій. Без системного підходу до посилення мотиваційної складової, без формування відповідного ставлення до поставлених завдань і без організаційної культури, що підтримує інновації, неможливо буде досягти успіхів.

Особливості інноваційної діяльності в роздрібній торгівлі України *

Характерна ознака	Характер прояву	Особливості
Роздрібна торгівля як вид економічної діяльності	Основний продукт торгівлі – торговельна послуга, що має нематеріальний характер. Роздрібна торгівля контактує з кінцевим споживачем, впливає на поведінку великої кількості людей. Інформація, що одержується під час контакту зі споживачем, слугує джерелом інновацій як для сфери торгівлі, так і для сектора промислового виробництва	Основна частина інновацій в торгівлі є процесними, маркетинговими, асортиментно-продуктовими, організаційно-управлінськими. Значна частина таких інновацій у торгівлі з'являється не в результаті НДДКР (R&D), а на основі маркетингу, конкурентного аналізу, бенчмаркінга тощо. Інноваційна активність сектора роздрібної торгівлі не відображається офіційною статистикою; інноваційна діяльність у сфері торгівлі не потребує високої стимулюючої ролі держави. Торгівля впливає на інноваційну активність в інших галузях економіки, передусім у промисловості. У сфері роздрібно торгівлі створюються й впроваджуються власні інновації, ініціюються і поширюються інновації, започатковані в інших сферах економіки, насамперед, у промисловості
Особливості організації торговельної діяльності	Більшу частину суб'єктів торгівлі становлять малі й середні торговельні підприємства, що часто першими починають продаж нових товарів, виробники яких ще не досягли необхідного масштабу для створення широкої дистрибуції й виходу в роздрібні мережі. Водночас швидкими темпами зростає вплив роздрібних торговельних мереж	Інноваційний механізм управління у більшості суб'єктів торговельної діяльності упроваджується й діє безсистемно, переважно на основі особистої інтуїції власників та керівників підприємств. Системно керований інноваційний розвиток торговельної сфери визначається зростанням домінуючої ролі великих роздрібних торговельних мереж, як правило, представників ТТНК. Інноваційна діяльність значної кількості суб'єктів торговельної діяльності пов'язана з відновленням і зміною асортименту, удосконалюванням торговельної реклами, викладкою товарів у торговому залі, прийомами стимулювання продажів, відкриттям нових магазинів тощо
Характер конкуренції у сфері роздрібно торгівлі	Рівень конкуренції постійно зростає, все більший вплив на неї здійснюють закордонні ритейли	Конкурентний тиск, що посилюється, стимулює інноваційну активність роздрібних торговельних підприємств, при цьому велика кількість суб'єктів торгівлі (передусім дрібно-роздрібних) має невисоку межу її підвищення. Значна частина процесних і маркетингових інновацій, що з'являються у сфері роздрібно торгівлі останніми роками, є запозиченням закордонного досвіду
Інноваційна активність вітчизняних промислових підприємств	Рівень інноваційної активності української промисловості, що забезпечує товарне наповнення роздрібно торгівлі, залишається невисоким через відсутність державної промислової політики й методів стимулювання інноваційної діяльності	Висока частка імпортних товарів в інноваційній складовій товарних асортиментів торговельних підприємств

* Складено автором.

Інноваційний розвиток сучасного торговельного підприємства повинен передбачати інтелектуальний капітал, що визначає конкурентоспроможність його економічної системи. За таких умов виявляються відмінності сучасного торговельного підприємства: гнучка робоча сила, людські ресурси – головна цінність компанії, мережева структура організації діяльності, співробітники – інвестиційний ресурс. Серед перспективних напрямків посилення інноваційності сфери торгівлі можна виокремити: нові технології, що дозволяють відкрити додаткові можливості диференціації стратегій у сфері послуг торговельних організацій; інформаційно-комунікаційні технології для вивчення й обліку індивідуальних особливостей покупця, оцінки цінностей клієнта; інформаційні технології, у т.ч., Інтернет, що дають змогу взаємодіяти з клієнтом у будь-якому місці й у будь-який час, здійснюють просування, стимулювання збуту в торговельному бізнесі більш високого рівня завдяки створенню сучасної системи онлайн-торгівлі.

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що стан сфери роздрібної торгівлі в Україні за період, що досліджувався, в цілому можна назвати задовільним. Однак для подолання окреслених проблем і для підвищення ефективності діяльності підприємства роздрібної торгівлі потребують впровадження новітніх інструментів, методів, тобто організаційних інновацій в управлінський процес, що дозволять активно реагувати на зовнішні виклики. Негативні тенденції, що склались останніми роками, за умови стабілізації економічної ситуації в країні повинні змінюватись у результаті підвищення споживчих настроїв населення, обумовлених зростанням зайнятості, доходів населення, їх купівельної спроможності. Крім того, необхідне формування комплексного підходу до забезпечення інноваційного розвитку торговельних структур як фактору конкурентоспроможності з урахуванням вимог споживачів.

Упровадження на рівні торговельного підприємства технологій сучасного управління інноваційним розвитком, адекватних умовам розбудови інтеграційного інноваційного простору, сприятиме перетворенню технологічного знання в завершений продукт з високою споживчою вартістю. Створюване при цьому інтерактивне інформаційно-технологічне середовище дасть змогу підвищити креативну здатність генерації нових знань у межах "корпоративної пам'яті" підприємства для подальшого використання. Вдосконалення процесу трансферу знань та побудова організаційної структури, адекватної принципам самонавчання, підвищить ступінь охоплення повноважень за функціями менеджменту і знизить коефіцієнт дублювання управлінських робіт, збільшить результативність роботи та швидкість прийняття рішень у напрямі забезпечення конкурентоспроможності торговельних підприємств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Van Ark B., Broersma L., den Hertog P.* Services Innovation, Performance and Policy // A Review, Synthesis Report in the Framework of the Structural Information Provision on Innovation in Services. DIALOGIC and Innovation studies. Utrecht University, 2003. — P. 14.
2. *Howells J.* Fostering Innovation in Services. Final Report of the Expert Group on Innovation in Services. European Commission, DG Enterprise and Industry, 2007.
3. *Ващенко Н.* Сутність інновацій торговельного підприємства / Н. Ващенко // Теоретичні та прикладні питання економіки. — 2014. — № 1 (28). — С. 369–381.
4. *Іваненко Л.* Тенденції розвитку українського ритейлу в аспекті інноваційних технологій / Л. Іваненко, А. Калюжний // Економіка. — 2013. — № 2 (122). — С. 28–33.
5. *Лісіца В. В.* Тенденції та напрями інноваційного розвитку роздрібних торговельних мереж у посткризовий період / В. В. Лісіца // Вісн. Чернігів. держ. технолог. ун-ту. — 2013. — № 2 (66). — С. 136–142.
6. *Мазур О. Є.* Інтересоцентрична модель регіонального управління сферою роздрібною торгівлі / О. Є. Мазур // Регіональна економіка. — 2013. — № 4. — С. 167–174.
7. *Степаненко Д.* Венчурная индустрия – важный компонент национальной инновационной инфраструктуры / Д. Степаненко // Директор. — 2008. — № 2 (104). — С. 3–7.
8. *Global Powers of Retailing 2015.* — Режим доступу : <https://nrf.com/news/2015-top-250-global-powers-of-retailing>.
9. *Зайцева А. С.* Новые акценты в развитии инновационной деятельности: инновации, инициируемые пользователями / А. С. Зайцева, О. Р. Шувалова // Форсайт. — 2011. — № 2. — С. 16–32. — Т. 5.
10. ГРУПА КОМПАНІЙ FOZZY GROUP [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.fozzy.ua/ua>.
11. *Акмаева Д. Р.* Особенности обеспечения инновационного развития розничной торговли [Електронний ресурс] / Д. Р. Акмаева. — Режим доступу : http://na-conference.ru/doklady-obsuzhdenija-konferencija/8-sektsiya_4/27.
12. *Наукова та інноваційна діяльність в Україні* : стат. зб. — К. : Держ. служба статистики України, 2014. — 314 с.
13. *Обстеження інноваційної діяльності в економіці України за 2010–2012 рр.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
14. *Обстеження інноваційної діяльності в економіці України за 2012–2014 рр.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
15. *Статистичне спостереження "Використання інформаційно-комунікаційних технологій та електронної торгівлі на підприємствах" (станом на 09.02.2013)* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Стаття надійшла до редакції 29.02.2016.

Fedulova L. Trade innovation development.

Background. In Ukraine, the problems of innovative development of trade have not received significant interest. The introduction of innovative solutions in the network business is an ongoing need for retailers to improve their competitive advantage for a

higher customer satisfaction. This requires the implementation of systematic research and analytical determination of specific trends of innovative development of trade as part of the national economic system.

The **aim** of the article is to determine the characteristics and trends of innovative development of trade and proposals for ensuring innovation at trade enterprises taking into account global trends and prospects of attracting innovative and creative factor in shaping trade policy.

Materials and methods. The methodological basis of the study is the theory of economic development and innovation. Based on a systematic approach the innovation processes in the trade sector of Ukraine was analyzed. Also methods of statistical and comparative analysis, structuring and fusion were used.

Results. Innovation in trade in Ukraine was analyzed. Dynamics and tendencies of innovative commercial enterprises were identified. Problems of forming innovative system components of trade enterprises and suggestions to enhance trade policy in terms of strengthening integration processes were defined.

Conclusion. Modern Ukrainian trade as part of the national economy requires specific approaches to the definition and implementation of trade policy, taking into account the innovation factor. The introduction at trade enterprise of modern technologies of innovative development, adequate conditions of development of the integrational innovative space will facilitate the transformation of technological knowledge into the finished product with high consumer value

Keywords: trade, retailers, innovative development, innovation.

REFERENCES

1. Van Ark B., Broersma L., den Hertog P. Services Innovation, Performance and Policy // A Review, Synthesis Report in the Framework of the Structural Information Provision on Innovation in Services. DIALOGIC and Innovation studies. Utrecht University, 2003. — P. 14.
2. Howells J. Fostering Innovation in Services. Final Report of the Expert Group on Innovation in Services. European Commission, DG Enterprise and Industry, 2007.
3. Vashhenko N. Sutnist' innovacij torgovel'nogo pidpryjemstva / N. Vashhenko // Teoretychni ta prykladni pytannja ekonomiky. — 2014. — № 1 (28). — S. 369–381.
4. Ivanenko L. Tendencii' rozvytku ukrai'ns'kogo rytejlu v aspekti innovacijnyh tehnologij / L. Ivanenko, A. Kaljuzhnyj // Ekonomika. — 2013. — № 2 (122). — S. 28–33.
5. Lisica V. V. Tendencii' ta naprjamy innovacijnogo rozvytku rozdribnyh torgovel'nyh merezh u postkryzovyj period / V. V. Lisica // Visn. Chernigiv. derzh. tehnolog. un-tu. — 2013. — № 2 (66). — S. 136–142.
6. Mazur O. Je. Interesocentrychna model' regional'nogo upravlinnja sferuju rozdribnoi' torgivli / O. Je. Mazur // Regional'na ekonomika. — 2013. — № 4. — S. 167–174.
7. Stepanenko D. Venchurnaja industrija – vazhnyj komponent nacional'noj innovacionnoj infrastruktury / D. Stepanenko // Direktor. — 2008. — № 2 (104). — S. 3–7.
8. Global Powers of Retailing 2015. — Rezhym dostupu : <https://nrf.com/news/2015-top-250-global-powers-of-retailing>.
9. Zajceva A. S. Novye akcenty v razvitii innovacionnoj dejatel'nosti: innovacii, iniciiruemye pol'zovateljami / A. S. Zajceva, O. R. Shuvalova // Forsajt. — 2011. — № 2. — S. 16–32. — T. 5.
10. GRUPA KOMPANIJ FOZZY GROUP [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.fozzy.ua/ua>.
11. Akmaeva D. R. Osobennosti obespechenija innovacionnogo razvitija roznichnoj torgovli [Elektronnyj resurs] / D. R. Akmaeva. — Rezhym dostupu : http://na-conference.ru/doklady-obsuzhdenija-konferencija/8-sektsiya_4/27.

12. *Naukova ta innovacijna dijaj'nist' v Ukrai'ni* : stat. zb. — K. : Derzh. sluzhba statystyky Ukrai'ny, 2014. — 314 s.
13. *Obstezhennja innovacijnoi' dijaj'nosti v ekonomici Ukrai'ny za 2010–2012 rr.* [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
14. *Obstezhennja innovacijnoi' dijaj'nosti v ekonomici Ukrai'ny za 2012–2014 rr.* [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
15. *Statystychnje sposterezhennja "Vykorystannja informacijno-komunikacijnyh tehnologij ta elektronnoi' torgivli na pidpryjemstvah" (stanom na 09.02.2013)* [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

ФАКТОРИ МІЖНАРОДНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНИ

Досліджено ключові фактори міжнародної конкурентоспроможності України. Оцінено конкурентні позиції України за існуючими міжнародними рейтинговими методиками та виявлено основні фактори впливу на них. Побудовано моделі, які описують вплив цих факторів на рівень міжнародної конкурентоспроможності України. Надано практичні рекомендації щодо зміцнення позицій нашої держави на внутрішніх та зовнішніх ринках.

Ключові слова: конкурентоспроможність, прями іноземні інвестиції, обсяг експорту, рейтингове оцінювання, конкурентні переваги.

Вертелева О. Факторы международной конкурентоспособности Украины. Исследованы ключевые факторы международной конкурентоспособности Украины. Оценены конкурентные позиции Украины по существующим международным рейтинговым методикам и установлены основные факторы влияния на них. Построены модели, описывающие влияние этих факторов на уровень международной конкурентоспособности Украины. Даны практические рекомендации по укреплению позиций нашего государства на внутренних и внешних рынках.

Ключевые слова: конкурентоспособность, прямые иностранные инвестиции, объем экспорта, рейтинговое оценивание, конкурентные преимущества.

Постановка проблеми. Одним з основних пріоритетів національних інтересів України є створення конкурентоспроможної, соціально

орієнтованої ринкової економіки, здатної успішно інтегруватись у європейський політичний, економічний та правовий простір. Для забезпечення стійкого розвитку української економіки та уникнення негативного зовнішнього впливу необхідно розробити і втілити в життя стратегії, спрямовані на підвищення міжнародної конкурентоспроможності нашої держави.

Конкурентоспроможність країни ґрунтується на її здатності займати і утримувати стійкі позиції на певних сегментах світового ринку за наявності економічного потенціалу, який забезпечує динамічне зростання на інноваційних засадах. При цьому необхідними передумовами є розвинена система ринкових інститутів, здатність гнучко реагувати на зміни світової кон'юнктури, що дає змогу максимально забезпечити реалізацію національних інтересів.

Розробка та реалізація концепції конкурентоспроможності для української економіки – необхідна умова виходу з кризового стану та подолання посткризових проблем. Тільки висока конкурентоспроможність вітчизняної економіки як на внутрішньому, так і світовому ринках здатна закласти надійний фундамент для підвищення життєвого рівня населення.

Змістовний аналіз особливостей розвитку національних економік, достовірність інформаційної бази щодо оцінки поведінки різних економічних агентів на світових ринках, встановлення взаємозв'язків між основними макроекономічними показниками країни та рівнем її конкурентоспроможності, а також побудова ефективних моделей для виявлення та прогнозування основних тенденцій розвитку економіки України набувають дедалі більшої актуальності.

Існує значна кількість наукових праць, присвячених проблемам конкурентоспроможності, розроблені різноманітні методики рейтингового оцінювання країн світу. Проте питання щодо ключових факторів, які мають визначальний вплив на рівень конкурентоспроможності, залишаються недостатньо дослідженими. Існуючі моделі лише частково відповідають тенденціям розвитку останніх років. Тому проблема виявлення основних факторів впливу на міжнародну конкурентоспроможність, а також встановлення числових залежностей з метою формування подальших рекомендацій щодо впровадження заходів економічної політики залишається надзвичайно актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні теоретичні аспекти міжнародної конкурентоспроможності висвітлено у працях таких вчених, як П. Рапкін, Дж. Странд, П. Кругман, А. Мазаракі, В. Лагутін, О. Швиданенко, А. Антонюк [1–7] та ін. Найбільш ґрунтовне дослідження груп факторів, що визначають рівень конкурентоспроможності, належить М. Портеру [8]. Вирішенню питань підвищення рівня конкурентоспроможності України присвячено праці В. Романенка [9], Ю. Уманціва [10], І. Скорохода [11] та ін.

Метою статті є визначення ключових факторів конкурентоспроможності держави, взаємозв'язку між ними, побудова моделей, які описують вплив цих факторів на рівень міжнародної конкурентоспроможності України, встановлення конкурентних переваг, виявлення основних індикаторів, що знижують національну конкурентоспроможність та формування практичних рекомендацій для України щодо зміцнення позицій на внутрішніх та зовнішніх ринках.

Матеріали та методи. Під час дослідження, проведеного на підставі ґрунтовного аналізу наукових праць зарубіжних і вітчизняних економістів з питань міжнародної конкурентоспроможності, використано матеріали Державної служби статистики України, Всесвітнього економічного форуму, Міжнародного інституту менеджменту та розвитку, Міжнародного інституту управління розвитком, застосовано сукупність новітніх методів наукового пізнання, системного підходу та узагальнення. Застосовано методи економіко-математичного моделювання, кореляційного та регресійного аналізу.

Результати дослідження. В умовах глобалізації та курсу України на євроінтеграцію можливості реалізації національних інтересів визначаються рівнем представлення держави на міжнародній арені, що забезпечує відповідний потенціал самозбереження та конкурентоспроможності країни, а також сприяє її соціально-економічному та політичному розвитку.

Конкурентоспроможність країни виявляється у здатності досягти високих темпів економічного зростання, забезпечити постійне збільшення реальної заробітної плати, просувати на світовий ринок конкурентоспроможні фірми та передбачає наявність сильної конкурентоспроможної економіки, представленої високопродуктивними кластерами, що поліпшують якість товарів і послуг, забезпечують створення нових робочих місць у майбутньому. Здатність адаптуватися до змін, що відбуваються на світовому ринку, базується на таких економічних факторах, як інвестиційні, інноваційні, виробничі потужності та ін. Проте їх дія повинна поєднуватись із політичними та соціальними чинниками, які теж впливають на функціонування національної економіки на світовому ринку [7, с. 32].

Конкурентоспроможність національної економіки можна також визначити як економічну категорію, що характеризує стан відносин у державі стосовно забезпечення умов стабільного підвищення ефективності національного виробництва, адекватного до змін світової кон'юнктури та внутрішнього попиту на основі розкриття національних конкурентних переваг та досягнення кращих, ніж у конкурентів, соціально-економічних параметрів [10, с. 14].

Американські вчені П. Рапкін і Дж. Странд стверджують, що конкурентоспроможність країни є політико-економічною концепцією,

яка впливає на військовий, політичний і науковий потенціал країни та є невід'ємним фактором відносних позицій країни в міжнародній політичній економіці [1, с. 118].

Конкурентоспроможність необхідно досліджувати в динаміці, бо успіх національної економіки не може оцінюватися тільки з точки зору становища країни в певних сферах. Адже всі сектори національної економіки не завжди конкурентоспроможні на світовому ринку, а ті фірми і галузі, які є лідерами нині, в довгостроковому періоді можуть цю перевагу втратити, поступаючись зарубіжним конкурентам.

Однією з глобалізаційних умов залучення України до міжнародної економічної діяльності, на думку фахівців, є збільшення рівня відкритості національної економіки, а сам процес оптимізації рівня відкритості економік країн пов'язується з визначенням позиції країн у міжнародних рейтингах [4, с. 263].

Рейтинги як узагальнена оцінка діяльності економічної системи набули значного поширення через складність одночасного контролю великої кількості різноманітних показників у фінансово-економічному аналізі та необхідність визначення чітко окресленого кола агрегованих показників для детального вивчення країн, їх конкурентних переваг та слабкості.

У теорії та практиці міжнародних економічних відносин концепція міжнародної конкурентоспроможності базується на системі оцінок порівняльних переваг національних економік за складним переліком індикаторів, що відображають вплив ключових факторів на різні аспекти економічної діяльності на макро- та мікрорівнях. Найбільш впливовими визнано дослідження міжнародної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму (*WEF*), Міжнародного інституту менеджменту та розвитку (*MIMP*) та Міжнародного інституту управління розвитком (*IMD*). Застосовувані ними методології сконструйовані у такий спосіб, щоб можна було оцінити конкурентоспроможність економіки за допомогою одного показника, розрахованого на основі складного алгоритму, що враховує кількості чинників. Найбільш відомими є такі методики, як Індекс розвитку людського потенціалу (*Human Development Index, HDI*), Глобальний індекс миру (*Global Peace Index, GPI*), Індекс сприйняття корупції (*Corruption Perceptions Index, CPI*), Індекс глобалізації (*Index of Globalization*), Індекс легкості ведення бізнесу (*Ease of doing business Index*), Індекс свободи преси (*Press Freedom Index, PFI*), Індекс економічної свободи (*Index of Economic Freedom*). Цей перелік не є вичерпним, адже останнім часом рейтингові методики оцінки набувають популярності. Проте інші індекси розраховуються для меншої кількості країн світу й існують менш тривалий проміжок часу.

У *табл. 1* представлено позиції України у міжнародних рейтингах відповідно до зазначених методик.

Таблиця 1

Україна у міжнародних рейтингах*

Індекс	Позиція України / кількість країн у рейтингу		Зміна
	2013 р.	2014 р.	
Глобальний індекс конкурентоспроможності	84/142	76/144	↑ 8
Індекс економічної свободи	161/179	162/177	↓ 1
Індекс сприйняття корупції	144/177	142/175	↑ 2
Індекс легкості ведення бізнесу	152/185	112/189	↑ 40
Глобальний індекс миру	111/162	141/162	↓ 30
Індекс глобалізації	44/208	44/191	–
Індекс свободи преси	126/179	127/180	↓ 1

* Складено автором за [12–16].

До конкурентних переваг України можна віднести високий рівень освіти та грамотності населення, інтегрованість у глобальні процеси.

У 2014 р. спостерігалось погіршення позицій України за показниками економічної свободи, миролюбності та свободи преси.

Серед розглянутих показників найвідомішим та найбільш ґрунтовним дослідженням конкурентоспроможності країн світу є Глобальний індекс конкурентоспроможності (ГІК), методику обчислення якого удосконалено шляхом врахування типологізації країн за рівнем доходу на одну особу, розроблену М. Портером [8], і детально описану, зокрема в монографії А. Мазаракі та ін. [3, с. 44–46].

ГІК складений з 113 змінних, які детально характеризують конкурентоспроможність країн світу, що знаходяться на різних рівнях економічного розвитку. Сукупність змінних на дві третини формується з результатів глобального опитування керівників компаній (щоб охопити широке коло факторів, які впливають на бізнес-клімат у досліджуваних країнах), а на одну третину – із загальнодоступних джерел (статистичні дані та результати досліджень, що здійснюються на регулярній основі міжнародними організаціями). Всі змінні об'єднані у 12 контрольних показників (рис. 1), що визначають національну конкурентоспроможність. Ці показники, у свою чергу, об'єднані у три групи факторів.

У рейтингу Всесвітнього економічного форуму "Індекс глобальної конкурентоспроможності 2014–2015" Україна посіла 76 місце серед 144 країн світу, піднявшись на 8 позицій порівняно з попереднім роком. Для порівняння, два роки тому Україна посідала 73 місце. Загальний бал розвитку України за семибальною шкалою у 2014–2015 рр. становив 4.1 бала. При цьому анексія Криму і конфлікт на Донбасі мало вплинули на результати, оскільки до того часу дані вже були зібрані. Однак обидві ці події неодмінно вплинуть на конкурентоспроможність країни в майбутньому.

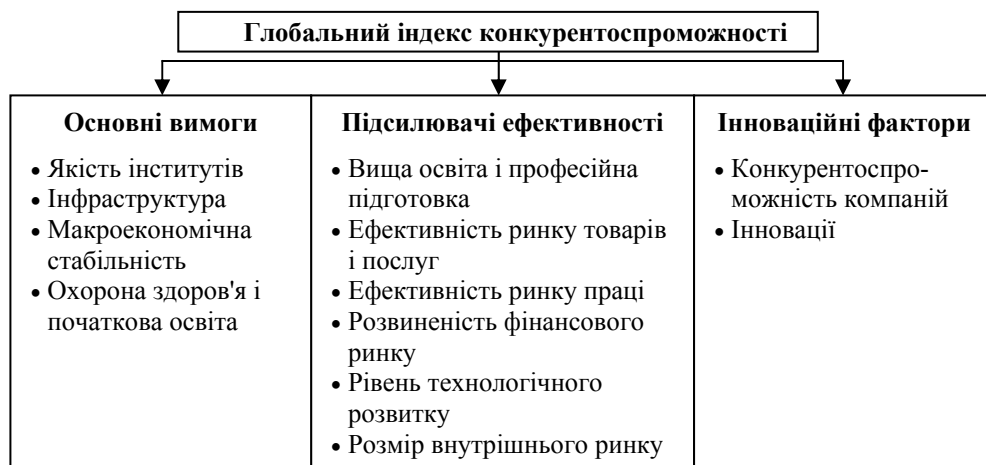

Рис. 1. Складові глобального індексу конкурентоспроможності
(складено автором за [12])

У звіті зазначено, що прогрес був досягнутий завдяки більш позитивному сприйняттю інститутів та ефективності ринків, а також покращанню результатів у галузі освіти. Проте, на думку авторів рейтингу, це насамперед пов'язано з політичними очікуваннями після зміни влади в Україні.

Серед основних індикаторів, що знижують національну конкурентоспроможність, названо неефективну інституціональну структуру (130 місце), домінування великих компаній на внутрішніх ринках (129 місце), низьку конкурентність ринків (125 місце) і, як наслідок, їх недостатню ефективність (112 місце).

На рис. 2 відображено динаміку відносних конкурентних позицій України у 2001–2015 рр. Цей показник розраховано як співвідношення місця України за показником ГІК до загальної кількості країн у рейтингу для репрезентативності графіка. Найнижча оцінка відповідає найвищому рівню конкурентоспроможності країни.

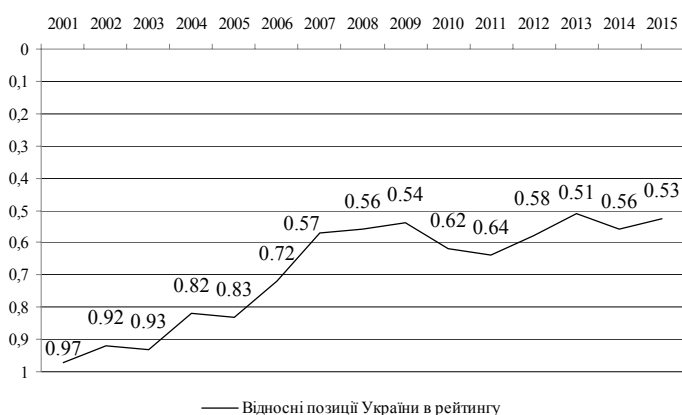

Рис. 2. Рівень конкурентоспроможності України за ГІК у 2001–2015 рр.
(складено автором за [12])

У табл. 2 складові ГІК для України розглянуто детальніше.

Таблиця 2

Складові ГІК для України, 2014–15 рр.*

Фактор	Місце у рейтингу (серед 144 країн)	Значення показника
Загальна позиція	76	4.1
Основні вимоги (40 %)	87	4.4
Якість інститутів	130	3.0
Інфраструктура	68	4.2
Макроекономічна стабільність	105	4.1
Охорона здоров'я і початкова освіта	43	6.1
Підсилювачі ефективності (50 %)	67	4.1
Вища освіта і професійна підготовка	40	4.9
Ефективність ринку товарів і послуг	112	4.0
Ефективність ринку праці	80	4.1
Розвиненість фінансового ринку	107	3.5
Рівень технологічного розвитку	85	3.5
Розмір внутрішнього ринку	38	4.6
Інноваційні фактори (10 %)	92	3.4
Конкурентоспроможність компаній	99	3.7
Інноваційний потенціал	81	3.2

* Складено автором за [12].

На основі того, які фактори є найвпливовішими для кожної країни, можна визначити рівень розвитку, на якому вона знаходиться.

Для опису стадій розвитку Всесвітнім економічним форумом прийнято класифікацію М. Портера. На *першій стадії* зростання економіки залежить від наявності факторів, а країни конкурують за рахунок забезпеченості ресурсами, передусім некваліфікованою (дешевою) робочою силою і природними ресурсами. Збереження конкурентоспроможності на цій стадії розвитку в основному залежить від стабільного функціонування державних і приватних інститутів (субіндекс № 1), достатньої інфраструктури (№ 2), стабільної макроекономічної бази (№ 3), а також здорової і грамотної робочої сили (№ 4).

При подальшому розвитку (та підвищенні оплати праці) країни переходять на *другу стадію*, коли зростання економіки залежить від ефективності. На цьому етапі посилення конкурентоспроможності значною мірою залежить від якості вищої освіти і професійної підготовки (№ 5), ефективності ринку товарів і послуг (№ 6), стабільності функціонування ринку праці (№ 7), розвиненості фінансового ринку (№ 8),

здатності користуватися існуючими технологіями (№ 9) та великого обсягу внутрішнього і зовнішнього ринків (№ 10).

І нарешті, коли країни переходять на *третю стадію* залежності від інновацій, підтримка високого рівня зарплат і відповідного життєвого рівня можлива тільки тоді, коли компанії здатні конкурувати, використовуючи нову й унікальну продукцію. На цьому рівні компанії повинні конкурувати за допомогою інновацій (№ 12) і виробляти нові різноманітні товари, використовуючи найрізноманітніші виробничі процеси (№ 11).

У *табл. 3* наведено ваги субіндексів та пороги доходу, що визначають стадію розвитку країни.

Відповідно до цього підходу Україна знаходиться на другій стадії розвитку, визначальними для неї є фактори ефективності. На цій стадії розвитку перебувають ще 29 країн світу.

Таблиця 3

Стадії розвитку країни*

Показник	I	Перехід від I до II	II	Перехід від II до III	III
ВВП на одну особу, дол. США	< 2000	2000–2999	3000–8999	9000–17000	> 17000
Вага базових субіндексів, %	60	40–60	40	20–40	20
Вага факторів ефективності, %	35	35–50	50	50	50
Вага факторів інновації, %	5	5–10	10	10–30	30

* Складено автором за [12].

З огляду на поточну стадію економічного розвитку факторами, які значною мірою визначають рівень конкурентоспроможності України та впливають на підвищення рівня макроекономічної стабільності, є: обсяг ВВП, обсяг прямих іноземних інвестицій, сальдо зовнішньоторговельного балансу, обсяг експорту.

За допомогою методів кореляційного та регресійного аналізу можна дослідити, які з факторів найбільше впливають на рівень міжнародної конкурентоспроможності України, як саме описується цей зв'язок та проаналізувати взаємозв'язок між рівнем прямих іноземних інвестицій в економіку країни та її конкурентоспроможністю.

На графіку (*рис. 3*) відображено динаміку показника ГІК для України, а також накопичені обсяги прямих іноземних інвестицій (ПІІ). Показник ГІК, що відкладений на допоміжній осі, вимірюється у балах від 1 до 7.

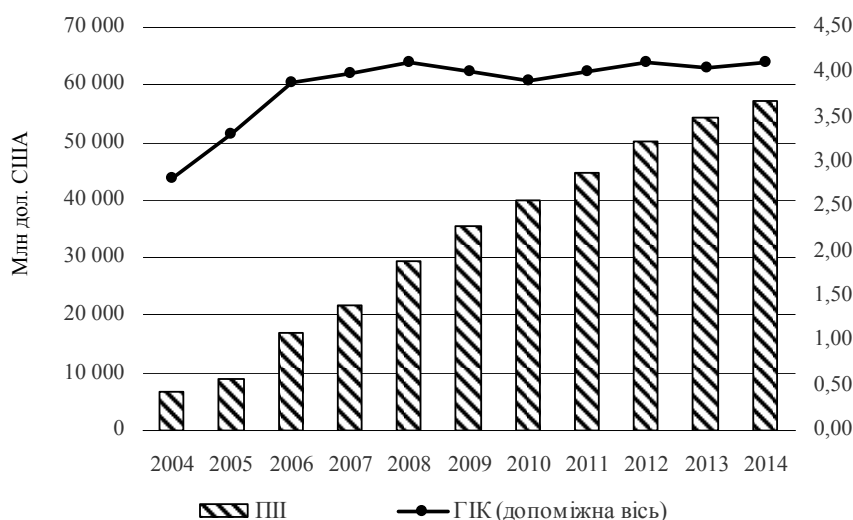

Рис. 3. Динаміка ГК та ПП для України

(складено автором за [12; 17])

Оскільки рівень кореляції між обсягом експорту і такими показниками, як ВВП та сальдо зовнішньоторговельного балансу, є дуже високим, до моделі доцільно включити лише один із цих факторів.

Індекс конкурентоспроможності є величиною, що належить проміжку (1; 7), оскільки його відкладено на допоміжній осі, тому для сумірності даних прологарифмуємо ряди факторних змінних. Згідно з проведеними розрахунками залежність між значенням Індексу глобальної конкурентоспроможності для України, а також значеннями приросту прямих іноземних інвестицій і обсягом ВВП України, описується таким рівнянням:

$$CI_t = 0.6657 \cdot \log(GDP_t) + 0.0940 \cdot \Delta FDI_t + \varepsilon_t, \quad (1)$$

- де CI_t – індекс конкурентоспроможності країни;
 ΔFDI_t – приріст прямих іноземних інвестицій, млрд дол. США;
 GDP_t – обсяг ВВП, млн дол. США;
 ε_t – похибка прогнозу;
 t – номер періоду.

Усі змінні є значимими за рівня надійності 95 %, скоригований коефіцієнт детермінації рівний 0.88. Гіпотезу про наявність взаємозв'язку між залежною та факторними змінними підтверджено. Модель є стійкою.

Значення індексу за 2004–2014 рр. та модельні дані зображено на *рис. 4*.

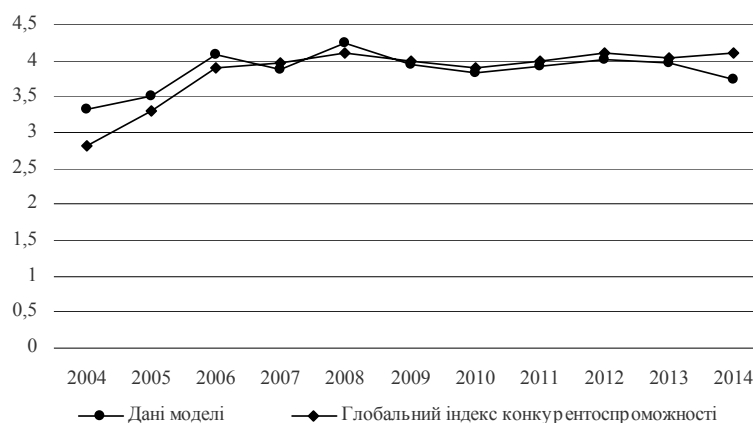

Рис. 4. Порівняння значень ГІК та даних, отриманих з моделі (1)
(побудовано автором на основі [12] та власних розрахунків)

Якщо замість ВВП до моделі включити обсяг експорту, модель матиме такий вигляд:

$$CI_t = 0.5990 \cdot \log(Exp_t) + 0.1016 \cdot \Delta FDI_t + \varepsilon_t, \quad (2)$$

де Exp_t – обсяг експорту, млн грн.

Усі змінні за рівня надійності 95 % є значимими, скоригований коефіцієнт детермінації дорівнює 0.89. Гіпотезу про наявність взаємозв'язку між залежною та факторними змінними у моделі (2) підтверджено. Ця модель є стійкою.

На рис. 5 зображено динаміку Індексу конкурентоспроможності України за 2004–2014 рр. та наведено дані, отримані з моделі (2).

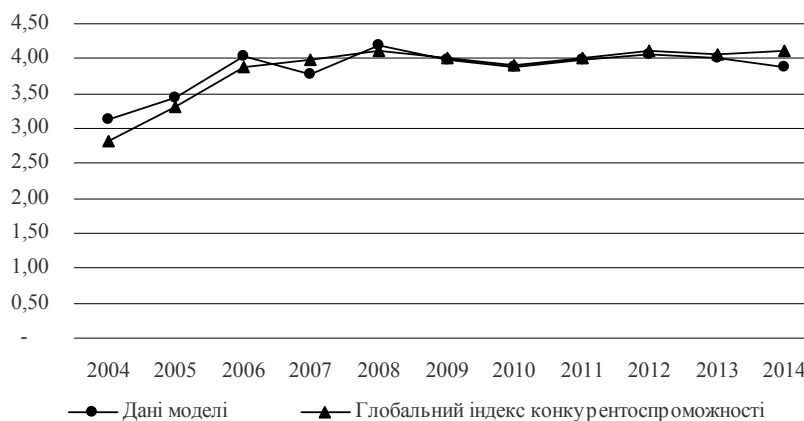

Рис. 5. Порівняння значень ГІК та даних, отриманих з моделі (2)
(побудовано автором на основі [12] та власних розрахунків)

Якщо порівнювати побудовані моделі, то доцільніше прогнозувати рівень конкурентоспроможності за моделлю (2). Адже великий обсяг ВВП країни ще не свідчить про конкурентоспроможність виробленої нею продукції на зовнішніх ринках. У свою чергу, значення експорту є досить важливим чинником: високий рівень експорту показує, що вироблені товари та послуги є конкурентоспроможними, а економіка відкритою та інтегрованою в глобальні процеси. Ця позиція може бути підтверджена і висновками із ґрунтовного дослідження проблем відкритості національної економіки [5].

Стрімке зростання модельованого рівня конкурентоспроможності у 2005 р. пояснюється значним припливом іноземних інвестицій в економіку України, пов'язаним з придбанням заводу "Криворіжсталь" іноземними інвесторами. Таке надходження інвестицій мало позитивний ефект лише у першому періоді, зокрема вплинуло на рівень зайнятості.

Після 2006 р. темпи зростання сповільнюються. У 2008–2010 рр. відбулося зниження рівня конкурентоспроможності, що пояснюється світовою кризою, яка вразила економіку України значно більше, ніж інші європейські держави. Починаючи з 2010 р., Україна покращує свої позиції. Проте відповідно до проведеного дослідження та побудованої моделі, починаючи з 2015 р., Україна втрачатиме позиції в рейтингу міжнародної конкурентоспроможності, що пояснюється поглибленням економічної та політичної кризи в країні.

Відсутність істотних позитивних тенденцій в економічному розвитку України у найближчий період прогнозують і експерти Міжнародного валютного фонду (МВФ), що знайшло своє відображення в Постанові Кабінету Міністрів України від 05.08.2015 № 558 "Про схвалення Прогнозу економічного і соціального розвитку України на 2016 рік та основних макропоказників економічного і соціального розвитку України на 2017–2019 роки". Прогноз на 2016–2019 рр. розроблено за двома сценаріями. Макропараметри *сценарію 1* узгоджені з МВФ і передбачають успішну реалізацію економічної програми, яку запроваджуватиме Уряд України за підтримки МВФ та інших міжнародних партнерів. *Сценарій 2* відповідно до рекомендацій МВФ передбачає більш песимістичний розвиток порівняно із *сценарієм 1*, з огляду на те, що економічні реформи реалізуються на тлі ряду суттєвих викликів та ризиків. У зв'язку з цим відновлення зростання може зайняти більше часу та виявитися менш вираженим. Так: *сценарій 1* передбачає зростання ВВП у 2016 р. на рівні 2 %, *сценарій 2* – падіння ВВП на 0.3 %; номінальний ВВП прогнозується в обсязі 2 262 млрд грн та 2 245.7 млрд грн відповідно; інфляція на рівні 12 та 14.7 % відповідно (грудень до грудня). Разом з тим, у середньостроковій перспективі можливе відновлення національної економіки, зокрема за *сценарієм 1* ВВП зростатиме в середньому протягом 2017–2019 рр. на 3.8 % щороку, за *сценарієм 2* – на 2.3 % [18].

Аналітики української фінансової групи *ICU (Investment Capital Ukraine)* є ще більш песимістичними у своїх економічних прогнозах. Зокрема, вони спрогнозували: скорочення національної економіки у 2015 р. на 7.6 %, у 2016 р. – 0 %, і лише у 2017 р. можливе зростання економіки на 2.6 %; рівень інфляції у 2015 р. – 29 %, у 2016 р. – майже 18 %, а у 2017 р. – 15 % [19].

Зважаючи на складне економічне становище та досить стримані прогнози щодо його покращання, для України важливо визначити ті пріоритети розвитку, які дадуть змогу зміцнити внутрішні та зовнішні позиції країни стосовно конкурентного розвитку та реалізувати її конкурентні переваги. Одним з орієнтирів на цьому шляху може слугувати дорожня карта глобальних трендів, визначена на 2015–2025 рр. [20]. Попри те, що кожна країна має відмінну залежність рівня її конкурентоспроможності від тих чи інших факторів, їх ідентифікація дозволяє зосереджувати увагу саме на тих напрямках розвитку, що в перспективі можуть створити стійкі конкурентні переваги для України.

До зовнішніх конкурентних переваг (факторів) країни традиційно відносять: вигідне географічне розташування та сприятливий клімат; наявність значних за обсягом, доступних та дешевих природних ресурсів; високий освітній рівень населення; якісну систему підготовки та перепідготовки кадрів; високу ефективність використання ресурсів; динамічність внутрішнього ринку; розвиненість ринкової інфраструктури; наявність значної частини конкурентоспроможних національних фірм; високий рівень конкуренції в економіці; високий рівень витрат на НДДКР з системою державної підтримки інноваційної діяльності; помірний рівень інфляції; низькі ставки за кредитами; достатній рівень розвитку фінансової системи; помірні ставки податків; високий рівень корпоративної культури; активну державну підтримку малого і середнього бізнесу; відкритість суспільства та національного ринку; високий рівень інтегрованості країни у світовій економічній простір; стабільність політико-правової системи; гармонізацію національної системи стандартизації і сертифікації з міжнародною системою тощо.

Внутрішніми конкурентними перевагами (факторами) країни вважаються: високий рівень попиту на вітчизняні товари; оптимальний рівень концентрації, спеціалізації та кооперування в економіці; належний рівень уніфікації та стандартизації вітчизняної продукції; висока частка конкурентоспроможних підприємств; якісна інформаційна та нормативно-правова база управління; значна частка високотехнічних конкурентоспроможних товарів в експорті; доступ виробників до якісних та дешевих ресурсів тощо [10, с. 22–23].

Результати проведеного дослідження та моделювання свідчать, що найбільше на рівень конкурентоспроможності країни впливає обсяг її експорту, а також обсяг прямих іноземних інвестицій. Отже, для активізації економічного розвитку економіки України та реалізації її конкурентних переваг необхідно зосередитись на покращанні інвестиційного

клімату та стимулюванні внутрішнього товаровиробника щодо виробництва товарів та послуг, конкурентних на зовнішніх ринках.

Це ще раз підтверджує думку фахівців, що для виходу з економічної кризи Україна потребує не тільки фінансової допомоги з боку МВФ та інших джерел, але і насамперед довгострокових масштабних інвестицій. Донині всі спроби уряду активізувати інвестиційну діяльність виявилися неефективними, причинами чому є непередбачуваність та заангажованість державної економічної політики в цілому, нестабільність та непрозорість нормативно-правової бази, неефективна податкова та митна політика, масштабна корупція в усіх ешелонах влади. Необхідна максимальна дерегуляція інвестиційної сфери в Україні, захист прав інвесторів і вкладників, покращання доступу до міжнародних фінансових ринків, зниження фіскального тиску на бізнес. Тоді можна буде розглядати кризову ситуацію як сприятливий момент для глибинної зміни орієнтації національної економіки у напрямку якісних змін та інноваційних зрушень.

Висновки. Важливою ознакою конкурентоспроможності країни є її здатність пристосуватися до змін у світовому попиті та структурі виробництва. Для цього необхідно, щоб у країні існували економічні механізми, які відповідають за створення необхідних факторів виробництва, сприятливого інвестиційно-інноваційного клімату та просування вітчизняних виробників на світові ринки.

Аналіз результатів досліджень зарубіжних та вітчизняних вчених, а також розробок міжнародних рейтингових агентств засвідчив, що факторами, які найбільшою мірою визначають рівень конкурентоспроможності країни, є обсяг ВВП, обсяг прямих іноземних інвестицій, сальдо зовнішньоторговельного балансу, обсяг експорту. За допомогою методів кореляційного та регресійного аналізу перевірено на прикладі України, що найбільше на рівень міжнародної конкурентоспроможності держави впливають такі фактори, як обсяг експорту та приріст прямих іноземних інвестицій.

Конкурентними перевагами України є наявність значних та досить різноманітних природних ресурсів, гарні кліматичні умови, що сприяють розвитку сільського господарства, високий рівень освіти та грамотності населення, розвинена мережа академічних та наукових установ, значний рівень відкритості економіки України, її інтегрованість у глобальні процеси.

З огляду на поточну стадію економічного розвитку, на якій перебуває наша держава, для реалізації конкурентних переваг та підвищення рівня міжнародної конкурентоспроможності необхідно вдосконалення інфраструктури, інституційних засад розвитку економіки, соціальної інфраструктури та підвищення рівня макроекономічної стабільності.

Поряд із залученням іноземних інвестицій необхідні своєчасне виявлення, акумуляція й адресування в пріоритетні сфери внутрішніх

джерел фінансування, реформування сфери правового забезпечення підприємницької діяльності. Крім того, потрібно реформувати сільське господарство та енергетичну галузь, підвищувати матеріальну підтримку науково-технічної та машинобудівної сфер, розвивати транзитний потенціал країни, що у майбутньому може приносити значно більші надходження до державного бюджету.

Ці заходи сприятимуть розвитку пріоритетних галузей, а отже, і зростанню обсягів експорту країни, підвищенню інвестиційної привабливості України, що є визначальними факторами рівня її конкурентоспроможності. Піднесення рівня конкурентоспроможності України було і залишається першочерговим завданням ефективної економічної політики, без вирішення якого неможлива успішна інтеграція у світовий економічний простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Rapkin P. David and Jonathan R. Strand. Is International Competitiveness a Meaningful Concept?* In C. Roe Goddard, John T. Passesmith and John G. Conklin, eds. *International Political Economy : State Market relations in the changing Global Order* Boulder, CO ; Lynne Rienner, 1996.
2. *Krugman P. Growing World Trade: Causes and consequences* / P. Krugman // *Brookings Papers on Economic Activity*. — Washington, 1995. — P. 327–377.
3. *Зовнішньоторговельні аспекти конкурентної політики України в умовах СОТ : монографія* / А. А. Мазаракі, В. В. Юхименко, О. П. Гребельник, Т. М. Мельник та ін.; за заг. ред. А. А. Мазаракі. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. — 309 с.
4. *Міжнародна економіка : підручник* / за заг. ред. А. А. Мазаракі. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. — Ч. 2. — 324 с.
5. *Mazaraki A. Domestic market of Ukraine in an unstable global economy* / A. Mazaraki, V. Lagutin // *Herald of Kyiv national university of trade and economics*. — 2014. — № 6 (98). — P. 9–24.
6. *Швиданенко О. А. Глобальна конкурентоспроможність: теоретичні та прикладні аспекти : монографія* / О. А. Швиданенко. — К. : КНЕУ, 2007. — 312 с.
7. *Антонюк Л. Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн: теорія та механізм реалізації : монографія* / Л. Л. Антонюк. — К. : КНЕУ, 2004. — 275 с.
8. *Портер М. Е. Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость* / М. Е. Портер ; пер. с англ. Е. Калинина. — М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. — 715 с.
9. *Романенко В. Конкурентоспроможність національної економіки: системний підхід* / В. Романенко // *Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту*. — 2012. — № 2. — С. 21–28.
10. *Уманців Ю. Економіка України у вимірі глобальної конкурентоспроможності* / Ю. Уманців // *Вісн. Антимонопольного комітету України. Конкуренція*. — 2011. — № 1. — С. 14–23.
11. *Скороход І. С. Напрями підвищення конкурентоспроможності України на світових ринках* / І. С. Скороход // *Наукові праці НДФІ*. — 2012. — № 2. — С. 38–42.
12. *The Global Competitiveness Reports [Electronic resources]*. — Access mode : <http://www.weforum.org/reports>.

13. *Heritage* Foundation [Electronic resource] / Official Site. — Access mode : <http://www.heritage.org/index/ranking>.
14. *Transparency* International [Electronic resource] / Official Site. — Access mode : <http://www.transparency.org/research/cpi/overview>.
15. *The World Bank* Doing Business Ranking [Electronic resource] / Access mode : <http://www.doingbusiness.org>.
16. *Human Development Reports* [Electronic resource] / Access mode : <http://hdr.undp.org/en/reports>.
17. Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
18. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. — Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>.
19. Офіційний портал ІСУ. — Режим доступу : <https://www.icu.ua>.
20. *IMD World Competitiveness Yearbook* 2015. — Режим доступу : <http://www.imd.org>.

Стаття надійшла до редакції 09.12.2015.

Vertelyeva O. Factors of international competitiveness of Ukraine.

Background. *One of the main priorities of national interests of Ukraine is to create a competitive, social market economy that can successfully integrate into European political, economic and legal space. To implement this priority, ensuring sustainable development of the Ukrainian economy and avoid negative external effects it's necessary to develop and implement strategies to improve the international competitiveness of our country.*

The aim of the article is identifying relationships between the level of competitiveness and its key factors, construction of models that describe the influence of these factors on the level of international competitiveness of Ukraine, determination of competitive advantages, forming the practical recommendations for Ukraine in relation to strengthening its positions in internal and external markets.

Materials and methods. *The study was conducted based on a thorough analysis of the scientific works of foreign and domestic economists on international competitiveness, materials of the State Statistics Service of Ukraine, the World Economic Forum, International Institute for Management and Development, International Institute for Management Development, a set of new methods of scientific knowledge, systematic approach and synthesis was implemented. Methods of economic and mathematical modeling, correlation and regression analysis were used.*

Results. *The work contains a description of method of rating evaluation and the research of dynamics of competition positions of Ukraine in the world in accordance to the well known international rating methodologies. In particular there was investigated the dynamics of positions of Ukraine in accordance to such rating as the Global Competitiveness Index, Human Development Index, Global Peace Index, Corruption Perceptions Index, Index of Globalization, Ease of doing business Index, Press Freedom Index, Index of Economic Freedom.*

Using the methods of cross-correlation and regressive analysis there were developed the models that can be used for an analysis, prognosis and forming of measures to increase international competitiveness of Ukraine. These measures must be based on the basis of minimization of negative external influences and maximally effective use of competitive advantages of the country, such as considerable and quite various natural resources, good climatic terms, that facilitate the development of agriculture, high level of education and literacy of the people, high level of openness of economy of Ukraine, its integrating in global processes.

Conclusion. *Analysis of studies of foreign and domestic scientists and development of international rating agencies showed that the factors which most determine the*

competitiveness of a country is GDP, foreign direct investment, foreign trade balance and exports. Factors having the greatest impact on the international competitiveness of the state were identified with the help of correlation and regression analysis by the example of Ukraine. These factors turned out to be volume of exports and increase in foreign direct investment.

Keywords: competitiveness, foreign direct investment, volume of export, rating assessment, competitive advantage.

REFERENCES

1. *Rapkin P.* David and Jonathan R. Strand. Is International Competitiveness a Meaningful Concept? In C. Roe Goddard, John T. Passesmith and John G. Conklin, eds. *International Political Economy : State Market relations in the changing Global Order* Boulder, CO ; Lynne Rienner, 1996.
2. *Krugman P.* Growing World Trade: Causes and consequences / P. Krugman // *Brookings Papers on Economic Activity*. — Washington, 1995. — P. 327–377.
3. *Zovnishn'otorgoveli*ni aspekty konkurentnoi' polityky Ukrainy v umovah SOT : monografija / A. A. Mazaraki, V. V. Juhymenko, O. P. Grebel'nyk, T. M. Mel'nyk ta in.; za zag. red. A. A. Mazaraki. — K. : Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-t, 2008. — 309 s.
4. *Mizhnarodna ekonomika : pidruchnyk* / za zag. red. A. A. Mazaraki. — K. : Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-t, 2014. — Ch. 2. — 324 s.
5. *Mazaraki A.* Domestic market of Ukraine in an unstable global economy / A. Mazaraki, V. Lagutin // *Herald of Kyiv national university of trade and economics*. — 2014. — № 6 (98). — P. 9–24.
6. *Shvydanenko O. A.* Global'na konkurentospromozhnist': teoretychni ta prykladni aspekty : monografija / O. A. Shvydanenko. — K. : KNEU, 2007. — 312 s.
7. *Antonjuk L. L.* Mizhnarodna konkurentospromozhnist' kraii'n: teorija ta mehanizm realizacii' : monografija / L. L. Antonjuk. — K. : KNEU, 2004. — 275 s.
8. *Porter M. E.* Konkurentnoe preimushhestvo: Kak dostich' vysokogo rezul'tata i obespechit' ego ustojchivost' / M. E. Porter ; per. s angl. E. Kalinina. — M. : Al'pina Biznes Buks, 2005. — 715 s.
9. *Romanenko V.* Konkurentospromozhnist' nacional'noi' ekonomiky: systemnyj pidhid / V. Romanenko // *Visn. Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-tu*. — 2012. — № 2. — S. 21–28:
10. *Umanciv Ju.* Ekonomika Ukrainy u vymiri global'noi' konkurentospromozhnosti / Ju. Umanciv // *Visn. Antymonopol'nogo komitetu Ukrainy. Konkurencija*. — 2011. — № 1. — S. 14–23.
11. *Skorohod I. S.* Naprjamy pidvyshhennja konkurentospromozhnosti Ukrainy na svitovyh rynkah / I. S. Skorohod // *Naukovi praci NDFI*. — 2012. — № 2. — S. 38–42.
12. *The Global Competitiveness Reports* [Electronic resources]. — Access mode : <http://www.weforum.org/reports>.
13. *Heritage Foundation* [Electronic resource] / Official Site. — Access mode : <http://www.heritage.org/index/ranking>.
14. *Transparency International* [Electronic resource] / Official Site. — Access mode : <http://www.transparency.org/research/cpi/overview>.
15. *The World Bank Doing Business Ranking* [Electronic resource] / Access mode : <http://www.doingbusiness.org>.
16. *Human Development Reports* [Electronic resource] / Access mode : <http://hdr.undp.org/en/reports>.
17. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. — Rezhym dostupu : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
18. *Ministerstvo ekonomichnogo rozvytku i torgivli Ukrainy*. — Rezhym dostupu : <http://www.me.gov.ua>.
19. *Oficijnyj portal ICU*. — Rezhym dostupu : <https://www.icu.ua>.
20. *IMD World Competitiveness Yearbook 2015*. — Режим доступу : <http://www.imd.org>.

УДК 339.942

МЕЛЬНИК Тетяна, д. е. н., професор кафедри міжнародної економіки КНТЕУ
КОНРАД Юлія, аспірант кафедри міжнародної економіки КНТЕУ

НАЦІОНАЛЬНІ ПІДПРИЄМСТВА У ГЛОБАЛЬНИХ ЛАНЦЮГАХ СТВОРЕННЯ ВАРТОСТІ

Розкрито сутність глобальних ланцюгів створення вартості. Висвітлено основні теорії, що досліджують цей феномен. Проаналізовано можливість залучення національних підприємств у глобальні ланцюги створення вартості в контексті обсягів імпорту у проміжному споживанні в окремих видах діяльності. На основі зіставлення показників виробничої залежності від імпорту, міжнародної виробничої фрагментації та експортоорієнтованості галузей промисловості країни визначено, які галузі є найбільш перспективними щодо залучення у глобальні ланцюги створення вартості.

Ключові слова: глобальні ланцюги створення вартості (ГЛСВ), додана вартість, міжнародні виробничі мережі (МВМ), виробнича залежність від імпорту, міжнародна фрагментація виробництва, експортоорієнтованість виробництва.

Мельник Т., Конрад Ю. Национальные предприятия в глобальных цепочках создания стоимости. Раскрыта сущность глобальных цепочек создания стоимости. Освещены основные теории, исследующие этот феномен. Проанализирована возможность вовлечения национальных предприятий в глобальные цепочки создания стоимости в контексте объемов импорта в промежуточном потреблении в отдельно взятых видах деятельности. На основе сопоставления показателей производственной зависимости от импорта, международной производственной фрагментации и экспортоориентированности отраслей промышленности страны определено, какие отрасли являются наиболее перспективными для участия в глобальных цепочках создания стоимости.

Ключевые слова: глобальные цепочки создания стоимости (ГЦСС), добавленная стоимость, международные производственные сети (МПС), производственная зависимость от импорта, международная фрагментация производства, экспортоориентированность производства.

Постановка проблеми. Промисловий комплекс є рушійною силою та визначальним фактором економічного зростання країни. Без розвинутого промислового сектора економіка будь-якої країни є нестійкою, що за умов посилення інтеграційних процесів у світовому масштабі може збільшити її економічне відставання у геометричній прогресії. Деіндустріалізація, сировинна спрямованість та занепад ключових галузей є характерною рисою промисловості України в останні десятиліття. До того ж технологічна база нашої країни і досі знаходиться на

рівні 3 та 4 технологічних укладів, тоді як провідні країни світу вже давно реалізують політику переходу до 6 укладу.

Зважаючи на ситуацію, що склалася, для того, щоб мати доступ до нових технологій, отримати можливість модернізувати виробничі потужності та відновити технологічний потенціал галузей, що знаходяться в стані занепаду, Україні необхідно інтегруватись та розширювати участь у ГЛСВ. Досвід провідних країн показав, що реалізація цього напрямку значно посилює позиції країни як суб'єкта світового господарства, підвищує рівень її міжнародної конкурентоспроможності. За даними ЮНКТАД, країни, що беруть активну участь у ГЛСВ, мають щорічний темп зростання ВВП на рівні 2 %, а ступінь диверсифікованості та оновлення технологій у промисловості становить не менше 13 % на рік [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Результати дослідження проблем участі у глобальних ланцюгах створення вартості знайшли відображення у працях вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема Дж. Джереффі, Р. Коуза та О. Уільямсона, Е. Пенроуза, Дж. Вомака, С. Арндта, В. Кондратьєва [1–6] та ін. Однак потребують подальшого дослідження питання щодо перспектив участі національних підприємств у ГЛСВ.

Метою дослідження є оцінка перспектив залучення національних підприємств у глобальні ланцюги створення вартості.

Матеріали та методи. Теоретичною та методологічною основою для аналітичного представлення даних, репрезентованих у статті, стали праці вітчизняних та зарубіжних науковців у сфері економічної теорії та міжнародної торгівлі. Базою статистичної інформації слугували дані Державної служби статистики, світових організацій ЮНКТАД та ОЕСР. У роботі використано широкий спектр загальнонаукових та спеціальних методів, зокрема: аналізу, синтезу, узагальнення та порівняння; історичного, статистичного та структурного аналізу тощо.

Результати дослідження. Посилення глобалізаційних процесів, що є відмінною рисою розвитку світової економіки сьогодні, спричинило фундаментальні зміни у структурі виробництва та міжнародної торгівлі. Наразі більша частина товарів, які беруть участь у міжнародному обміні, виробляються у ГЛСВ, і є результатом діяльності виробничих підприємств декількох країн. За таких умов кожна окрема країна не формує повну вартість товару, а лише створює додану вартість на певному етапі виробничого процесу, тобто є окремою ланкою ГЛСВ. Концентрація окремих етапів чи ланок виробництва в різних країнах може суттєво скоротити витрати, а, отже, і значно підвищити рівень конкурентоспроможності продукції [7, с. 43]. За прогнозами ЮНКТАД, частка продукції, що виробляється в рамках глобальних ланцюгів доданої вартості, у 2020 р. становитиме 78 % сукупної промислової продукції, виробленої у світі [8].

Феномен глобальних ланцюгів створення вартості є відносно новим в економічній науці. Вперше поняття "ланцюг вартості" застосував М. Портер у 1980-х рр. у рамках дослідження міжнародної конкурентоспроможності країн. Так, за М. Портером, "*ланцюг створення вартості*" – це послідовність дій, що виконують підприємства для розробки, виробництва, реалізації, поставки та обслуговування товарів [9, с. 91]. Він являє собою частину глобальної системи створення вартості – комплексу дій, пов'язаних із формуванням вартості для кінцевого споживача незалежно від того, хто виконує ці дії. Цієї ж думки дотримувалися Е. Пенроуз, Д. Вомак та Д. Джонс, які досліджували переваги спеціалізації підприємств на виконанні певних робіт та пояснювали її доцільність наявними ключовими компетенціями підприємств-підрядників [3; 4]. Однак такий підхід має дещо обмежений характер, не враховуючи міжнародний аспект, оскільки зосереджується на діяльності окремих підприємств або галузей у межах країни.

Дещо інший підхід до аналізу ланцюгів створення вартості має теорія трансакційних витрат [2, с. 34–37]. Так, засновники цієї теорії, Р. Коуз та О. Уільямсон, необхідність розподілу світового виробничого процесу (як цілісного ланцюга) на окремі ланки пояснювали можливістю усунення зайвих трансакційних витрат, які виникають при взаємодії агентів на ринку. На їх думку, перегляд структури витрат дає змогу зменшити їх обсяг на окремих етапах виробничого процесу. Недоліком цієї теорії є те, що вона не враховує відмінності в управлінні підприємствами в різних країнах, стадії життєвого циклу галузей та ступінь інтегрованості підприємств, які тою чи іншою мірою впливають на розмір витрат у процесі виробничої діяльності.

Згідно з теорією фрагментації виробництва, яскравим представником якої є С. Арндт, "*ланцюг доданої вартості*" являє собою сукупність послідовних дій, під час яких відбувається розподіл глобального виробничого процесу відповідно до ключових компетенцій окремих суб'єктів ланцюга та подальше перетворення наявних технологій і ресурсів у кінцевий продукт [5]. Існуючі дослідження в рамках теорії фрагментації виробництва розширили межі застосування цього поняття та вивели його на глобальний рівень, з'явився новий термін – глобальні ланцюги створення вартості.

Сьогодні, в умовах посилення інтеграційних процесів у виробництві, явище ГЛСВ привертає все більшу увагу з боку науковців. Через відсутність єдиного підходу до рівня аналізу цього феномену наразі сформувалися дві течії, що його досліджують, – *інтернаціоналізм* та *індустріалізм* [10, с. 40–41]. Дж. Джереффі та Р. Каплінські, які є видатними представниками першого напрямку, досліджують вплив на національну економіку та переваги ГЛВС на макрорівні [1; 11, с. 82–91]. Тоді як представники іншого напрямку – Дж. Хамфрі та Х. Шмітц – надають перевагу аналізу на мікрорівні, досліджуючи досвід на рівні

окремих підприємств, галузей та кластерів [10, с. 40–41]. Однак варто погодитися з думкою науковців, що такий поділ можна вважати умовним, оскільки представники цих напрямів неодноразово працювали над спільними публікаціями [12, с. 85–86].

Зростання ролі ГЛСВ пояснюється зміною векторів міжнародної торгівлі, коли на світовому ринку конкурують окремі підприємства, а попит споживачів стає менш схильним до національних особливостей і традицій та набуває глобального характеру. Згідно зі звітом, спільно підготовленим міжнародними організаціями ЮНКТАД, ОЕСР та ВТО для країн G20 у 2013 р., ефективна участь у глобальних ланцюгах створення вартості сприятиме економічному зростанню розвинених країн та країн, що розвиваються.

Однак участь розвинених країн та країн, що розвиваються, у ГЛСВ є різною. Пояснюється це існуванням значних розбіжностей у рівнях технологічного розвитку, доходах на душу населення та структурі економіки. Конкретна стадія економічного розвитку країни визначає частку різних секторів економіки у створенні сукупного валового продукту, а також ступінь залучення країни та її позиції у ланках ГЛСВ. Усе це впливає на рівень вигоди, яку країна отримує в результаті. Так, за даними Світового банку, в країнах із середнім та високим рівнем доходів на душу населення найбільші частки у структурі економіки мають промисловість та сфера послуг, де і створюється більша додана вартість [13].

Таблиця 1

Частка найбільших секторів економік у ВВП у країнах з різним рівнем економічного розвитку, %

Сектор економіки	1970	2014
<i>Країни з низьким доходом на душу населення</i>		
Сільське господарство	42	23
Промисловість	22	33
Сфера послуг	36	44
<i>Країни із середнім доходом на душу населення</i>		
Сільське господарство	19	19
Промисловість	37	36
Сфера послуг	44	55
<i>Країни з високим доходом на душу населення</i>		
Сільське господарство	7	2
Промисловість	39	29
Сфера послуг	54	69

Джерело: складено авторами за [13].

Як випливає з *табл. 1*, частки сільського господарства та промисловості у країнах із середнім рівнем доходу практично не змінилися у 2014 р. порівняно із 1970 р., а частка сфери послуг зросла на

11 в. п. У країнах з високим рівнем доходів на душу населення частка сільського господарства в економіці країни є зовсім незначною, а частка промисловості скоротилась на 10 в. п. Щодо сфери послуг, то в цих країнах вони займають майже 70 % у структурі економіки. Однак, незважаючи на високу частку сфери послуг, фахівці ЮНКТАД, ґрунтуючись на дослідженнях останніх десятиріч, стверджують, що в світі немає жодної країни, що розвивається, де б швидке економічне зростання було досягнуто без значного внеску промислового сектора [6, с. 18] та участі країн у ГЛСВ у галузі промисловості [8].

Високі темпи зростання країн, що розвиваються, як свідчить світовий досвід, став можливим завдяки зростанню рівня їх залучення у ГЛСВ, використанню імпортованих матеріалів, сировини та напівфабрикатів для нарощення виробництва та експорту. Така ситуація призвела до значних змін у кількісній та вартісній структурі світової промисловості: якщо ще 20 років тому найбільша частка виробництва промислової продукції припадала на розвинені країни світу – 79.7 %, то у 2014 р. вона зменшилася до 49.4 % [14]. На ТОП-20 виробників (розвинені країни: США, Японія, Німеччина, Італія, Франція, Канада, Великобританія, Іспанія, Австралія, Нідерланди, Бельгія, Швеція; країни, що розвиваються: Китай, Корея, Індія, Бразилія, Росія, Мексика, Туреччина, Польща) припадає 53.7 % світового виробництва та реалізації промислової продукції [14].

Частка України у світовому виробництві промислової продукції, за даними різних організацій, є незначною – на рівні 1–2 % [14; 15]. У межах національного господарства частка виробництва промислової продукції у ВВП також щороку скорочується: у 2014 р. цей показник зменшився на 17.5 % порівняно з 2009 р. і становив 16.48 % [16]. Головним чином це відбулося завдяки скороченню такої складової, як переробна промисловість (на 26.59 % за досліджуваний період). Така ситуація може мати неоднозначне пояснення: з одного боку, це вплив загальносвітових тенденцій – перехід до постіндустріального розвитку та збільшення частки сфери послуг. З іншого, це є свідченням технологічної відсталості нашої країни в галузі переробної промисловості, в результаті чого попит на її продукцію також є незначним.

За досліджуваний період темп зростання експорту промислової продукції становив 2.18 %. Частка експорту промислової продукції у загальному обсягу експорту в середньому за 2009–2014 рр. складала 49 %. Експорт промислової продукції зростає більшими темпами порівняно з обсягами її виробництва, тобто спостерігається суттєве скорочення внутрішнього попиту на продукцію вітчизняних промислових підприємств, що є негативною тенденцією. Через значну концентрацію бізнесу в рамках фінансово-промислових груп (ФПГ), що мають левову частку акцій більшості промислових підприємств України, виробництва з повним циклом сьогодні скорочуються, оскільки власники здебільшого

зацікавлені у придбанні більш дешевих комплектуючих для виробництва кінцевої продукції за кордоном. Така ситуація призводить до "ланцюгової реакції": закриття тих чи інших вітчизняних виробничих підприємств та скорочення обсягів виробництва певної продукції. Як наслідок високотехнологічні галузі занепадають, оскільки їх підтримка, оновлення та фінансування є не вигідним у короткостроковій перспективі, тоді як менш диверсифіковані та складні виробництва збільшують свою частку у промисловості через спроможність генерувати швидкий дохід. У Західних країнах вже давно помітили існування такої тенденції та здійснили реформи в промисловій політиці, запровадили державне фінансування та пільги для інвестування ключових галузей промисловості, спростили систему контрактної торгівлі товарами для проміжного споживання.

Інтенсифікація інтеграційних процесів у світовому виробництві обумовлює необхідність інтеграції промислових підприємств нашої країни у ГЛСВ. Виробнича кооперація національних підприємств з іноземними дасть змогу трансформувати їх у нові структури – міжнародні виробничі мережі (МВМ), які можуть включати один або декілька пов'язаних між собою глобальних ланцюгів створення вартості. На такі структури, за прогнозами різних світових організацій, до 2020 р. припадатиме більш 60 % світового виробництва промислової продукції [8].

Однак наразі участь національних підприємств у ГЛСВ має здебільшого сировинно-постачальницький характер. Виробництво ж кінцевих продуктів або напівфабрикатів, які в подальшому будуть реалізуватись та/або поступати у подальше виробництво на внутрішньому і зовнішньому ринках, є залежним від імпорту сировини, матеріалів та напівфабрикатів. З часів фінансово-економічної кризи, яка розпочалася у 2008 р., та наслідки якої відбиваються на економіці й досі, промисловість України значно збільшила споживання імпортової складової для виробництва проміжної та кінцевої продукції. Підтвердженням цьому є розраховане значення показника виробничої залежності від імпорту та частки галузі в експорті (*табл. 2*).

Так, найбільше значення показника виробничої залежності від імпорту в цілому в економіці країни спостерігалось у 2011 р. За структурою найбільш залежною від імпорту у 2011 р. була машинобудівна галузь, що в кінцевому підсумку вплинуло на загальний показник виробничої залежності від імпорту переробних галузей промисловості. Однак, якщо порівнювати галузі переробної та добувної промисловості, то остання є більш залежною від імпорту проміжних товарів. Як випливає з *табл. 2*, у подальші роки динаміка показника виробничої залежності галузей промисловості України від імпорту має спадний характер. Тим не менш, надвисокими залишаються показники виробничої залежності від імпорту в галузі машинобудування. Таку ситуацію можна пояснити неспроможністю національної економіки забезпечити

галузь машинобудування потрібними сировиною, матеріалами та напівфабрикатами на всіх етапах виробничого процесу, що обумовлює необхідність імпортувати потрібні складові з-за кордону.

Таблиця 2

Динаміка виробничої залежності галузей промисловості від імпорту* та їх частки у сукупному експорті України у 2009–2013рр., %

Галузь	Виробнича залежність від імпорту					Частка у ваговому експорті				
	2009	2010	2011	2012	2013	2009	2010	2011	2012	2013
Промислове виробництво	36.2	42.9	44.6	52.9	52.8	47.9	47.6	48.3	50.1	49.8
Добувна промисловість	36.4	46.2	45.7	57.4	54.5	8.4	7.9	8.3	8.3	8.7
Галузі переробної промисловості, в т.ч.:	36	39.6	43.5	48.3	51.2	53.4	53.1	53.9	54.1	54.9
виробництва споживчого попиту**	39.6	40.9	43.2	38.0	40.1	8.72	9.1	8.9	9.34	9.58
сировинний сектор***	32.4	35.4	40.4	47.3	49.2	33.2	33.65	33.9	34.4	34.02
машинобудування****	36.0	42.4	46.8	59.7	64.2	11.48	10.35	11.1	10.36	11.3

* Виробнича залежність від імпорту розраховується як частка імпорту у витратах підприємств на сировину, матеріали, напівфабрикати і комплектуючі вироби для виробництва і реалізації продукції (товарів, робіт, послуг).

** Виробництво харчових продуктів, у т.ч. напої і тютюнові вироби; текстильне виробництво; виробництво шкіри, виробів зі шкіри та взуття; целюлозно-паперова та поліграфічна діяльність.

*** Обробка деревини та виробництво виробів з деревини; виробництво коксу і продуктів нафтопереробки; хімічне виробництво; виробництво гумових та пластмасових виробів; виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції; металургійне виробництво і виробництво готових металевих виробів.

**** Виробництво машин та устаткування; виробництво електронного та оптичного устаткування; виробництво транспортних засобів та устаткування.

Джерело: розраховано авторами за даними [16].

Виробничу залежність галузей промисловості від імпорту варто аналізувати разом із показником частки експорту цих галузей у загальному експорті країни. Так, галузь машинобудування є значно залежною від імпортової складової. Разом з тим, вона займає не найбільшу частку в загальній структурі експорту країни, а лише 11.3 % у 2013 р. Зіставлення цих двох показників може свідчити про те, що галузь машинобудування є імпортозалежною, а придбані за кордоном матеріали, сировина та напівфабрикати споживаються у більшому обсязі, ніж виробляється готова (або проміжна для наступного етапу) продукція.

Сировинний сектор, на відміну від галузі машинобудування, є менш залежним від імпортової складової, тоді як його частка у сукупному експорті є найвищою серед інших галузей переробної промисловості. Значення розрахованих показників можуть свідчити про те, що нині участь національних підприємств у ГЛСВ зводиться лише до постачання сировинних продуктів та продуктів з низьким рівнем доданої вартості.

Ще одним з ключових показників, за допомогою якого можна проаналізувати участь національних підприємств у світовому виробничому процесі, а саме у ланцюгах МВМ, є індекс міжнародної фрагментації виробництва, що розраховується за формулою [17, с. 59]:

$$I_{МФВ} = \frac{\sum_{i=1}^n I_i}{\text{Випуск}_i}, \quad (1)$$

де $I_{МФВ}$ – індекс міжнародної фрагментації виробництва, що розраховується на основі таблиць "Витрати–Випуск";

i – галузь економіки;

I_i – імпорт напівфабрикатів для виробництва продукції галузі i (проміжне споживання);

Випуск $_i$ – випуск продукції галузі i в основних цінах.

Цей показник має деякі спільні риси із показником виробничої залежності від імпорту, оскільки, з одного боку, свідчить про рівень залежності галузей виробництва країни від імпортової складової, а з іншого, – показує, на скільки галузь залучена у світовий відтворювальний процес, що у свою чергу визначає рівень зацікавленості виробництва країни у використанні міжнародного співробітництва для мінімізації виробничих витрат [17, с. 60]. Розраховані дані наведено в *табл. 3*.

Таблиця 3

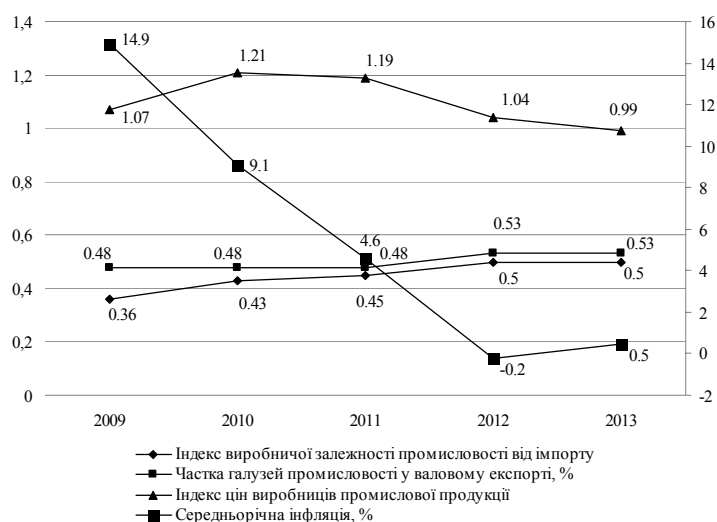
**Індекс міжнародної фрагментації виробництва
за окремими видами економічної діяльності за 2009–2013 рр.**

Вид економічної діяльності	Код за КВЕД–2010	2009	2010	2011	2012	2013
Сільське, лісове та рибне господарство	01–03	0.08	0.04	0.04	0.04	0.04
Добувна промисловість	05–09	0.94	0.82	0.86	0.98	0.80
Харчова промисловість	10–12	0.09	0.04	0.04	0.04	0.04
Легка промисловість	13–15	0.40	0.28	0.25	0.34	0.35
Виготовлення виробів з деревини, паперу та поліграфічна діяльність	16–18	0.31	0.35	0.32	0.38	0.39
Виробництво коксу та продуктів нафтопереробки	19	0.23	0.34	0.55	0.90	0.88
Виробництво хімічної продукції	20	0.77	0.94	0.89	0.87	1.12
Виробництво фармацевтичних товарів	21	0.96	0.88	1.12	1.40	1.25
Виробництво гумових і пластмасових виробів та іншої неметалевої мінеральної продукції	22–23	0.17	0.26	0.28	0.43	0.46
Виробництво металів та готових металевих виробів, крім машин і устаткування	24–25	0.15	0.18	0.22	0.21	0.23
Машинобудування	26–30	0.64	0.21	0.25	0.31	0.34
Виробництво меблів, іншої продукції, ремонт та монтаж машин і устаткування	31–33	0.31	0.07	0.09	0.03	0.04

Джерело: розраховано авторами за [16].

Найбільше іноземна складова використовується для виробництва продукції хімічної промисловості та фармацевтичних товарів. Значення $I_{МФВ}$ по них свідчить про те, що в цих галузях імпорт навіть перевищує загальний випуск продукції по галузі, а це означає, що країна неспроможна забезпечити галузі самостійно і великою мірою залежить від імпортової складової. Дещо меншими є розраховане значення показників по добувній галузі та виробництву коксу і продуктів нафтопереробки. Найнижче значення показника міжнародної виробничої фрагментації мають галузі сільського господарства, харчова промисловість, а також виробництво меблів та іншої продукції.

Залежність від імпорту значно впливає на динаміку рівня цін виробників промислової продукції, що помітно й у післякризовий період. Так, за даними Державної служби статистики, протягом останніх років індекс цін виробників має тенденцію до скорочення (рисунк).

Динаміка виробничої залежності галузей промисловості від імпорту та індексу цін виробників промислової продукції у 2009–2013 рр.

Джерело: розраховано авторами за [16].

Через відсутність деяких даних за 2014 р. не проведено розрахунки за цей період. Проте за даними *рисунку*, незважаючи на зростання показника виробничої залежності галузей промисловості від імпорту у 2011–2013 рр., індекс цін виробників навпаки скорочується. Передусім це пов'язано із значним знеціненням національної валюти, що призвело до зниження цін виробників промислової продукції у доларовому виразі. У ці ж роки частка імпортової складової у виробництві є більшою за частку галузей промисловості у валовому експорті та має тенденцію до зростання, тоді як до 2011 р. ситуація була протилежною.

Ще однією причиною зниження цін виробників промислової продукції стало скорочення середньорічних темпів інфляції. Така си-

туація свідчить про те, що наразі промислова продукція національних підприємств має конкурентну перевагу за ціною, яка, в свою чергу, залишається низькою лише через доларове знецінення, низький рівень доданої вартості та неефективне ціноутворення. В той час, коли динаміка світових цін виробників промислової продукції напряду залежить від спроможності продукції задовольнити динамічно зростаючий попит, вітчизняна продукція знецінюється через свою технологічну відсталість.

Розраховані значення показників виробничої залежності від імпорту, частки галузі у валовому експорті та міжнародної виробничої фрагментації дають змогу зробити висновок, що Україна активно інтегрується у світове виробництво та займає певні ланки у ГЛСВ, хоча така інтеграція іноді має дещо однобічний характер: існує або повна залежність промисловості від імпоротної складової з метою задоволення більшості внутрішніх потреб (характерне для виробництв високотехнологічної та складної продукції), або сировинна спрямованість експорту (металургія, добувна промисловість), або експорт продукції з низькою доданою вартістю (машинобудування, виробництво пластмасових виробів та нескладного устаткування). Таким чином, можна зробити висновок, що вітчизняні підприємства знаходяться або на самому початку ГЛСВ – відіграють роль постачальника сировини, або ж в самому кінці – виступають споживачами проміжної продукції для власних потреб всередині країни.

Робити висновки щодо перспектив участі національних підприємств у ГЛСВ лише на основі розрахованих показників, що свідчать про імпортну залежність окремих галузей промисловості, було б неправильним. Варто зіставити розраховані вище показники із показниками попиту на продукцію національних підприємств на внутрішньому та зовнішньому ринках (табл. 4).

Відсутність даних за попередні роки не дозволяє проаналізувати динаміку обсягу замовлень на виробництво продукції за окремими видами діяльності більш детально. Незважаючи на це, з табл. 4 випливає, що навіть за два досліджуваних роки частка іноземних замовлень на виробництво окремих видів продукції значно збільшилась. Найбільшим попитом іноземних замовників користується продукція машинобудування. Найвища частка в структурі замовлень належить виробництву інших транспортних засобів, а також виробництву машин та устаткування загального користування. Якщо проаналізувати цю ситуацію з точки зору ланцюга, то вітчизняні підприємства машинобудування здебільшого виконують функції перших ланок у ланцюзі створення вартості (постачання сировини, напівфабрикатів, товарів з низьким рівнем доданої вартості; постачання нескладних виробів загального користування), що пояснюється незацікавленістю внутрішніх та зовнішніх інвесторів у розвитку більш складних напрямів у цій галузі.

Таблиця 4

**Обсяг замовлень на виробництво продукції за окремими видами діяльності
переробної промисловості у 2013–2014 рр., млн грн**

Галузь промисловості	Код за КВЕД–2010	Обсяг нових замовлень за галузями промисловості					
		2013			2014		
		усього	у т.ч. обсяг іноземних замовлень	частка іноземних замовлень у загальному обсягу, %	усього	у т.ч. обсяг іноземних замовлень	частка іноземних замовлень у загальному обсягу, %
Легка промисловість	13–15	4456.7	1833	41.13	5843.3	2838.8	48.58
Виготовлення виробів з деревини, паперу та поліграфічна діяльність	16–18	17262.4	4603.4	26.67	19634.1	5543	28.23
Виробництво хімічної продукції та виробництво фармацевтичних товарів	20–21	52933.3	19486.7	36.81	52135	14281.7	27.39
Металургія	24–25	185902.4	91489.4	49.21	199984.6	106720.4	53.36
Машинобудування	26–30	95144.9	49974.0	52.52	81489.7	46332.1	56.86

Джерело: розраховано авторами за [16].

На другому місці знаходиться металургія. Найбільшу частку в цій галузі мають підприємства, що належать до різних холдингових груп та корпорацій, добре розвинена логістика та інфраструктура яких надає можливість постачати на зовнішній ринок порівняно дешеvu металургійну продукцію як для проміжного, так і для кінцевого споживання. Найбільшими підприємствами в цій галузі є ПАТ "АрселорМіттал", що входить до складу найбільшого металургійного підприємства світу "ArcelorMittal", ТОВ "Метінвест Холдинг" у складі фінансово-промислової групи "СКМ", а також Науково-виробничо-інвестиційна група "Інтерпайп", яка охоплює велику кількість заводів з виробництва металевих труб, колесних пар для залізничного транспорту та інших виробів. Інвестиційна присутність іноземних інвесторів дозволила розширити ринки збуту продукції цієї галузі, а також підвищити рівень її конкурентоспроможності в світі, що значно збільшило обсяг іноземних замовлень.

Спадний характер має попит з боку іноземних замовників на продукцію хімічної та фармацевтичної галузі. Слід додати, що тут дещо скоротився і загальний обсяг замовлень (на 0.02 %). Пояснити це можна технологічною відсталістю національних хімічних і фармацевтичних підприємств та занадто низькими темпами технологічної модернізації, яку, хоч і частково, намагаються реалізувати такі гіганти галузі, як холдингова компанія *OSTCHEM*, що належить до фінансово-промислової групи "Group DF", до складу якої входять концерни "Азот", "Стірол", ПАТ "Сєверодонецьке об'єднання "Азот", ПАТ "Рівнеазот" тощо. Незважаючи на те, що обсяги прямих іноземних інвестицій у цю галузь промисловості у загальній структурі ПІ є доволі значними (15.6 % у 2014 р.), іноземні замовники, тим не менш, віддають перевагу світовим лідерам у цих галузях [18, с. 35].

Наразі ефективна участь національних підприємств у ГЛСВ може стикатися з певними труднощами, які мають обмежувальний характер. Передусім це стосується комерційної дипломатії, а точніше її нерозвиненості для окремих галузей, та обраної моделі міжнародної торгівлі, які, в свою чергу, створюють бар'єри для входження на ринок та відштовхують іноземних інвесторів. За даними Світового банку, у 2014 р. Україна посідає 87 місце за легкістю ведення бізнесу серед 189 країн світу [19]. Інші фактори, що більшою чи меншою мірою стримують розширення участі національних підприємств у глобальних ланцюгах доданої вартості, наведено у *табл. 5*.

Як впливає з *табл. 5*, в Україні, на відміну від розвинених країн, вимагається більша кількість документів для оформлення операцій з експорту та імпорту (крім Китаю, де кількість документів для експорту така сама, як і в нашій країні), що певною мірою ускладнює та/або унеможлиблює оптимізацію міжнародної торгівлі проміжними товарами. Варто також переглянути існуючий рівень захисту національного ринку

та виключити ситуації, коли мито на імпорتنі компоненти вище за готові вироби. Сьогодні політика протекціонізму повинна бути спрямована на захист глобальних ланцюгів створення вартості: зниження витрат, спрощення процедур міжнародної торгівлі, використання зважених ставок мита на імпорتنі компоненти.

Таблиця 5

Порівняльна характеристика рейтингу легкості ведення бізнесу та здійснення міжнародної торгівлі в деяких країнах світу у 2014 р.

Показник	Україна	США	Франція	Німеччина	Китай	Польща
Кількість існуючих податків, що сплачують підприємства	5	11	8	9	9	7
Кількість необхідних документів для експорту	8	3	2	4	8	5
Кількість необхідних документів для імпорту	9	5	2	4	5	4
Середня тривалість експорту, дні	5	2	1	1	2	1
Середня тривалість імпорту, дні	5	2	1	2	3	2
Додана вартість створена у сільському господарстві, % до ВВП	11.8	1.4	1.7	0.8	9.2	3.3
Додана вартість створена у промисловості, % до ВВП	25.4	20.5	19.4	30.7	42.6	33.2
Експорт товарів та послуг, % до ВВП	49.2	13.5	28.7	45.6	22.6	46.1

Джерело: складено авторами за [19].

У цьому контексті надзвичайно важливою є багатостороння Угода СОТ про спрощення процедур у торгівлі, прийнята 27.11.2014 та ратифікована 04.11.2015 [20]. Ця Угода спрямована на спрощення процедур експортно-імпорتنих операцій та створення сприятливих умов для торгівлі проміжною та кінцевою продукцією. Реалізація напрямів, визначених в Угоді, за прогнозами фахівців Європейської економічної комісії, надасть можливість скоротити торговельні витрати на 14 % у країнах з низьким рівнем доходів та на більш ніж на 13 % у країнах із доходом вище середнього завдяки оптимізації руху товаропотоків через кордон.

Ще одним фактором, який сприяє розширенню участі у ГЛСВ, є прямі іноземні інвестиції (ПІІ). Так, завдяки активізації ПІІ у період з 1990 до 2010 рр. практично всі країни світу були залучені в процес створення глобальної вартості, а структура світового експорту мала такий вигляд: первинний сектор – 7 %, промисловість – 71 %, сервіс та послуги – 22 % [8]. Прямі іноземні інвестиції відіграють важливу роль

у підвищенні інноваційного рівня розвитку країни, вирішенні завдання модернізації та диверсифікації її промислового сектора, а також зростанні частки технологічної складової у глобальному ланцюзі доданої вартості. Підтвердженням цього є оцінка фахівцями ЮНКТАД рівня впливу ПІІ і торгівлі на створення глобальних ланцюгів доданої вартості як фактору, що підвищує рівень стабільності розвитку світової економіки (табл. 6).

Таблиця 6

Ключові показники формування глобальних ланцюгів доданої вартості залежно від рівня залучення ПІІ у національну економіку, %

Частка ПІІ у формуванні ВВП	Внесок ПІІ у додану вартість експорту	Участь у ГЛСВ	Частка доданої вартості торгівлі у ВВП
Дуже висока	34	58	37
Висока	24	54	30
Середня	17	47	24
Низька	18	47	21

Джерело: [21, с. 23].

З табл. 6 видно, що висока частка ПІІ у ВВП сприяє нарощенню експорту, підвищенню ролі країни у ГЛСВ та збільшенню доданої вартості. Однак, навіть за низької частки ПІІ у ВВП, вони здебільшого розподіляються саме на участь у глобальних ланцюгах створення вартості, що пояснюється зацікавленістю іноземних інвесторів у розвитку насамперед окремих технологічних напрямів та потужностей, а вже потім економіки країни. Тому для того, щоб ПІІ стали повноцінним фактором підвищення рівня економічного розвитку в цілому, країна повинна володіти потенціалом реалізації національних інтересів та регулювати ПІІ в напрямку вирішення своїх цільових стратегічних завдань.

У цілому Україна володіє достатнім потенціалом для залучення національних підприємств у глобальні ланцюги створення вартості. Однак для реалізації цього напрямку варто усунути або мінімізувати вплив стримуючих факторів. Найбільшими перешкодами, які сьогодні стримують активну інтеграцію у ГЛСВ, є: низький рівень технологічної оновленості (модернізації та диверсифікованості) галузей промисловості; нерозвиненість (або навіть відсутність) комерційної дипломатії, яка ускладнює міжнародну торгівлю проміжними товарами; незбалансованість у розподілі ПІІ та відсутність єдиної стратегії інвестиційної політики в галузі промисловості.

Висновки. Проведений аналіз дав змогу виявити декілька ключових тенденцій у розвитку галузей промисловості України. Протягом останніх років як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках спостерігається зростання обсягів виробництва та реалізації промислової продукції

у вартісному вираженні. Разом з тим, значним є зростання виробничої залежності від імпорту в таких галузях, як машинобудування та сировинний сектор. На тлі інтенсифікації світових інтеграційних процесів у галузі промисловості така ситуація може свідчити про технологічну відсталість вітчизняних галузей промисловості та сировинно-постачальницький характер участі національних підприємств у глобальних ланцюгах створення вартості.

Зростання частки продукції машинобудування, металургії та сировинного сектору у валовому експорті у 2014 р. разом із показником виробничої залежності та міжнародної виробничої фрагментації у цих же галузях вказує на те, що саме вони більшою мірою можуть бути інтегровані у ГЛВС. Підтвердженням цього є також значення розрахованих часток іноземних замовлень у загальному обсягу замовлень на виробничу продукцію окремих галузей: найвище значення у 2014 р. мають галузь машинобудування (56.85 %) та металургійна промисловість (53.36 %).

Однак наразі існують чимало факторів, які стримують розширення участі національних підприємств у ГЛСВ. Насамперед це стосується комерційної дипломатії, відсутність якої ускладнює міжнародну торгівлю проміжними товарами та створює перешкоди їх руху між країнами. В цьому контексті ратифікація Угоди про спрощення процедур у торгівлі дасть змогу подолати частину існуючих перешкод та зменшити торговельні витрати країни.

Ключовим детермінантом, що сприяє активізації участі країн у ГЛСВ, є прямі іноземні інвестиції. За даними ЮНКТАД, їх роль у формуванні глобальних ланцюгів створення вартості є надзвичайно високою: навіть за умов низької частки ПІІ у ВВП їх внесок у формування ГЛСВ є найвищим (47 %). Таким чином, ефективна участь національних підприємств у глобальних ланцюгах створення вартості, як свідчить світовий досвід, може стати запорукою економічного зростання економіки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Gereffi G. The value of value chains: spreading the gains from globalisation / G. Gereffi // Institute of Development Studies. — 2001. — Vol. 32.
2. Уильямсон О. И. Вертикальная интеграция производства: соображения по поводу неудач рынка / О. И. Уильямсон // Теория фирмы. — 1995. — С. 33–53.
3. Penrose E. The Theory of the Growth of the Firm / E. Penrose. — Oxford : Oxford University Press, 2009. — 466 p.
4. Womack J. P. Lean Thinking: Banish Waste and Create Wealth in Your Corporation. Lean Thinking. Simon and Schuster, 2010. — 402 p.

5. *Arndt S.* Fragmentation: New Production Patterns in the World Economy / S. Arndt. — CMC Faculty Books, 2001.
6. *Кондратьев В. Б.* Отрасли и сектора глобальной экономики: особенности и тенденции развития / В. Б. Кондратьев. — М. : Междунар. отношения, 2015. — 448 с.
7. *Посысаев Ю.Ю.* Концептуальные черты современной межфирменной производственной кооперации / Ю. Ю. Посысаев, Ю. В. Пискулов, Ю. А. Савинов // Рос. внешнеэконом. вестн. — 2014. — № 11. — С. 42–60.
8. *Офіційний сайт ЮНКТАД* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=790&Sitemap_x0020_Taxonomy=UNCTAD%20Home;#6;#Investment%20and%20Enterprise;#640;#World%20Investment%20Report.
9. *Портер М.* Конкуренция / М. Портер. — М. : Вильямс, 2001. — 495 с.
10. *Morrison A.* Global Value Chains and Technological Capabilities: A Framework to Study Learning and Innovation in Developing Countries / A. Morrison // Oxford Development Studies. — 2008. — Vol. 36. Global Value Chains and Technological Capabilities. — № 1. — P. 39–58.
11. *Kaplinsky R.* Spreading the Gains from Globalization: What Can Be Learned from Value–Chain Analysis? / R. Kaplinsky // Problems of Economic Transition. — 2004. — Vol. 47. Spreading the Gains from Globalization. — № 2. — P. 74–115.
12. *Мешкова Т. А.* Мировые тенденции развития глобальных цепочек создания добавленной стоимости и участие в них России / Т. А. Мешкова, Е. Я. Моисеичев // Вестн. финанс. ун-та : Мировая экономика. — 2015. — № 1. — С. 83–96.
13. *Офіційний сайт Світового банку* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators/wdi-201>.
14. *Доклад о торговле и развитии, 2014 год* : Конф. Организации Объединенных Наций по торговле и развитию. — Нью-Йорк и Женева : ООН, 2014. — 292 с.
15. *World Input–Output Database. National Input – Output Tables* [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.wiod.org/new-site/database/uiots.htm>.
16. *Офіційний сайт Державної служби статистики України* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrstat.org>.
17. *Гладій І. Й.* Міжнародні виробничі мережі в Європі : монографія / І. Й. Гладій, І. Я. Зварич. — Тернопіль : Економічна думка, 2011. — 292 с.
18. *Мельник Т. М.* Сутність та галузеві особливості міжнародної виробничої інтеграції національних підприємств / Т. М. Мельник, Ю. В. Конрад // Економічний простір. — 2015. — № 95. — С. 26–39.
19. *Офіційний сайт Світового банку* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators/wdi-2014>.
20. *Офіційний сайт Верховної Ради України* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/981_053.
21. *World Investment Report 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development.* — United Nations Conference On Trade And Development (UNCTAD), 2013. — 236 p.

Стаття надійшла до редакції 29.03.2016.

Mel'nyk T., Konrad Y. Domestic enterprises in the global value formation chains.

Background. The essence of global value chains was revealed in the article. The situation, trends and prospects of Ukrainian industry are analyzed in the article. A special role is played by the new integrated structure – international production networks. Based on trend strengthening of integration processes in the production the assessment of the prospects of participation of domestic enterprises in the global value chain is the **aim** of the study.

Materials and methods. Theoretical and methodological basis for analytical representation of the data represented in the article were the works of local and foreign scientists in the field of economics and international trade. The base of statistical information is data of State Statistics Service, and also data of world organizations UNCTAD and OECD. This paper uses a wide range of general and special methods including: methods of analysis, synthesis, synthesis and comparison; the historical, statistical and structural analysis, etc.

Results. Basic theories that examined the nature of the phenomenon were analyzed. It was determined that the highest level of benefits of participation in global value chains have businesses technologically advanced countries. Indicators of production industries based on imports and their share in total exports were analyzed. Structural analysis showed that the greatest demand from foreign customers enjoy products of mechanical engineering, while more complex high-tech products and other industries are less in demand, because of technological backwardness and a low degree of diversification of the national enterprises. The factors that hinder the expansion of the active participation of national companies in global value chains were revealed.

Conclusion. Against the background of strengthening global integration processes in the industry, our country mainly is a supplier of low-level processing products on world market. The reason is the existence of a number of factors that hinder active participation of domestic enterprises in global production. Neutralization of these factors, establishment of business relations, correct distribution of FDI in the industry will enhance expanding the participation of national enterprises in the global value chains.

Keywords: global value chains (GVC), international production networks (IPU), industrial dependence on imports, international fragmentation of production, export oriented production.

REFERENCES

1. Gereffi G. The value of value chains: spreading the gains from globalisation / G. Gereffi // Institute of Development Studies. — 2001. — Vol. 32.
2. Uil'jamson O. I. Vertikal'naja integracija proizvodstva: soobrazhenija po povodu neudach rynka / O. I. Uil'jamson // Teorija firmy. — 1995. — S. 33–53.
3. Penrose E. The Theory of the Growth of the Firm / E. Penrose. — Oxford : Oxford University Press, 2009. — 466 p.
4. Womack J. P. Lean Thinking: Banish Waste and Create Wealth in Your Corporation. Lean Thinking. Simon and Schuster, 2010. — 402 p.
5. Arndt S. Fragmentation: New Production Patterns in the World Economy / S. Arndt. — CMC Faculty Books, 2001.
6. Kondrat'ev V. B. Otrastli i sektora global'noj jekonomiki: osobennosti i tendencii razvitija / V. B. Kondrat'ev. — M. : Mezhdunar. otnoshenija, 2015. — 448 s.
7. Posysaev Ju. Ju. Konceptual'nye cherty sovremennoj mezhfirmernoj proizvodstvennoj kooperacii / Ju. Ju. Posysaev, Ju. V. Piskulov, Ju. A. Savinov // Ros. vneshnejekonom. vestn. — 2014. — № 11. — S. 42–60.

8. *Oficijnyj* sajt JuNKTAD [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : http://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=790&Sitemap_x0020_Taxonomy=UNCTAD%20Home;#6;#Investment%20and%20Enterprise;#640;#World%20Investment%20Report
9. *Porter M.* Konkurencija / M. Porter. — M. : Vil'jams, 2001. — 495 s.
10. *Morrison A.* Global Value Chains and Technological Capabilities: A Framework to Study Learning and Innovation in Developing Countries / A. Morrison // Oxford Development Studies. — 2008. — Vol. 36. Global Value Chains and Technological Capabilities. — № 1. — P. 39–58.
11. *Kaplinsky R.* Spreading the Gains from Globalization: What Can Be Learned from Value–Chain Analysis? / R. Kaplinsky // Problems of Economic Transition. — 2004. — Vol. 47. Spreading the Gains from Globalization. — № 2. — P. 74–115.
12. *Meshkova T. A.* Mirovye tendencii razvitiya global'nyh cepochek sozdaniya dobavlennoj stoimosti i uchastie v nih Rossii / T. A. Meshkova, E. Ja. Moiseichev // Vestn. finans. un-ta : Mirovaja jekonomika. — 2015. — № 1. — S. 83–96.
13. *Oficijnyj* sajt Svitovogo banku [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators/wdi-201>.
14. *Doklad o* trgovle i razvitii, 2014 god : Konf. Organizacii Ob#edinennyh Nacij po trgovle i razvitiju. — N'ju-Jork i Zheneva : OON, 2014. — 292 s.
15. *World Input–Output Database.* National Input – Output Tables [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.wiod.org/new-site/database/uiots.htm>.
16. *Oficijnyj* sajt Derzhavnoi' sluzhby statystyky Ukrai'ny [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://ukrstat.org>.
17. *Gladij I. J.* Mizhnarodni vyrobnychi merezhi v Jevropi : monografija / J. Gladij, I. Ja. Zvarych. — Ternopil' : Ekonomichna dumka, 2011. — 292 s.
18. *Mel'nyk T. M.* Sutnist' ta galuzevi osoblyvosti mizhnarodnoi' vyrobnychoi' integracii' nacional'nyh pidprijemstv / T. M. Mel'nyk, Ju. V. Konrad // Ekonomichnyj prostir. — 2015. — № 95. — S. 26–39.
19. *Oficijnyj* sajt Svitovogo banku [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators/wdi-2014>.
20. *Oficijnyj* sajt Verhovnoi' Rady Ukrai'ny [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/981_053.
21. *World Investment Report 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development.* — United Nations Conference On Trade And Development (UNCTAD), 2013. — 236 p.

УДК 658.152

ІЛЬІНА Анастасія, аспірант кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ

ДЕРЖАВНЕ СТИМУЛЮВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Розкрито характер взаємозв'язку основних напрямів державного стимулювання інвестиційного процесу. Проаналізовано ефективність інвестиційної політики держави за період економічної нестабільності. Виявлено взаємозалежність основних інструментів державного стимулювання інвестиційного процесу. Сформовано пропозиції щодо удосконалення нормативно-правової бази України на основі внесення змін до положень, які регулюють інвестиційний процес.

Ключові слова: інвестиційний процес, державне стимулювання інвестиційного процесу, інвестиційна політика, бюджетно-податкова політика, амортизаційна політика.

Ильина А. Государственное стимулирование инвестиционного процесса. Раскрыт характер взаимосвязи основных направлений государственного стимулирования инвестиционного процесса. Проанализирована эффективность инвестиционной политики государства за период экономической нестабильности. Обнаружена взаимозависимость основных инструментов государственного стимулирования инвестиционного процесса. Сформированы предложения по усовершенствованию нормативно-правовой базы Украины на основе внесения изменений в положения, регулирующие инвестиционный процесс.

Ключевые слова: инвестиционный процесс, государственное стимулирование инвестиционного процесса, инвестиционная политика, бюджетно-налоговая политика, амортизационная политика.

Постановка проблеми. Значну роль у розвитку інвестиційного процесу відіграють економічні стимули, що формуються і використовуються шляхом реалізації державної інвестиційної політики. Має місце об'єктивна необхідність у створенні таких інституцій, які сприяли б підвищенню інвестиційної привабливості української економіки та державному стимулюванню інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання. На початкових етапах розвитку інноваційно-інвестиційної системи в Україні органами державної влади розроблено систему нормативно-правових документів, на основі яких відповідні виконавчі органи почали здійснювати регулювання інвестиційного процесу за напрямами, що сприятимуть його розвитку. Однак через нестабільну соціально-політичну і макроекономічну ситуацію в країні, помилки і прорахунки у ході реалізації інвестиційної політики держави, в тому числі й ресурсне "голодування", висока ефективність інвестиційного

процесу за таких умов стала недосяжною. Вирішення цієї проблеми потребує подальших глибинних наукових досліджень щодо вдосконалення методів антикризового управління і стимулювання інвестиційної активності та результативності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади державного стимулювання інвестиційного процесу та окремих його напрямів вивчали такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як В. Геєць, Д. Галлямова, А. Дамодаран, Ю. Кіндзерський, І. Крючкова, С. Поелхекке, С. Салакьюз, Д. Стоуелл [1–8] та ін. Вони дослідили суттєвий взаємозв'язок між відносинами інвесторів і суб'єктів господарювання та рівнем інтенсивності впливу механізмів державного стимулювання на інвестиційний процес. Однак питання, яким саме чином ці напрями взаємопов'язані між собою, висвітлено в науковій літературі недостатньо.

Мета статті – дослідити основні напрями державного стимулювання інвестиційного процесу, їх взаємозв'язок і взаємовплив.

Матеріали та методи. За методом моделювання визначено теоретичні аспекти взаємозв'язку окремих напрямів державного стимулювання інвестиційного процесу. За методом зіставного аналізу досліджено взаємозалежність основних показників ефективності державного стимулювання інвестиційного процесу в Україні. Широко використані та проаналізовані статистичні матеріали.

Результати дослідження. Концептуальні основи державного стимулювання інвестиційного процесу у країнах з ринковою економікою змінювалися й розвивалися під впливом розвитку економічної теорії, сформованої за дослідженням трансформації різних моделей та методів регулювання національної економіки в ринкових умовах. Державне стимулювання – складова механізму державного регулювання, яка відносно інвестиційного процесу розглядається як система заходів та завдань законодавчого, виконавчого та контролюючого характеру, пов'язаних з економічним впливом на інвестиційний процес. З точки зору стратегічного управління, можливі два варіанти державного стимулювання інвестиційного процесу: збільшення державних капітальних видатків за рахунок коштів бюджету розвитку; стимулювання залучення більших обсягів приватних інвестицій (як зовнішніх, так і внутрішніх) шляхом створення кращих інституційних передумов для їх залучення. Між цими двома варіантами існує як конкуренція, так і взаємовплив та взаємообумовленість.

Виокремлюючи напрями впливу на інвестиційний процес, держава може формувати більш ефективне конкурентне інвестиційне середовище, в якому збалансовані інтереси всіх суб'єктів інвестиційного процесу. Стимулювання і заохочення інвестицій – важлива складова Керівництва з інвестиційної політики ОЕСР (*Policy Framework for Investment – PFI*) [9]. Усі напрями державного стимулювання знаходять

своє відображення в інвестиційній політиці як сукупності заходів, спрямованих на формування сприятливих умов для здійснення інвестиційної діяльності з метою забезпечення економічних ефектів від їх здійснення і, відповідно, між собою взаємопов'язані (рисунк).

Взаємозв'язок основних напрямів державного стимулювання інвестиційного процесу (розробка автора)

Амортизаційна політика держави як інструмент стимулювання спрямована на пришвидшення оновлення основних засобів і обороту основного капіталу. Так, у 2014 р. в Україні за рахунок амортизаційних відрахувань освоєно (використано) капітальних інвестицій лише на суму – 25.85 млрд грн, або 11.8 % до загального обігу капітальних інвестицій [10, с. 5, 7].

Як свідчить зарубіжний досвід, інвестиції у модернізацію обладнання здійснюються промисловими підприємствами, в основному, за рахунок залучення кредитів, і формують базу підвищення їх конкурентоспроможності та прибутковості. Стимулююча роль держави реалізується в політиці заохочення банківського кредитування на основі створення доступних для суб'єктів господарювання кредитних ресурсів [8].

Важливим фактором стимулюючого впливу банківського кредитування є заохочення інвестицій. Йдеться про покращання умов надання кредитних послуг вітчизняним підприємствам, підвищення їх якості, розширення переліку і забезпечення доступності. Все це зміц-

ное стимулюючу функцію банківської системи щодо процесу розподілу кредитно-фінансових ресурсів і сприятиме збільшенню обсягів інвестиційного кредитування, в тому числі проектів інноваційного розвитку, заваді перетоку їх у спекулятивну сферу.

Так, облікова ставка НБУ в 2015 р. коливалася від 14 % до 22 % (з 04.03.2015 до 27.08.2015 вона становила навіть 30 %), а процентна ставка банків – значно вище [11]. Банківські установи фактично згорнули програми кредитування інвестицій у реальному секторі економіки.

Залучення іноземних інвестицій у вітчизняну економіку надає можливість прискорення впровадження сучасних технологій у реальному секторі економіки, сприятиме зростанню зайнятості населення і в результаті – обсягів податкових надходжень до бюджету. Перспективним є спрямування прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в експортні виробництва, адже лише на основі експорту і надходжень валюти збільшення зовнішніх запозичень не буде створювати проблем для фінансової системи України. ПІІ є суттєвим фактором збільшення кількості робочих місць, припливу нових технологій і модернізації національного виробництва, а також встановлення розгалужених каналів співробітництва національних підприємств з іноземними партнерами.

Для стимулювання іноземного інвестування можуть застосовуватися такі державні стимулюючі інструменти:

фінансово-кредитні – безпроцентні й пільгові кредити, інвестиційні гарантії; зниження ставки оподаткування прибутку, скасування оподаткування реінвестицій, безмитний імпорт обладнання та/або сировини, прискорена амортизація, податкові кредити;

проектні – гранти (цільове фінансування) ресурсо- і природозберігаючого обладнання; гранти проектів, орієнтованих на підвищення кваліфікації й перепідготовку кадрів, поліпшення умов праці; сприяння в проведенні техніко-економічних обґрунтувань проектів; гранти на проведення науково-дослідних та проектно-конструкторських робіт;

інфраструктурні – надання землі, будівель і споруд у безкоштовне користування або за пільговими цінами, субсидії на користування енергією; транспортні гранти; пільги щодо фрахту.

Важливу роль у державному стимулюванні інвестиційного процесу відіграє сформована цільова бюджетно-податкова політика, завдяки якій держава може реально забезпечити дієву мотивацію інвесторів та реципієнтів інвестицій, у тому числі іноземних, зменшуючи податковий тиск на інноваційну сферу підприємницької діяльності. У контексті бюджетно-податкової політики саме зменшення податкового навантаження стає основним стимулюючим інструментом сприяння приватним інвестиціям. Застосування державою ефективних податкових стимулів для підприємств реального сектора економіки стає поштовхом до міжгалузевого перетоку інвестицій із сировинних і низькотехнологічних у пріоритетні високотехнологічні сектори.

Саме ефективність інвестиційного процесу мала б бути центром уваги у ході наукових дискусій, адже вона є необхідною передумовою залучення інвестицій в економіку. Перешкоди для підвищення ефектів інвестування в економіку України сьогодні дуже суттєві. Вони, насамперед, пов'язані із зарегульованістю підприємницької діяльності, відсутністю ефективних механізмів захисту прав інвесторів, гарантій їх безпеки.

Результати (ефекти) державного стимулювання інвестиційного процесу виявляються в динаміці відповідних показників, які ілюструють характер взаємозв'язку стимулюючих інструментів за 2008–2014 рр., що відзначився економічною нестабільністю та різкими змінами економічного середовища (таблиця).

Таблиця

Результати (ефекти) державного стимулювання інвестиційного процесу в промисловості України за 2008–2014 рр.*

Рік	Частка ПІІ в промисловий сектор від загального обсягу		Частка банківських кредитів у промисловий сектор від загального обсягу кредитів, наданих нефінансовим корпораціям		Швидкість (період) оновлення основних засобів промислових підприємств		Обсяг інвестицій в інновації промислових підприємств за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів		Обсяг державних інвестицій в інноваційну діяльність технопарків	
	%	Т**, %	%	Т, %	років	Т, %	млн грн	Т, %	млн грн	Т, %
2008	22.6	–	27.6	–	15.4	–	336.9	–	3.3	–
2009	22.5	99.6	26.8	97.2	25.3	164.0	127.0	37.7	6.1	184.8
2010	31.4	139.6	29.4	109.6	26.2	103.4	87.0	68.5	23.7	388.5
2011	30.9	98.4	26.9	91.6	50.0	190.9	149.2	171.5	0.0	0.0
2012	31.5	101.9	26.9	100.2	24.5	49.1	224.3	150.3	0.0	0.0
2013	31.0	98.4	26.5	98.2	26.1	106.3	24.7	11.0	0.0	0.0
2014	32.3	104.2	30.2	114.2	37.5	143.8	344.1	1393.1	–	–

* Складено та розраховано за даними: [12–16; 17, с. 67; 18, с. 7–10, 13–14; 19; 20, с. 273; 21, с. 270; 22, с. 268; 23, с. 267; 24, с. 261; 25, с. 249; 26, с. 239; 27, с. 62, 65].

** Т – динаміка відносно попереднього року.

Як видно з таблиці, у кризовому 2009 р. майже усі виділені показники мали негативну тенденцію до зміни. Із зменшенням частки ПІІ у промисловий сектор (далі – частка ПІІ) до 22.5 % (на 99.6 %) та частки банківських кредитів у промисловий сектор (далі – частка банківських кредитів) до 26.8 % (на 97.2 %) період оновлення основних засобів промислових підприємств зріс до рівня 164 %, досягнувши 25.3 роки. Основним фактором погіршення умов відтворення основних засобів послужило зменшення реноваційних ресурсів підприємств.

Спостерігалось суттєве падіння обсягу державних інвестицій в інновації промислових підприємств до рівня 37.7 %. Проте обсяг державних інвестицій в інноваційну діяльність технопарків зріс майже удвічі (до рівня 184 %). Це означає, що у кризовий період, який був періодом невизначеності, технопарки намагалися прискорити свою діяльність, яку держава підтримувала відповідними стимулами згідно з чинними на той час положеннями Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків та інших законів України" від 12.01.2006 № 3333-IV [28].

У післякризовому 2010 р. інвестиційний процес в Україні почав відносно стабілізуватися, про що свідчить збільшення усіх показників державного стимулювання інвестиційного процесу, особливо в інноваційну діяльність технопарків, де темп зростання обсягу державних інвестицій прискорився до 388.5 %. У той же час відбулося падіння обсягу фінансування інвестицій в інновації промислових підприємств за рахунок бюджетів усіх рівнів до рівня 68.5 %. За цих умов прийнято Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI [29], яким скасовано значну кількість податкових преференцій. Так, для технопарків за цим документом скасовано майже всі податкові пільги. Наслідком цих рішень стало зменшення обсягу державних інвестицій в інноваційну діяльність технопарків до нульового значення в 2011 р. У той же час темп зростання обсягу державних інвестицій в інновації промислових підприємств за цей період прискорився до 171.5 %. На цьому фоні частки ПІІ та банківських кредитів зазнали помітного падіння – до 30.9 % та 26.9 % відповідно, що позначилося на уповільненні процесів оновлення основних засобів промислових підприємств до 50 років (на 190.9 %).

У 2012 р. спостерігалось невелике погравлення ПІІ (на рівні 101.9 %) і банківських кредитів (на рівні 100.2 %) та прискорення періоду оновлення основних засобів промислових підприємств до 24.5 років (на 49.1 %). Однак темп зростання обсягу бюджетних інвестицій в інновації промислових підприємств уповільнився до 150.3 %, а у 2013 р. відповідний обсяг зазнав різкого падіння до рівня 11 %. У той же час у 2014 р. відбулося прискорення темпу зростання цього показника до 1393.1 %. Починаючи з 2011р. та до кінця 2013 р., кошти з державного бюджету в інноваційну діяльність технопарків не витрачались взагалі (аналітичні дані цього показника за 2014 р. відсутні, але фактично ці інвестиції не здійснювалися).

Незважаючи на стимулюючу роль прийнятої державою амортизаційної політики, коли амортизаційні відрахування віднесені до валових витрат і зменшують об'єкт оподаткування, регламентування розміру амортизаційних відрахувань і, як наслідок, тривала рознесеність у часі ресурсів відтворення необоротних активів суттєво зменшує реноваційні можливості підприємств, а значить й інвестиційні в цілому.

У середньому по країні у 2014 р. швидкість оновлення основних засобів промислових підприємств знизилась до 37.5 років, що становить 143.8 % відносно попереднього значення. Недостатнім є інше джерело інвестицій – нерозподілений прибуток підприємств через низьку ефективність їх поточної діяльності.

Наведені негативні впливи на інвестиційний клімат України майже блокували надходження ПІІ у пріоритетні галузі економіки, зокрема у промисловий сектор, про що свідчить падіння частки ПІІ і зниження активності банківського кредитування у 2013 р. Також спостерігається інерція вкладання коштів в основні засоби з низьким рівнем продуктивності, причому не формується привабливість потенційних інвестиційних проектів із модернізації і розширення виробництва на засадах зменшення матеріало- й енергомісткості виробничих процесів на вітчизняних підприємствах.

Спроби активізації банківського кредитування промислового сектору в 2014 р. не знаходять вирішення через збільшення кредитних ризиків, що обумовлює необхідність витрачання значних додаткових коштів для їх нейтралізації як на рівні самих банків та позичальників, так і з боку держави. Спрямовуючи основні зусилля (проте без особливого успіху) на активізацію інвестиційного процесу на промислових підприємствах за рахунок коштів іноземних інвесторів, держава не приділяла належної уваги проблемі внутрішнього інвестиційного середовища. Створення сприятливого інвестиційного клімату, відновлення довіри іноземних інвесторів, мотивування вітчизняних підприємців до інноваційної діяльності й стимулювання її розвитку як базисного напрямку запуску процесів стійкого економічного зростання є нагальними завданнями під час формування державою політики стимулювання інвестиційного процесу в Україні.

Висновки. Аналіз стану державного стимулювання інвестиційного процесу в Україні показав, що усі його напрями та інструменти взаємопов'язані. В аналізованому періоді інвестиційна політика держави за всіма напрямками не забезпечувала достатнього рівня стимулюючого впливу. Спрямованість інвестиційного процесу на залучення іноземних інвесторів без реальних передумов для достатньої ефективності, оцінки ризиків в умовах незбалансованої фінансово-кредитної системи країни є ознакою сучасного стану інвестиційного середовища України. Існуючі проблеми гальмують формування інноваційної ініціативи суб'єктів господарювання та процеси інноваційного оновлення економічного потенціалу країни.

У зв'язку з цим потребують подальших досліджень питання вдосконалення нормативно-правової бази інвестування, створення інструментів стимулювання та преференцій інвесторам, насамперед, вітчизняним, активізації шляхів мобілізації внутрішніх заощаджень з високою часткою коштів домашніх господарств, залучення іноземних

інвестицій у впровадження прогресивних технологій. В основу більш високої ефективності державного стимулювання інвестиційного процесу покладено прийняття управлінських рішень щодо стимулювання інвестиційного процесу на засадах державного стратегічного планування управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Геєць В. М.* Подолання квазіринковості – шлях до інвестиційно орієнтованої моделі економічного зростання / В. М. Геєць // Економіка України. — 2015. — № 6. — С. 4–17.
2. *Галлямова Д. Х.* Сбалансированное развитие инновационной и инвестиционной деятельности на металлообрабатывающих предприятиях : монография / Д. Х. Галлямова, А. И. Кашин. — СПб. : СПУУС, 2011. — 138 с.
3. *Damodaran A.* Investment Valuation: Tools and Techniques for Determining the Value of Any Asset / A. Damodaran. Third edition. Wiley finance series, 2012. — Режим доступу : <https://books.google.com.ua>.
4. *Кіндзерський Ю. В.* Промисловість України: стратегія і політика структурно-технологічної модернізації : монографія / Ю. В. Кіндзерський ; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. НАН України. — К., 2013. — 536 с.
5. *Крючкова І. В.* Дисбаланси у розподілі валового наявного доходу як чинник гальмування економічного розвитку // Моделі ідентифікації макроекономічних дисбалансів в Україні : кол. монографія / за ред. М. І. Скрипниченко ; НАН України Ін-т економіки та прогнозування НАН України. — Київ, 2015. — С. 110–166.
6. *Poelhekke S.* Do Global Banks Facilitate Foreign Direct Investment? / S. Poelhekke // European Economic Review. — 2015. — Vol. 76, May. — P. 25–46.
7. *Salacuse J. W.* The Three Laws of International Investment: National, Contractual, and International Frameworks for Foreign Capital / J. W. Salacuse. First edition. Oxford, United Kingdom : Oxford University Press, 2013. — Режим доступу : <https://books.google.com.ua>.
8. *Stowell D.* Investment Banks, Hedge Funds and Private Equity / D. Stowell. Second Edition. USA : Elsevier, 2013. — Режим доступу : <https://books.google.com.ua>.
9. *Policy Framework for Investment.* — Paris : OECD Publishing. — Режим доступу : <http://www.oecd.org/investment/toolkit>.
10. *Капітальні інвестиції в Україні за 2014 рік : стат. бюл.* — Київ : Держ. служба статистики України, 2015. — 43 с.
11. *Процентні ставки рефінансування: Показники грошово-кредитної політики Національного банку України / Нац. банк України.* — Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=57897.
12. *Баланс основних засобів України за 2011 рік : стат. бюл.* — Київ : Держ. служба статистики України. — К., 2012. — 25 с.
13. *Баланс основних засобів України за 2012 рік : стат. бюл.* — Київ : Держ. служба статистики України. — К., 2013. — 23 с.
14. *Баланс основних засобів України за 2013 рік : стат. бюл.* — Київ : Держ. служба статистики України. — Київ, 2014. — 19 с.
15. *Джерела фінансування інноваційної діяльності (2000–2014 рр.).* — Режим доступу : https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2005/ni/ind_rik/ind_u/2002.html.

16. Кредити, надані нефінансовим корпораціям, за видами економічної діяльності, видами валют і строками погашення (2008–2014 рр.) // Нац. банк України. — Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=71195.
17. Мазур А. А. Технологічні парки України: цифри, факти, проблеми / А. А. Мазур, С. В. Пустовойт // Наука та інновації. — 2013. — № 3. — С. 59–72.
18. Основні засоби України за 2000–2010 роки : стат. зб. // Держ. служба статистики України. — К., 2012. — 292 с.
19. Основні засоби України за 2014 рік : стат. бюл. // Держ. служба статистики України. — К., 2015. — 19 с.
20. Статистичний щорічник України за 2008 рік / за ред. О. Г. Осауленка // Держ. служба статистики України. — К. : Август Трейд, 2009. — 567 с.
21. Статистичний щорічник України за 2009 рік / за ред. О. Г. Осауленка // Держ. служба статистики України. — К. : Август Трейд, 2010. — 567 с.
22. Статистичний щорічник України за 2010 рік / за ред. О. Г. Осауленка // Держ. служба статистики України. — К. : Август Трейд, 2011. — 560 с.
23. Статистичний щорічник України за 2011 рік / за ред. О. Г. Осауленка // Держ. служба статистики України. — К. : Август Трейд, 2012. — 559 с.
24. Статистичний щорічник України за 2012 рік / за ред. О. Г. Осауленка // Держ. служба статистики України. — К. : Август Трейд, 2013. — 552 с.
25. Статистичний щорічник України за 2013 рік / за ред. О. Г. Осауленка // Держ. служба статистики України. — Київ : Август Трейд, 2014. — 534 с.
26. Статистичний щорічник України за 2014 рік / за ред. О. Г. Осауленка // Держ. служба статистики України. — Київ : Август Трейд, 2015. — 586 с.
27. Уханова І. О. Розвиток технопаркових структур в системі забезпечення державної інноваційної політики в Україні : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 / І. О. Уханова. — Одеса, 2014. — 211 с.
28. Про внесення змін до Закону України "Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків та інших законів України" : Закон України від 12.01.2006 № 3333-IV, зі змін. та доповн. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3333-15>.
29. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI, зі змін. та доповн. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2016.

Ilyina A. State stimulation of investment process.

Background. *On the initial stages of the development of innovation and investment systems in Ukraine public authorities developed a system of the normative legal documents, on the basis of which the proper executive branches began to manage the investment process. However because of unstable socio-political and macroeconomic situation in the country, errors and miscalculations during the implementation of public investment policy the efficiency of the investment process became unattainable. This problem need to be solved by the subsequent scientific researches to improve methods of the stimulation of investment process.*

The aim of the article is to investigate the basic directions of the state stimulation of investment process, their interconnection and influence on each other.

Materials and methods. *The modeling method lies in theoretical aspects to identify the interconnection of the separate directions of the state stimulation of investment process.*

The interdependence of basic efficiency indexes of the state stimulation of investment process in Ukraine was investigated by using the method of comparable analysis.

Results. *The state stimulation of investment process is a complex of measures, directed at forming the favorable conditions to perform the investment activities by both the recipients of investments and investors, attract the potential investors to the implementation of investment projects, directed at strengthening the competitiveness of separate enterprises, industries and regions and develop the whole economy in the country. On the efficiency of the implementation of depreciation policy depends an investment modernization of equipment on the basis of recreation of non-current assets, which depends on the bank's credit-granting to industrial enterprises. Here the considerable role plays the receipt of foreign direct investments both to banking sector and industrial enterprises. All of this will be instrumental in growth of population employment and tax revenues to budget, on the basis of which the state will be able to fill up a budget and have a possibility to carry out the preferential tax treatment.*

During all analysed period public investment policy for all interconnected directions of the state stimulation of investment process did not provide the sufficiency of stimulant influence. The orientation of investment process to attract foreign investors having the insufficient efficiency and high risks, unbalanced finance and credit system of the country reduces the results (effects) of state stimulation of investment process in Ukraine. The existent problems retard the formation of the innovation initiative of subjects of manage and processes of the innovation update of economic potential of the country.

Conclusion. *Analysis of state stimulation of investment process in Ukraine showed that all its directions and tools are interconnected. In the analysed period the investment policy of the state in all areas did not provide sufficient incentive effect. It is needed to investigate the questions of the normative legal base of manage, approval of stimulant methods and preferences for investors and, above all things, domestic commodity producers, and also attraction of foreign investments to introduction of progressive technologies and front-rank experience of acceptance of administrative decisions according to the stimulation of investment process on the principles of the state strategic planning.*

Keywords: investment process, state stimulation of investment process, investment policy, budgetary and tax policy, depreciation policy.

REFERENCES

1. Gejec' V. M. Podolannja kvazirynkovovosti – shljah do investycijno orijentovanoi' modeli ekonomichnogo zrostantnja / V. M. Gejec' // *Ekonomika Ukrai'ny*. — 2015. — № 6. — S. 4–17.
2. Galljamova D. H. Sbalansyrovannoe razvytye ynnovacyonnoj y ynvestyconnoj dejatel'nosti na metalloobrabatyvajushhyh predprijatyjah : monografija / D. H. Galljamova, A. Y. Kashyn. — SPb. : SPUUJe, 2011. — 138 s.
3. Damodaran A. Investment Valuation: Tools and Techniques for Determining the Value of Any Asset / A. Damodaran. Third edition. Wiley finance series, 2012. — Rezhym dostupu : <https://books.google.com.ua>.
4. Kindzers'kyj Ju. V. Promyslovist' Ukrai'ny: strategija i polityka strukturno-tehnologichnoi' modernizacii' : monografija / Ju. V. Kindzers'kyj ; NAN Ukrai'ny, In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrai'ny. — K., 2013. — 536 s.
5. Krjuchkova I. V. Dysbalansy u rozpodili valovogo najavnogo dohodu jak chynnyk gal'muvannja ekonomichnogo rozvytku // *Modeli identyfikacii' makroekonomichnyh dysbalansiv v Ukrai'ni* : kol. monografija / za red. M. I. Skrypnychenko ; NAN Ukrai'ny In-t ekonomiky ta prognozuvannja NAN Ukrai'ny. — Kyi'v, 2015. — S. 110–166.
6. Poelhekke S. Do Global Banks Facilitate Foreign Direct Investment? / S. Poelhekke // *European Economic Review*. — 2015. — Vol. 76, May. — P. 25–46.

7. *Salacuse J. W.* The Three Laws of International Investment: National, Contractual, and International Frameworks for Foreign Capital / J. W. Salacuse. First edition. Oxford, United Kingdom : Oxford University Press, 2013. — Rezhym dostupu : <https://books.google.com.ua>.
8. *Stowell D.* Investment Banks, Hedge Funds and Private Equity / D. Stowell. Second Edition. USA : Elsevier, 2013. — Rezhym dostupu : <https://books.google.com.ua>.
9. *Policy Framework for Investment.* — Paris : OECD Publishing. — Rezhym dostupu : <http://www.oecd.org/investment/toolkit>.
10. *Kapital'ni investycii v Ukraini za 2014 rik* : stat. bjul. — Kyi'v : Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy, 2015. — 43 s.
11. *Procentni stavky refinansuvannja: Pokaznyky groshovo-kredytnoi' polityky Nacional'nogo banku Ukrainy / Nac. bank Ukrainy.* — Rezhym dostupu : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=57897.
12. *Balans osnovnyh zasobiv Ukrainy za 2011 rik* : stat. bjul. — Kyi'v : Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy. — K., 2012. — 25 s.
13. *Balans osnovnyh zasobiv Ukrainy za 2012 rik* : stat. bjul. — Kyi'v : Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy. — K., 2013. — 23 s.
14. *Balans osnovnyh zasobiv Ukrainy za 2013 rik* : stat. bjul. — Kyi'v : Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy. — Kyi'v, 2014. — 19 s.
15. *Dzherela finansuvannja innovacijnoi' dijal'nosti (2000–2014 rr.)*. — Rezhym dostupu : https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2005/ni/ind_rik/ind_u/2002.html.
16. *Kredyty, nadani nefinansovym korporacijam, za vydamy ekonomichnoi' dijal'nosti, vydamy valjut i strokamy pogashennja (2008–2014 rr.)* // Nac. bank Ukrainy. — Rezhym dostupu : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=71195.
17. *Mazur A. A.* Tehnologichni parky Ukrainy: cyfry, fakty, problemy / A. A. Mazur, S. V. Pustovojt // Nauka ta innovacii'. — 2013. — № 3. — S. 59–72.
18. *Osnovni zasoby Ukrainy za 2000–2010 roky* : stat. zb. // Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy. — K., 2012. — 292 s.
19. *Osnovni zasoby Ukrainy za 2014 rik* : stat. bjul. // Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy. — K., 2015. — 19 s.
20. *Statystychnyj shhorichnyk Ukrainy za 2008 rik* / za red. O. G. Osaulenka // Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy. — K. : Avgust Trejd, 2009. — 567 s.
21. *Statystychnyj shhorichnyk Ukrainy za 2009 rik* / za red. O. G. Osaulenka // Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy. — K. : Avgust Trejd, 2010. — 567 s.
22. *Statystychnyj shhorichnyk Ukrainy za 2010 rik* / za red. O. G. Osaulenka // Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy. — K. : Avgust Trejd, 2011. — 560 s.
23. *Statystychnyj shhorichnyk Ukrainy za 2011 rik* / za red. O. G. Osaulenka // Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy. — K. : Avgust Trejd, 2012. — 559 s.
24. *Statystychnyj shhorichnyk Ukrainy za 2012 rik* / za red. O. G. Osaulenka // Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy. — K. : Avgust Trejd, 2013. — 552 s.
25. *Statystychnyj shhorichnyk Ukrainy za 2013 rik* / za red. O. G. Osaulenka // Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy. — Kyi'v : Avgust Trejd, 2014. — 534 s.
26. *Statystychnyj shhorichnyk Ukrainy za 2014 rik* / za red. O. G. Osaulenka // Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy. — Kyi'v : Avgust Trejd, 2015. — 586 s.
27. *Uhanova I. O.* Rozvytok tehnoparkovyh struktur v systemi zabezpechennja derzhavnoi' innovacijnoi' polityky v Ukraini : dys. ... kand. ekon. nauk : 08.00.03 / I. O. Uhanova. — Odesa, 2014. — 211 s.
28. *Pro vnesennja zmin do Zakonu Ukrainy "Pro special'nyj rezhym innovacijnoi' dijal'nosti tehnologichnyh parkiv ta inshyh zakoniv Ukrainy"* : Zakon Ukrainy vid 12.01.2006 № 3333-IV, zi zmin. ta dopovn. — Rezhym dostupu : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3333-15>.
29. *Podatkovyj kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 № 2755-VI, zi zmin. ta dopovn.* — Rezhym dostupu : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

УДК 336.7(477)

ШУЛЬГА Наталія, д. е. н., професор, завідувач кафедри банківської справи
КНТЕУ

РЕФІНАНСУВАННЯ БАНКІВ УКРАЇНИ

Проаналізовано сучасні тенденції рефінансування банків України та виявлено ключові проблеми. Розроблено пропозиції щодо удосконалення рефінансування банків з метою підтримки їх ліквідності та стимулювання економічного зростання через кредитування підприємств реального сектора економіки.

Ключові слова: рефінансування, ставка рефінансування, стабілізаційний кредит, кредит для збереження ліквідності, кредит рефінансування шляхом проведення тендера, РЕПО, кредитний аукціон.

Шульга Н. Рефинансирование банков Украины. Проанализированы современные тенденции рефинансирования банков Украины и выявлены ключевые проблемы. Разработаны предложения по совершенствованию рефинансирования банков с целью поддержки их ликвидности и стимулирования экономического роста посредством кредитования предприятий реального сектора экономики.

Ключевые слова: рефинансирование, ставка рефинансирования, стабилизационный кредит, кредит для сохранения ликвидности, кредит рефинансирования путем проведения тендера, РЕПО, кредитный аукцион.

Постановка проблеми. Рефінансування є ключовим інструментом монетарної політики центральних банків для забезпечення ліквідності банків при незбіганні строків залучення і розміщення ресурсів. Особливо гостро проблема ліквідності банків постала під час світової фінансової кризи 2008–2009 рр., а також нової її хвилі в Україні протягом 2014–2015 рр. внаслідок анексії Криму та військових дій на сході країни.

Різке погіршення економічної ситуації в Україні, що виявилось у падінні ВВП, зростанні дефіциту бюджету та розмірів державного внутрішнього і зовнішнього боргу, негативному сальдо платіжного балансу, різкому знеціненні національної валюти, зменшенні обсягів золотовалютних резервів та суттєвому підвищенні процентних ставок, обумовило панічні настрої населення та суб'єктів господарювання. Банківська паніка призвела до раптового відтоку значного обсягу коштів з банківського сектора. В цих складних умовах практично усі

банки відчули гостру потребу в ліквідних коштах, яка могла б бути задоволена лише Національним банком України як кредитором останньої інстанції. Завдяки кредитам НБУ вдалося налагодити безперервність розрахунків в економіці та здійснити регулювання грошово-кредитного ринку через кредитний та процентний канали.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В економічній літературі ведеться активна полеміка щодо використання коштів рефінансування НБУ не тільки для підтримки ліквідності, але й активізації ділової активності шляхом виділення коштів банкам на кредитування економіки. Цій проблемі присвячено наукові дослідження, авторами яких є як зарубіжні вчені, зокрема Є. Богопольська, В. Родичева, Є. Измакова, В. Кузнєцова [1–4], так і вітчизняні – Н. Демчук, С. Непомящій, Б. Адамик, С. Буковинський, О. Кузьмак, О. Барановський [5–10] та ін.

Попри наявність окремих наукових доробок, залишаються невирішеними проблеми підвищення результативності рефінансування банків НБУ, налагодження управління ризиками центрального банку в цій сфері, підвищення відповідальності банків стосовно оприлюднення неправдивої інформації щодо виконання економічних нормативів тощо. Наукова та практична значущість цих та інших проблем обумовлює важливість і необхідність проведення цього наукового дослідження.

Метою статті є аналіз практики рефінансування банків через кредитний канал НБУ, ідентифікація ключових проблем та розробка рекомендацій щодо його удосконалення. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання:

- дослідити сучасні тенденції рефінансування банків шляхом надання їм кредитів Національним банком України;
- виявити ключові проблеми рефінансування банків через кредитний канал НБУ;
- розробити пропозиції, спрямовані на удосконалення політики НБУ щодо рефінансування банків.

Об'єктом дослідження є процес рефінансування банків Національним банком України як кредитором останньої інстанції.

Матеріали та методи. У процесі дослідження використано методи порівняння, табличний, індукції та дедукції.

Результати дослідження. Недовіра суспільства до банківської системи країни, що спричиняє масове зняття коштів з депозитних рахунків банків та неможливість залучення ними дешевих ресурсів на міжнародних фінансових ринках; дестабілізацію з ринку міжбанківських кредитів, призвели до дефіциту ліквідності банків, який був покритий НБУ. Протягом 2014–2015 рр. НБУ провів безпрецедентну кампанію підтримки ліквідності банків через надання їм рефінансування на суму 132.9 млрд грн (*табл. 1*). Це дало змогу певною мірою стабілізувати ситуацію на фінансовому ринку України.

Таблиця 1

Обсяги та структура операцій НБУ щодо рефінансування банків строком більше 30 календарних днів протягом 2014–2015 рр.*

Вид операції рефінансування	2014		2015	
	Фактично надано, тис. грн	Частка, %	Фактично надано, тис. грн	Частка, %
Кредит для збереження ліквідності	23 047 812	19.94	0	0
Кредит рефінансування шляхом проведення тендера	45 113 422	39.02	3 240 000	18.72
Операція прямого РЕПО	19 282 495	16.68	2 320 000	13.74
Стабілізаційний кредит	28 168 840	24.36	11 747 000	67.87
Усього	115 612 570	100	17 307 000	100

*Складено на основі [11; 12].

Внаслідок досягнення відносної стабілізації грошового ринку за 2015 р. обсяг рефінансування НБУ зменшився майже в 6.7 раза, а також змінилась структура кредитів через їх відміну для збереження ліквідності. Зокрема, при абсолютному зменшенні обсягів стабілізаційних кредитів, їх частка зросла майже у 2.8 раза. Ці кредити, на відміну від інших, мають довгостроковий характер і надаються платоспроможним банкам для підтримки ліквідності на строк до двох років. Частка кредитів прямого РЕПО зменшилась у 1.2 раза та кредитів рефінансування шляхом проведення тендера – майже у 2.1 раза. Відбулися також інші зміни, які виявились у розширенні видів та форм забезпечення кредитів НБУ, подовженні строків їх надання тощо. Водночас, сучасна система рефінансування банків України залишається недостатньо дієвою. Така ситуація склалась як з вини банків, так і Національного банку України (далі Регулятора).

З одного боку, акціонери зазвичай недостатньо зацікавлені в реальній докапіталізації банків "живими грошима" та спрямуванні власних коштів на забезпечення їх ефективного функціонування. Низька дохідність, а часто збитковість банківського бізнесу, зростання обсягу прострочених кредитів, а відтак резервів на покриття втрат за сумнівними активами у поєднанні зі нестабільною економічною та політичною ситуацією в країні, а також несприятливим податковим законодавством спонукає банки до проведення операцій за тіншовими технологіями. Мабуть тому виникла парадоксальна ситуація: банки наражаються на високий рівень ризиків, їх власники мають дохідність нижче середньоринкової ставки за депозитами або взагалі не отримують дивідендів, але при цьому добровільно не виходять з банківського бізнесу [13].

Наявність серйозних фінансових дисбалансів у банках, дефіцит ресурсів на ринку, поширеність тіншових схем та дія інших негативних чинників спричиняють зростання нездорового "апетиту" банків до кре-

дитів НБУ. Підвищена потреба в коштах рефінансування обумовлена як об'єктивними причинами, так і прагненням окремих банків ще до моменту їх банкрутства вивести кошти за межі України або отримати прибуток завдяки нецільовому використанню кредитів Регулятора, зокрема шляхом валютних спекуляцій. Яскравим є приклад з "Єврогазбанком", який у 2014 р. надав НБУ завідомо неправдиві документи з метою отримання кредиту рефінансування для підтримки ліквідності. На основі цих документів НБУ виділив банку 299 млн грн у вигляді кредиту, який керівництво установи встигло вивести з банку до банкрутства [14].

З іншого боку, Регулятор проводить неефективну політику рефінансування банків, що виявляється в такому.

По-перше, НБУ виділяє значні кошти рефінансування та одночасно активно ліквідує проблемні банки, що отримали кредити в значних розмірах. Створюється враження, що центральний банк або свідомо йде на кредитування нежиттєздатних банків, або нездатний своєчасно виводити з ринку проблемні банки, що в цілому негативно впливає на стабільність вітчизняної банківської системи.

Нераціональне спрямування кредитних ресурсів НБУ має прояв у наданні додаткових кредитних траншів безнадійним банкам. Яскравою ілюстрацією цього твердження є той факт, що між датами останнього траншу та введення тимчасової адміністрації банку проходить незначний проміжок часу (*табл. 2*).

Таблиця 2

Рефінансування НБУ банків, по яких спостерігається найкоротший період між датами останнього кредитного траншу і введення тимчасової адміністрації та їх ліквідації протягом 2014–2015 рр. *

Назва банку	Сума останнього траншу рефінансування, тис. грн	Кількість днів від дати останнього траншу рефінансування до дати:	
		запровадження тимчасової адміністрації	початку процедури ліквідації
АТ "Брокбізнесбанк"	2 000 000	19	119
ПАТ "Банк Форум"	422 000	78	172
ПАТ "Банк "Київська Русь"	59 670	44	163
ПАТ "ВіЕйБі Банк"	1 200 000	42	161
ПАТ "Укрбізнесбанк"	152 500	51	170
ПАТ "АКБ Банк"	52 000	78	169
ПАТ "БГ Банк"	48 000	79	170
ПАТ "Банк Камбіо"	12 000	77	164

* Складено автором на основі [11; 12; 15].

Дані *табл. 2* дають підставу стверджувати, що Регулятор не оцінив доцільність надання наступних траншів рефінансування про-

блемним банкам. Якщо банки не можуть подолати серйозні проблеми з ліквідністю, не варто витратити ресурси на її підтримку. Постійне рефінансування проблемних банків призводить до підвищення рівня морального ризику Регулятора, оскільки інші банки розраховують на аналогічну допомогу та знижують увагу до власних ризикових позицій.

По-друге, НБУ не встановлені критерії розподілу ресурсів рефінансування між банками та його обсягів, що надаються в "одні руки". Високий рівень концентрації ресурсів рефінансування, наданих одному або кільком банкам, генерує для центрального банку суттєві ризику (табл. 3).

Таблиця 3

Концентрація кредитів рефінансування НБУ строком більше 30 календарних днів по восьми банках України в 2014–2015 рр. *

Назва банку	Сума, тис. грн		Частка, %	
	2014	2015	2014	2015
АБ "Укргазбанк"	6 214 174	520 000	5.37	3.00
АТ "Дельта банк"	10 166 289	–	8.79	–
АТ "Ощадбанк"	24 158 922	–	20.9	–
ПАТ КБ "Приватбанк"	20 809 140	9 700 000	18	56.05
ПАТ "ВіЕйБі банк"	5 535 039	–	4.78	–
АТ "Укрексімбанк"	5 120 000	2 400 000	4.43	13.87
ПУАТ "Фідобанк"	1 578 910	441 768	1.37	2.55
АТ "Банк"Фінанси та Кредит"	1 650 000	1 450 000	1.43	8.38
Усього	75 232 474	14 511 768	65.07	83.85
Інші банки	40 380 096	2 795 232	34.93	16.15
Усього по банківській системі	115 612 570	17 307 000	100	100

*Складено на основі [11; 12].

У 2014 р. найбільший обсяг рефінансування припадає на АТ "Ощадбанк" і ПАТ КБ "Приватбанк", а в 2015 р. – на ПАТ КБ "Приватбанк" та АТ "Укрексімбанк". На вісім банків України в 2014 р. припадало 65 %, а в 2015 р. майже 84 % від загального обсягу кредитів НБУ.

По-третє, Регулятор віддавав пріоритет у кредитуванні найбільшим банкам (переважно тим, що належать до першої групи), що є цілком природним, оскільки банкрутство одного або двох з них може призвести до ланцюгової реакції неплатоспроможності багатьох суб'єктів господарювання, а відтак, до дестабілізації фінансового ринку. Не заперечуючи першочерговості рефінансування найбільших банків, доречно подбати також про малі банки. Однак малим банкам НБУ надає незначну кредитну підтримку.

Великий банк не завжди має хорошу фінансову репутацію, а малий – погану. В окремі періоди часу малі банки відчувають гострий дефіцит ліквідності. Але у малих банків обмежені можливості щодо залучення коштів для підтримки ліквідності за прийнятною ціною на міжбанківському кредитному ринку в Україні, який має чітко ви-

ражену сегментацію. Труднощі залучення ресурсів на міжбанку та в НБУ як кредитора останньої інстанції призводять до втрати ліквідності малих банків, що спричиняє їх масові банкрутства. Така практика рефінансування малих банків є хибною, адже вони мають відігравати важливу роль у розбудові економіки України через кредитну підтримку малого і середнього бізнесу [13].

По-четверте, через рефінансування фактично здійснюється кредитування уряду. Державним банкам, зокрема АТ "Ощадбанк", АТ "Укр-ексімбанк" та Укргазбанку, які є активними покупцями державних цінних паперів, в 2014 р. надано рефінансування в розмірі 31 % від його сукупного обсягу. Нові порції рефінансування також часто отримують банки, що не повністю розрахувалися за старими боргами, але у великих обсягах купують ОВДП. Деякі банки, які ще не погасили попередню заборгованість, отримують нові кредити. Така політика центрального банку призводить до розвитку інфляційних процесів і створює перешкоди для економічного зростання країни.

По-п'яте, банки здійснюють постійний пошук поповнення ресурсів за тіньовими схемами з метою виконання обов'язкових нормативів. У публічних річних звітах окремі банки в 2014 р. показували формальне виконання обов'язкових нормативів ліквідності (інколи зі значним перевищенням фактичного значення над нормативним). Наявні випадки, коли спостерігалися затримка платежів, обмеження видачі коштів фізичним особам, збої в поповненні готівкою банкоматів, а оприлюднені нормативи ліквідності свідчили про благополуччя банків. У той же час НБУ ніби не помічав, що банки публічно надають неправдиву інформацію щодо стану їх ліквідності, що підриває довіру до Регулятора з боку суспільства.

По-шосте, розширення спектра низьколіквідної застави по кредитах НБУ в умовах затяжної економічної кризи в Україні створює загрозу неповного повернення їх у випадку неплатоспроможності банків-отримувачів.

З метою удосконалення рефінансування банків України НБУ як кредитором останньої інстанції пропонується здійснити такі заходи.

Встановити солідарну відповідальність акціонерів за недостатність ліквідності та капіталу банків, а також якість забезпечення ними корпоративного управління.

Розробити документ "Політика рефінансування банків НБУ". У цьому документі необхідно виокремити поточні та стратегічні цілі політики рефінансування банків: перші мають бути спрямовані на підтримку ліквідності банків, а другі – на стимулювання економічного зростання країни через механізм активізації кредитування реального сектора економіки. Політика рефінансування банків НБУ має базуватись на принципах, як сформульованих Регулятором (кредити рефінансування надаються лише в межах визначених монетарних параметрів, лише платоспроможним банкам, під надійне забезпечення за

винятком овернайту без забезпечення та на платній основі), так і розширених в авторській інтерпретації, а саме:

рівнонапруження – усі банки, незалежно від їх розміру, повинні мати однаковий доступ до рефінансування;

цільового використання – слід розробити механізм протидії проведенню банками спекулятивних операцій з коштами рефінансування; заборонити банкам, що отримали рефінансування, виступати кредиторами на міжбанківському ринку;

пріоритетності – при рефінансуванні необхідно віддавати перевагу системоутворюючим банкам, але кошти виділяти в межах встановлених лімітів з урахуванням загальної заборгованості банку за усіма кредитами НБУ;

селективного вибору – доречно створювати певні пільгові умови для отримання рефінансування банків, які обслуговують важливі для економіки України підприємства. Наприклад, для стимулювання розвитку експортоорієнтованих галузей розширити обсяги рефінансування для банків, які кредитують підприємства, що активно експортують продукцію. До того ж пропонується розширити перелік застави за кредитами рефінансування банкам, що кредитують малий та середній бізнес;

об'єктивності та своєчасності – доцільно забезпечити своєчасне та обгрунтоване надання коштів рефінансування банкам, що сприятиме вчасній підтримці їх ліквідності;

транспарентності – варто створити прозорі умови підтримки ліквідності вітчизняних банків, визначити критерії та порядок, які дозволять брати участь у рефінансуванні усім банкам незалежно від масштабів їх діяльності; визначити перелік інформації щодо умов рефінансування банків, яка має бути оприлюднена центральним банком на його сайті.

Політика рефінансування центрального банку, з одного боку, має бути спрямована на лібералізацію цього процесу завдяки розширенню спектру інструментів, заставного забезпечення, впровадження ринкових підходів до розміщення кредитних ресурсів НБУ шляхом проведення кредитних аукціонів; з іншого – бути більш жорсткою в частині застосування штрафних санкцій за нецільове використання коштів (наприклад, банк, який допустив нецільове використання коштів, не має права в подальшому отримувати кредити НБУ), встановлення лімітів максимальної суми рефінансування на один або два банки, а також "пов'язані" банки [13].

Для підтримки макроекономічної та фінансової стабільності в країні політика рефінансування НБУ має бути узгоджена не тільки з ключовими позиціями монетарної політики, але й напрямками економічного розвитку країни та фінансовою політикою уряду. Кредитна експансія центрального банку без чіткого визначення векторів економічного розвитку країни, ефективної бюджетно-податкової та моне-

тарної політик призведе лише до короткострокового ефекту макрофінансової стабільності.

Сформувати ефективну систему ризик-менеджменту, яка б забезпечила дієве управління ризиками Регулятора у сфері рефінансування банків. У контексті зазначеного ризик-менеджер центрального банку має:

- визначати обсяги рефінансування та оцінювати ризики, пов'язані з ним, з урахуванням глибини фінансового стресу, з яким зіткнулась економіка країни та її банківська система;

- оцінювати потенційні потреби системно важливих банків у рефінансуванні при базовому та песимістичному варіанті розвитку економіки країни та банківського сектора. Базовий варіант має ґрунтуватися на офіційних даних щодо макроекономічного розвитку України на майбутній період, а песимістичний – виходити з ситуації, що акціонери не бажають вносити додаткові кошти в капітал банків унаслідок високого рівня ризиків та низьких дивідендів, а також зростання вимог центрального банку; іноземні інвестори радше будуть залишати вітчизняний ринок; отримання прибутку в банківському бізнесі буде ускладнено найближчим часом через падіння темпів економічного розвитку економіки, погіршення якості банківських активів, а відтак, зростання обсягів резервних відрахувань; зниження курсу гривні до долара США тощо;

- розраховувати показник системного стресу банківської системи як імовірність дефолту двох або більше найпотужніших банків країни. НБУ доречно розробити комплекс дій реагування на системні стреси, які призводять до гострої нестачі ліквідності в банківському секторі країни;

- здійснювати моделювання прогнозованого розміру облікової ставки та ставки рефінансування з урахуванням інфляційних очікувань, прогнозів зміни темпів ВВП, грошової маси та грошової бази, курсу гривні до ключових іноземних валют, а також дії інших ризик-факторів. Результати моделювання враховувати при розробці політики рефінансування центрального банку;

- розробити індивідуальні ліміти рефінансування на один та "пов'язані" банки та налагодити контроль за їх дотриманням;

- розрахувати обґрунтований ліміт сукупної заборгованості за коштами рефінансування, що не перевищують N-кратну величину власного капіталу банку; причому за умови, що банк не допускає його від'ємного значення [13].

Забезпечити контроль з боку НБУ за правдивістю оприлюднених нормативів ліквідності, змінивши при цьому порядок їх визначення. Зокрема, нормативи ліквідності повинні щоквартально оприлюднюватись не на конкретну звітну дату, а в середньому за квартал. Такий підхід корисний для зовнішніх користувачів інформації. Він дозволить уникнути практики недостовірного відображення стану ліквідності банку шляхом так званого поліпшення відповідних нормативів. Ре-

гулятору доречно поміркувати про зменшення значення нормативів ліквідності, оскільки більшість банків у публічній звітності показують значне перевищення фактичного значення показників ліквідності над нормативними. На практиці реальна ситуація виглядає зовсім інакше.

Надати банкам можливість формувати єдиний пул забезпечення за кредитами центрального банку, що дозволить уникнути прив'язки конкретного забезпечення до кожного виду рефінансування і в межах сформованого пулу здійснювати заміну одних видів активів на інші, а НБУ – лише контролювати співвідношення між вартістю забезпечення та заборгованістю банків за кредитами рефінансування. При цьому важливо налагодити правильну оцінку забезпечення як при прийнятті рішення щодо надання кредитів банкам, так і протягом терміну його використання, що зменшить ризик неповернення кредитів НБУ.

Впровадження зазначених заходів підвищить результативність рефінансування банків з боку Регулятора [13].

Висновки. Вперше запропоновано розробити документ *"Політика рефінансування банків НБУ"* та розширено спектр його принципів.

Розроблено комплекс рекомендацій щодо удосконалення рефінансування банків України, зокрема: запропоновано сформувати ефективну систему ризик-менеджменту, яка б забезпечила дієве управління ризиками центрального банку в сфері рефінансування банків; забезпечити контроль з боку НБУ за правдивістю оприлюднених нормативів ліквідності, змінивши при цьому порядок їх визначення; надати банкам можливість формувати єдиний пул забезпечення кредитів центрального банку, що надасть можливість спростити процедуру рефінансування банків та посилити контроль за співвідношенням між вартістю забезпечення та заборгованістю банків перед Регулятором. Реалізація цих заходів сприятиме своєчасному й повному задоволенню потреб банків у коштах для підтримки ліквідності, а також економічному зростанню країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Богопольская Е. В.* Совершенствование системы рефинансирования / Е. В. Богопольская // Банковское дело. — 2007. — № 4. — С. 36–40.
2. *Родичева В. Б.* Эволюционная парадигма политики рефинансирования центрального банка Российской Федерации [Электронный ресурс] / В. Б. Родичева // Современные проблемы науки и образования. — 2014. — № 6. — Режим доступа : <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=15917>.
3. *Измалкова Е. А.* Центральный банк в системе рефинансирования коммерческих банков / Е. А. Измалкова // Вестн. ОГУ. — 2010. — № 13 (119). — С. 168–173.
4. *Кузнецова В. В.* Банк России как кредитор последней инстанции / В. В. Кузнецова // Банковское дело. — 2015. — № 4. — С. 6–14.
5. *Демчук Н. І.* Регуляторна політика НБУ в кризовий період: проблеми і перспективи / Н. І. Демчук // Молодий вчений. — 2015. — № 2 (17). — С. 51.

6. *Непомяцій С. М.* Удосконалення механізму рефінансування банків в Україні в період світової фінансової кризи / С. М. Непомяцій // Наук. вісн. Одес. економ. ун-ту. — 2009. — № 19 (97). — С. 27–37.
7. *Адамик Б. П.* Діяльність Національного банку України як регулятора стабільності банківської системи / Б. П. Адамик // Вісн. Донець. нац. ун-ту. — 2010. — № 1. — С. 274–278. — (Серія : Економіка і право).
8. *Буковинський С. А.* Досвід використання інструментів рефінансування в монетарній політиці Європейського центрального банку / С. А. Буковинський, В. Корнівська // Вісн. Нац. банку України. — 2010. — № 3. — С. 7–13.
9. *Кузьмак О. М.* Забезпечення стійкості банківської системи шляхом рефінансування / О. М. Кузьмак. Фінансова система України : наук. зап. — 2010. — Вип. 13. — С. 293–294. — (Серія: "Економіка").
10. *Барановський О.* Антикризові заходи урядів і центральних банків зарубіжних країн / О. Барановський // Вісн. Нац. банку України. — 2009. — № 4. — С. 8–19.
11. *Офіційний сайт НБУ [Електронний ресурс].* — Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=98788.
12. *Інформація про надані Національним банкам України банкам кредити на строк більше 30 календарних днів у 2015 р. [Електронний ресурс].* — Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=14549388&cat_id=37650.
13. *Шульга Н. П.* Рефінансування банків України : проблеми і шляхи їх розв'язання // Політика національного України щодо подолання фінансово-економічної кризи і формування монетарних передумов розвитку економіки : матеріали науково-практ. конф., м. Київ, 5–6 лист. 2015 р. ; ДВНЗ "Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана" ; ДВНЗ "Університет банк. справи"; Громадська рада при НБУ : Асоц. укр. банків; відп. ред. С. М. Аржевітін. — Київ : ДВНЗ "Ун-т банк. справи". — 2016. — С. 547–253.
14. *Ухвала Печерського суду м. Києва : справа № 757/710/16-к [Електронний ресурс].* — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54918689>.
15. *Банки України [Електронний ресурс].* — Режим доступу : <http://www.fg.gov.ua/not-paying/liquidation>.

Стаття надійшла до редакції 27.01.2016.

Shulga N. Refinancing of banks of Ukraine.

Background. Refinancing of banks is the key tool of monetary policy of the central banks for ensuring liquidity of banks during discrepancy of terms of attraction and placement of resources. Especially sharply this problem arises at financial instability.

The ***aim*** of the article (research) is the analysis of practice of refinancing of banks via the credit channel of NBU, identification of key problems and development of recommendations for its improvement.

Materials and methods. In the course of research comparison, tabular, induction and deduction methods were used.

Results. Key problems of refinancing of banks via the credit channel of NBU are identified. The complex of recommendations about improvement of refinancing of banks of Ukraine is developed, in particular, it is offered to create effective system of a risk management in the sphere of refinancing of banks; to provide rigid control from NBU of truthfulness of the published standards of liquidity, having changed thus an order of their definition; to give to banks opportunity to form a uniform pool of providing the credits of the central bank. Realization of these measures, in our opinion, will promote timely and full satisfaction of needs of banks for means for liquidity maintenance, and also to their effective use.

Conclusion. For the first time it is offered to develop the document "Policy of Refinancing of Banks by NBU" which should be based on the principles of equal tension, target use of priority, selective choice, objectivity, timeliness and transparency.

The stated conceptual provisions demand further scientific research in the direction of banks refinancing policy change of Ukraine, in particular, at establishment of standards of credit risk for borrowing banks and effective penalties for inappropriate use of the credits of NBU by banks.

Keywords: refinancing, refinancing rate, stabilization credit, credit for liquidity preservation, refinancing credit by carrying out the tender, repo, credit auction.

REFERENCES

1. Bogopol'skaja E. V. Sovershenstvovanie sistemy refinansirovanija / E. V. Bogopol'skaja // Bankovskoe delo. — 2007. — № 4. — С. 36–40.
2. Rodicheva V. B. Jevoljucionnaja paradigma politiki refinansirovanija central'nogo banka Rossijskoj Federacii [Elektronnyj resurs] / V. B. Rodicheva // Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. — 2014. — № 6. — Rezhym dostupu : <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=15917>.
3. Izmalkova E. A. Central'nyj bank v sisteme refinansirovanija kommercheskih bankov / E. A. Izmalkova // Vestn. OGU. — 2010. — № 13 (119). — S. 168–173.
4. Kuznecova V. V. Bank Rossii kak kreditor poslednej instancii / V. V. Kuznecova // Bankovskoe delo. — 2015. — № 4. — S. 6–14.
5. Demchuk N. I. Reguljatorna polityka NBU v kryzovyj period: problemy i perespektyvy / N. I. Demchuk // Molodyj vchenyj. — 2015. — № 2 (17). — S. 51.
6. Nepomjashhij S. M. Udoshkalennja mehanizmu refinansuvannja bankiv v Ukraini v period svitovoi' finansovoi' kryzy / S. M. Nepomjashhij // Nauk. visn. Odes. ekonom. un-tu. — 2009. — № 19 (97). — S. 27–37.
7. Adamyk B. P. Dijal'nist' Nacional'nogo banku Ukrainy jak reguljatora stabil'nosti bankivs'koi' systemy / B. P. Adamyk // Visn. Donec'. nac. un-tu. — 2010. — № 1. — S. 274–278. — (Serija : Ekonomika i pravo).
8. Bukovyns'kyj S. A. Dosvid vykorystannja instrumentiv refinansuvannja v monetarnij polityci Jevropejs'kogo central'nogo banku / S. A. Bukovyns'kyj, V. Kornivs'ka // Visn. Nac. banku Ukrainy. — 2010. — № 3. — S. 7–13.
9. Kuz'mak O. M. Zabezpechennja stijkosti bankivs'koi' systemy shljahom refinansuvannja / O. M. Kuz'mak. Finansova systema Ukrainy : nauk. zap. — 2010. — Vyp. 13. — S. 293–294. — (Serija: "Ekonomika").
10. Baranovs'kyj O. Antykryzovi zahody urjadiv i central'nyh bankiv zarubizhnyh krajin / O. Baranovs'kyj // Visn. Nac. banku Ukrainy. — 2009. — № 4. — S. 8–19.
11. Oficijnyj sajt NBU [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=98788.
12. Informacija pro nadani Nacional'nym bankam Ukrainy bankam kredyty na strok bil'she 30 kalendarnyh dniv u 2015 r. [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=14549388&cat_id=37650.
13. Shul'ga N. P. Refinansuvannja bankiv Ukrainy : problemy i shljahy i'h rozv'jazannja // Polityka nacional'nogo Ukrainy shhodo podolannja finansovo-ekonomichnoi' kryzy i formuvannja monetarnyh peredumov rozvytku ekonomiky : materialy naukovoprakt. konf., m. Kyj'v, 5–6 lyst. 2015 r. ; DVNZ "Kyj'vs'kyj nac. ekon. un-t im. V. Get'mana" ; DVNZ "Universytet bank. spravy"; Gromads'ka rada pry NBU : Asoc. ukr. bankiv; vidp. red. S. M. Arzhevitin. — Kyj'v : DVNZ "Un-t bank. spravy". — 2016. — S. 547–253.
14. Uhvala Pechers'kogo sudu m. Kyjeva : sprava № 757/710/16-k [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54918689>.
15. Banky Ukrainy [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.fg.gov.ua/not-paying/liquidation>.

УДК 336.338.45(477)

ПАЯНОК Тетяна, к. е. н., доцент Національного університету державної фіскальної служби України

ДУДКО Володимир, к. геол. н., старший науковий співробітник, доцент Національного університету державної фіскальної служби України

ПАРАНИЦЯ Надія, старший викладач Національного університету державної фіскальної служби України

ОЦІНКА ВЗАЄМОДІЇ ФІНАНСОВОГО І ПРОМИСЛОВОГО СЕКТОРІВ УКРАЇНИ

Досліджено взаємодію фінансового та промислового секторів економіки України. Проаналізовано стан, тенденції розвитку і деякі показники фінансового сектора, які характеризують його вплив на промисловий сектор економіки через відповідні економіко-математичні засоби.

Ключові слова: фінансовий сектор, промисловий сектор, взаємодія, багатофакторний аналіз.

Паянок Т., Дудко В., Параниця Н. Оценка взаимодействия финансового и промышленного секторов Украины. Исследовано взаимодействие финансового и промышленного секторов экономики Украины. Проанализировано состояние, тенденции развития и некоторые показатели финансового сектора, характеризующие его влияние на промышленный сектор экономики через соответствующие экономико-математические средства.

Ключевые слова: финансовый сектор, промышленный сектор, взаимодействие, многофакторный анализ.

Постановка проблеми. Успішний розвиток промислового сектора неможливий без залучення запозичених засобів. Структура взаємозв'язків фінансового та промислового секторів, що є досить багатогранною, підпадає під вплив багатьох факторів. Хоча емпіричні дослідження часто доводять прямий зв'язок між фінансовим та економічним зростанням, залишається багато спірних питань щодо інтерпретації цих результатів. Створення ефективної моделі взаємодії фінансового та промислового секторів – важливий напрям розвитку теорії та практики сучасної економіки України. Вихідною тезою для зазначення проблеми є те, що в Україні не завжди проводиться оцінка взаємозв'язку фінансового та промислового секторів. Водночас за кордоном інтерес до цієї проблематики не слабшає: дослідницький процес продовжується, збагачуючись новими емпіричними даними за розробленими напрямами, наприклад, щодо значущості впливу фінансового сектора на промисловий сектор.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання взаємодії фінансового та промислового секторів досліджували такі економісти, як: В. Федосов, П. Юхименко, С. Горина, В. Берлін, В. Волкова [1–5]. Ґрунтовні напрацювання щодо аналізу економіко-математичних моделей запропоновано Т. Красновою [6], М. Аокі [7] та ін. Науковці приділяють велику увагу дослідженню впливу фінансового сектора на промисловий сектор економіки, але, з огляду на те, що в Україні ці сектори потребують реструктуризації, необхідно дослідити взаємодію даних секторів для виявлення причин різкого зниження їх розвитку.

Метою дослідження є оцінка взаємодії фінансового і промислового секторів в Україні за допомогою регресійного аналізу.

Матеріали та методи. Інформаційною базою дослідження є статистичні дані Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, Національного банку України та Державної служби статистики України. За допомогою програми *STATGRAPHICS Centurion* досліджено напрям та силу взаємозв'язку між фінансовим та промисловим секторами економіки України, проведено регресійний аналіз.

Результати дослідження. Фінансовий сектор – це фінансовий ринок, який забезпечує накопичення і розподіл інвестиційних ресурсів, взаємодію виробників та споживачів фінансових послуг за правилами, визначеними державою та її регуляторними органами, це одна з найважливіших сфер національної економіки, де відбуваються формування і розподіл фінансових ресурсів та послуг, і яка пов'язана з діяльністю фінансових установ. На думку В. Федосова, фінансовий сектор має дуалістичний характер [1, с. 3]. З одного боку, він є складовою економічної системи. Його роль постійно зростає, оскільки саме він, насамперед, забезпечує потреби розвитку економіки, з іншого, – фінансовий сектор за предметом діяльності його інституцій – складова фінансової системи. За спрямуванням діяльності ці інституції є інфраструктурними компонентами як економічної (поряд з іншими інфраструктурними галузями), так і фінансової інфраструктури. Водночас, фінансова інфраструктура не обмежується інституціями фінансового сектора і розглядається ширше [2, с. 15]. Отже, фінансовий сектор – компонент національної економіки, де відбуваються формування і розподіл капіталу у фінансовій індустрії. Оцінка істинного значення фінансового сектора може бути складним завданням, оскільки фінансовий сектор включає велику кількість ринків, охоплює рух грошових коштів, надання фінансових послуг і управління фінансовою діяльністю.

Наявність різних характеристик, що впливають на диференціацію елементів взаємодії, позначається на виникненні особливих форм взаємодії. За результатами аналізу досліджень науковців [1–3], виділено основні форми взаємодії фінансового та промислового секторів:

- комплексне фінансове обслуговування виробничо-господарської діяльності підприємств;

- кредитування інновацій, емісійне фінансування інноваційних інвестицій, фінансова підтримка інноваційних та інвестиційних проєктів підприємства (довгострокове розміщення фінансових інструментів);
- участь у власності промислових підприємств (володіння акціями);
- інвестування в корпоративні цінні папери (торговельно-розрахункова інфраструктура фондового ринку);
- страхування кредитних ризиків, диверсифікації капіталу, формування кептивних страхових компаній;
- інтегровані корпоративні структури;
- бізнес-групи, основою яких є консолідація капіталу і взаємодія учасників, що дає змогу забезпечити більш стійкий ефективний розвиток, порівняно з окремими самостійними підприємствами, реально стати учасниками глобальної світової економіки;
- синдикований кредит (основною метою синдикованого кредиту є проєктне фінансування, кредитування операцій з придбання активів, торгові кредити, лізингові операції, кредитні лінії, рефінансування заборгованості тощо);
- лізинг (майно є власністю лізингодавця або набувається ним у власність за дорученням і погодженням з лізингоодержувачем у відповідного продавця майна, за умови сплати лізингоодержувачем періодичних лізингових платежів);
- венчурний фонд (здійснюють інвестиції у цінні папери або частки підприємств з високим або відносно високим ступенем ризику в очікуванні надзвичайно високого прибутку).

Характеристика основних форм взаємодії фінансового та промислового секторів дозволяє проводити комплексний аналіз ефективності розвитку цих секторів. Залежно від того, яка з форм взаємодії використовується, формуються і цілі взаємодії. Якщо використовується така форма взаємодії, як участь у власності, промисловий сектор отримує додаткові фінансові ресурси, а фінансовий – встановлює контроль над діяльністю підприємств. Така форма вигідна обом секторам.

Однією з ефективних форм взаємодії фінансового та промислового секторів України можуть стати інтегровані корпоративні структури (ІКС), які допоможуть подолати ряд проблемних питань: подолання конфлікту інтересів у взаєминах; вироблення імперативів узгодженої стратегічної поведінки, спільного розвитку ключових компетенцій і конкурентних переваг, максимізації взаємодії бізнес-процесів [8, с. 5]. Причинно-наслідкові зв'язки в межах тріади "інституціональне середовище (сукупність економічних інститутів) – інституційний устрій (форми взаємодії) – організаційна структура (сукупність форм організацій)" мають не тільки (і не стільки) прямий характер, коли за зміною принципів і правил взаємодії господарських одиниць слідує і зміна форм їх організації (включаючи зміни в організаційній структурі економіки в цілому і в рамках окремих її секторів), але також і зворотний – від організацій до інститутів, коли створення нових

організаційних форм впливає на зміну інститутів. Це має надзвичайно важливе значення не тільки з точки зору об'єкта дослідження інституційної структури та динаміки процесу створення і діяльності ІКС, але і з урахуванням вироблення теоретичних основ формування програм проведення інституційних перетворень (як приватних – у рамках окремих секторів економіки, так і у широкомасштабних – охоплюють всю економічну систему певної країни) [3, с. 14].

Для розвитку великих підприємств прийнятною є така форма взаємодії, як синдигований кредит (*syndicated loan*) – кредит, що надається одному позичальнику кількома кредиторами (синдикатом кредиторів), зазвичай, у межах однієї кредитної угоди з розподілом часток кредиту між учасниками синдикату, внаслідок чого сума кредиту та ризики розподіляються між банками-учасниками (основною метою синдигованого кредиту є проектне фінансування, кредитування операцій з придбання активів, торгові кредити, лізингові операції, кредитні лінії, рефінансування заборгованості тощо); венчурний фонд – інвестиційний фонд, орієнтований на роботу з інноваційними підприємствами та проектами (стартапами).

Такі форми взаємодії, як кредитування інновацій, емісійне фінансування інноваційних інвестицій, фінансова підтримка інноваційних та інвестиційних проектів дають змогу отримати прибуток і фінансовому, і промислового секторам.

Специфіка розвитку промислових підприємств потребує довготривалих вкладень. У зв'язку з цим потрібно оцінювати потенціал тих фінансових ресурсів, які можна спрямувати на інвестування промислового сектора за наявності сприятливого інвестиційного клімату.

Зовнішні джерела фінансових ресурсів промислового сектора потрібно шукати не тільки серед банків, а й серед інвестиційних фондів, держави, страхових компаній, пенсійних фондів, фондового ринку. Система державної підтримки може бути реалізована шляхом виділення грошових коштів, видачі гарантій (поручительств).

Відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 № 1058-IV ст. 88 та Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення" від 09.07.2003 № 1057-IV ст. 49 пенсійним фондам встановлено ряд обмежень щодо інвестиційної діяльності, дозволено інвестувати кошти у фінансові інструменти: державні цінні папери, банківські депозити, нерухомість, що значною мірою ускладнює розвиток інвестування [9; 10].

Фінансування промисловості могли б здійснювати страхові компанії. В Україні зареєстровано 482 страхові компанії, наприклад, у Польщі – 64, Молдові – 33, Білорусії – 22 [11]. Однак загальна сума страхових премій, зібраних за рік, незначна. Така велика кількість страхових компаній заважає страховому ринку, адже споживачу складно зробити вибір. Частка страхових премій у ВВП протягом останніх років зростає. У 2013 р. вона становила 1.6 %. Водночас, порівняно з країнами Європи,

рівень показника є незадовільним та має зрости до 2–2.2 % [4, с. 4]. Тому існує проблема обмеженості ресурсів.

Частка банків у фінансовому секторі України досить значна, що негативно відображається на економіці країни. За даними НБУ, кількість установ, які мають банківську ліцензію, станом на 01.01.2015 – 163 банки, хоча ще за рік до того, тобто на 01.01.2014, їх було 180 [12]. В Україні склалася складна ситуація з банківською системою, тому промислові підприємства мають обирати їх виважено, адже існує великий ризик, що обраний банк припинить своє існування. Масахіко Аокі вважає, що для успішного розвитку промислових підприємств необхідно здійснювати перехід від традиційної моделі, орієнтованої на банки, до гібридної, в якій поки не вироблені загальноприйняті правила відбору [7].

Фінансовий ринок України є свого роду індикатором, який дає змогу отримати певну інформацію про стан економіки в цілому. Тому вплив фінансового ринку на промисловий сектор України оцінено за допомогою багатофакторного регресійного аналізу по таких показниках: за ендогенну змінну взято обсяг реалізованої промислової продукції (Y) як результат діяльності виробничого сектора економіки; за екзогенні змінні – ресурси фінансового ринку (X_1 – активи комерційних банків, млрд грн; X_2 – загальний обсяг операцій фондового ринку, млрд грн; X_3 – загальний обсяг операцій валютного ринку, млн дол. США) і фактор часу (t), який має безпосередній вплив як на фінансовий, так і промисловий сектори економіки, адже від залучення коштів у діяльність суб'єктів підприємницької діяльності до отримання результатів від неї проходить певний проміжок часу (табл. 1).

Таблиця 1

Основні показники діяльності економіки України за 2001–2014 рр.*

Рік	Обсяг реалізованої продукції промисловості (Y), млрд грн	Активи комерційних банків (X_1), млрд грн	Загальний обсяг операцій фондового ринку (X_2), млрд грн	Загальний обсяг операцій валютного ринку (X_3), млн дол. США
2001	210.8	70.3	68.5	2508.7
2002	229.6	125.4	108.6	3836.7
2003	289.1	121	203.0	6171.2
2004	400.8	197	321.3	6581.5
2005	468.6	317	403.8	7981.6
2006	551.7	561.1	492.8	11034.0
2007	717.1	599.4	754.3	16285.3
2008	917	926.1	883.4	18855.2
2009	806.6	880.3	1067.3	15546.4
2010	1043.1	942.1	1537.8	25380.1
2011	1305.3	1054.3	2147.5	37403.4
2012	1367.9	1127.2	2506.5	46322.5
2013	1322.4	1278.1	1677.0	79862.1
2014	1389.1	1316.9	2331.9	13948.6

*Складено авторами за [12–14].

Функціонування і стан фінансового ринку напряму залежить від діяльності промисловості. Всі змінні між собою тісно пов'язані, на що вказують значимі коефіцієнти кореляції (табл. 2, рис. 1).

Таблиця 2

Матриця парних коефіцієнтів кореляції між обсягом промислової продукції та рядом факторів *

	Y	X_1	X_2	X_3	t
Y	1	0.9771	0.9706	0.7494	0.9822
X_1	0.9771	1	0.9177	0.7242	0.9846
X_2	0.9706	0.9177	1	0.6692	0.9414
X_3	0.7494	0.7242	0.6692	1	0.7228
t	0.9822	0.9846	0.9414	0.7228	1

*Розраховано авторами за [5; 9; 10].

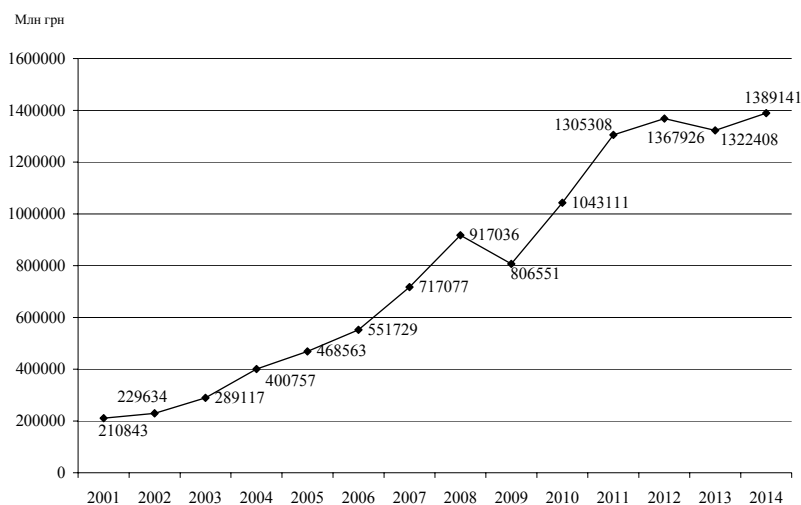

Рис. 1. Динаміка обсягу промислової продукції за 2001–2014 рр., (розраховано авторами за [9]).

У ряду результативної ознаки фіксується період рецесії, який відповідає 2009 р., тому у модель введено фіктивну змінну (D), яка віддзеркалює фінансову кризу.

Для перевірки моделі на мультиколінеарність розраховано параметр VIF (дисперсійно-інфляційний фактор) (табл. 3) [11, с. 312–328].

Таблиця 3

Параметр VIF за показниками*

Показник	VIF
Активи комерційних банків (X_1)	34.49
Загальний обсяг операцій фондового ринку (X_2)	9.65
Загальний обсяг операцій валютного ринку (X_3)	2.26
Фіктивна зміна (вплив фінансової кризи) (D)	1.17
Часовий фактор (t)	46.87

*Розраховано авторами за [5; 9; 10].

Граничне значення параметра VIF дорівнює 10 ($p = 0.01$). Дві розраховані оцінки VIF більші за нього. Отже, в моделі присутня мультиколінеарність. Для побудови якісної моделі використано гребеневу регресію (рідж-регресію) (табл. 4) як один із можливих заходів усунення мультиколінеарності та визначення рівня впливу на ендогенну змінну кожної факторної ознаки [6, с. 312–328].

Таблиця 4

Рідж-регресія залежності обсягу промислової продукції від вибраних факторів*
(найкращі результати для рідж-параметра = 0.02)

Параметр	Оцінка	VIF
X	159496	–
X_1	0.358	7.2749
X_2	191.028	5.4132
X_3	1.4362	1.9941
D	–91210.4	1.0680
t	23773.2	7.9109

* Розраховано авторами за [12–14].

Побудована модель має високий коефіцієнт множинної кореляції ($R = 0.9978$), що вказує на тісний лінійний зв'язок між факторами. Обсяг виробництва на 99.56 % залежить від факторів моделі і лише на 0.44 % від інших факторів, включаючи стохастичну змінну ($R^2 = 0.9956$). Розрахований критерій Фішера 363.5 значно більший за критичне значення ($F_{табл.} = 3.69$, для $\alpha = 0.05$). На якість побудованої моделі вказує статистика Дарбіна-Уотсона – 2.1 ($d_u = 2.296$) і t – статистики Стьюдента: $t_0 = 5.06$, $t_1 = 3.46$, $t_2 = 5.56$, $t_4 = 2.28$ лише $t_3 = 1.76$ і $t_5 = 0.6$ мають низькі значення ($t_{табл.} = 1.8595$, для $\alpha = 0.1$). Найбільш результативним є значення гребня 0.02, при якому значення VIF менші 10, а $R^2 = 0.886$. Рівняння регресії матиме такий вигляд:

$$Y = 159496 + 0.358X_1 + 191.028X_2 + 1.4362X_3 - 91210.4D + 23773.2t.$$

Побудована модель вказує: якщо активи комерційних банків збільшаться на 1 од., то випуск промислової продукції збільшиться в середньому на 0.358 од., за умови, що всі інші фактори моделі не будуть змінюватися; якщо загальний обсяг операцій фондового ринку збільшиться на 1 од., то випуск промислової продукції збільшиться в середньому на 191.028 од., відповідно; якщо загальний обсяг операцій валютного ринку збільшиться на 1 од., то випуск промислової продукції зросте в середньому на 1.4362 од. Крім того, втрати у обсягу реалізованої продукції промисловості в кризовий період становили у середньому 91.210 млрд грн, а загальна динаміка приросту виробництва щорічно в середньому – 23.733 млрд грн.

Порівнюємо вплив пояснюючих змінних на обсяг промислової продукції за допомогою стандартизованих коефіцієнтів (бета-коефіцієнтів) (табл. 5).

Таблиця 5

Стандартизовані регресійні коефіцієнти*

Рідж-параметр	X_1	X_2	X_3	D	t
0.0	0.4750	0.4044	0.0621	-0.0577	0.0949
0.005	0.4251	0.3903	0.0638	-0.0569	0.1553
0.01	0.3968	0.3815	0.0655	-0.0563	0.1890
0.015	0.3785	0.3752	0.0672	-0.0557	0.2103
0.02	0.3657	0.3702	0.0688	-0.0552	0.2250

* Розраховано авторами за [12–14].

Відповідно до математичної моделі найбільший вплив на обсяг промислової продукції мають активи комерційних банків. Це пояснюється тим, що частка банківських активів у фінансовому секторі становить більше 90 % [5].

В Україні надто жорсткі умови кредитування промислових підприємств. Кредитна ставка у 2013 р. з позначки 16.6 % зросла до 17.7 %. Підприємства, які отримали кредит, або несуть непомірний тягар боргу (ефект, який визначається у фінансовому аналізі як "ефект інверсії фінансового важеля") і потрапляють у стан фактичного банкрутства, або спочатку не мають наміру повернути кредит і навмисне завдають шкоди банку. Розвинені країни мають дуже низькі ставки по кредитах. Наприклад, у 2014 р. ставка за кредитами в США становила 3.3 %, Японії – 1.2 %, а в Україні 17.7 % [11].

На другому місці вплив фондового ринку на промисловий сектор, попри його недосконалість (низький рівень капіталізації, ліквідності та прозорості фондового ринку; недосконала ринкова інфраструктура; незахищеність прав інвесторів) та з урахуванням думки ряду фінансових аналітиків, що вказують на відсутність взаємозв'язку між рухом акціонерного капіталу після розміщення акцій та реального капіталу компаній. Отже, можна дійти висновку, що взаємодія між трансфертним і реальним капіталом у процесі їх відтворення досягається за допомогою забезпечення прибутковості, ліквідності і надійності фінансових інструментів. Ці якості утворюють важливий пункт перетинання траєкторій руху реального і трансфертного капіталу. Прибутковість, ліквідність і надійність фінансових інструментів виступають одночасно і як результат, і як передумова сталого відтворення руху функціонуючого капіталу.

На третьому місці фактор часу, адже з часом вартість капіталу зменшується. Для активів, що мають обмежені періоди генерації грошових потоків, не існує простої аналітичної залежності. Тобто для

різних типів грошових потоків повинна застосовуватися відповідна ставка дисконтування або капіталізації.

Штучне стримування реального курсу гривні призводить до падіння конкурентоспроможності промислової продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках і, як наслідок, до скорочення її реального випуску. Це пояснюється тим, що короткостроковий ефект реального зміцнення гривні однозначно негативно відбивається на динаміці виробництва, але довгостроковий ефект цього укріплення, навпаки, позитивний. Тобто промисловці в умовах жорсткої конкуренції змушені будуть вживати рішучих заходів з модернізації виробництва, поліпшення менеджменту та ін.

Вплив фінансової кризи знижує обсяги реалізованої продукції. Сучасна фінансова криза обумовлена специфікою прояву бімодальної основи фінансового капіталу. Двоїстий характер фінансового капіталу в сучасному світі виражається у все більш чіткому поділі цього капіталу на реальний капітал, акумульований у грошових фондах промислових підприємств, і трансфертний капітал, представлений диверсифікованим спектром фондових і кредитних інструментів, що обертаються на фінансових ринках. Темпи зростання фінансового ринку випереджають темпи зростання виробництва, що спричиняє зниження платоспроможності промислових підприємств.

Висновки. Для залучення довгострокових інвестиційних ресурсів потрібно знижувати процентні ставки за кредитами, щоб вони не перевищували рентабельність промислових підприємств. Однак для того щоб банківські ресурси трансформувалися в промислові інвестиції, необхідно забезпечити кредитоспроможність й інвестиційну привабливість підприємства. Надання кредитів промисловим підприємствам на сьогодні є одним з основних джерел фінансування розвитку промислового сектора.

Варто звернути увагу на фондовий ринок – його подальший розвиток створить відчутну конкуренцію банкам. Фінансовий ринок України розглядається виключно як місце для отримання моментального, короткострокового прибутку, а не для реалізації довгострокової потреби у фінансовому посередництві. Залучення інвестицій в економіку України – важлива місія фондового ринку. Враховуючи нестабільність та замкнутість фондового ринку України, актуальним для промислових підприємств є вихід на міжнародні ринки. Важливо розширювати присутність акцій українських підприємств на світових фондових ринках. Для цього потрібно створювати прозорий фондовий ринок України. Нині українські підприємства мало представлені на великих світових біржах. Обов'язкова умова для розміщення акцій – вихід на IPO (первинна публічна пропозиція акцій).

Для підприємців завжди актуальною є проблема наявності обігових коштів, через яку вони втрачають час і зменшують свої потужності, у тому числі за рахунок заборгованості з бюджетного відшкоду-

вання податкового кредиту. Необхідно вчасно виплачувати суб'єктам підприємницької діяльності бюджетне відшкодування. Держава може також запровадити підтримку добросовісних платників шляхом авансованих платежів, якщо відображати податковий кредит у декларації не по факту отримання доходів від продажу, а по факту виробництва товару.

Фінансовий сектор позитивно корелює з промисловим зростанням, між цими секторами існує причинно-наслідковий зв'язок. Потрібно досліджувати прикладні аспекти впровадження механізмів ефективної взаємодії фінансового та промислового секторів України та раціонально використовувати фінансові ресурси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Федосов В. Фінансова інфраструктура ринкової економіки: концептуальні підходи / С. Львовчкін, В. Опарін, В. Федосов // Економіка України. — 2008. — № 11. — С. 57–71.
2. Юхименко П. І. Теорія фінансів : підручник / П. І. Юхименко ; за ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. — К. : Центр учбов. л-ри, 2010. — 576 с.
3. Горина С. А. Методологические и методические основы стабилизации российской экономики при взаимодействии финансового и промышленного капитала в рамках ФПГ : автореф. дис. на соискание учен. степени д.е.н. : спец. 08.00.05 "Экономика и управление народным хозяйством" / С. А. Горина. — М., 2004. — 39 с.
4. Берлін В. М. Тенденції розвитку та державне регулювання страхового ринку України / В. М. Берлін : матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. ["Грудневі читання-2013"]. — Київ, 2013. — 28 с.
5. Волкова В. В. Анализ капитализации банковской системы Украины на современном этапе развития экономики / В. В. Волкова // Финансы, учет, банки. — 2010. — № 1 (16). — С. 154–163.
6. Дудко В. С. Економіко-математичне моделювання : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — у 2-х ч. / В. С. Дудко, Т. Д. Краснова, В. В. Лаговський. — Ірпінь : НУДПСУ, 2010. — 448 с.
7. Aoki Masahiko. Whither Japan's Corporate Governance? [Електронний ресурс] / Aoki Masahiko // SIEPR Discussion Paper : Stanford University. — 2006. — № 05–14, March. — Режим доступу : <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CCEQFjAA&url=http%3A%2F%2Fweb.stanford.edu%2F~aoki%2Fpapers%2FWhither%2520J%27s%2520CG.pdf&ei=8vqEVcvzCYKwsAH5-4Ig&usg=AFQjCNGsJ2969ho5Cxx0wzkYyE1-y9cgMg&bvm=bv.96339352,d.bGg>.
8. BIS. Department for Business Innovation Skills. Industrial strategy: UK sector analysis [Електронний ресурс] / BIS Economics paper. — 2012. — № 18. — 37 p. — Режим доступу : <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CCIQFjAA&url=https%3A%2F%2Fwww.gov.uk%2Fgovernment%2Forganisations%2Fdepartment-for-business-innovation-skills&ei=ofyEVdasO4OrsgHJ3IngAw&usg=AFQjCNHloqv2qPG2CdE9FLOCgUJOCUaJ2g>.
9. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.

10. Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України від 09.07.2003 № 1057-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>.
11. Офіційний сайт Світового банку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.worldbank.org/ru/country/russia>.
12. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://nbuportal.bank.gov.ua>.
13. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
14. Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://nfp.gov.ua/content/rzviti-nackomfinposlug.html>.

Стаття надійшла до редакції 25.12.2015.

Payanok T., Dudko V., Paranytsia N. Estimation of cooperation of financial and industrial sectors of Ukraine.

Background. Although empirical studies often show a direct link between finance and economic growth, there remain many disputes regarding the interpretation of these results. Creating an effective model of interaction between financial and industrial sectors is an important direction of development of the theory and practice of modern economy of Ukraine.

The review of scientific sources. Scientists pay attention to research of influence of financial sector on the industrial sector of economy, but as in Ukraine these sectors need restructuring it is necessary to investigate cooperation of these sectors for the exposure of reasons of fall-off of their development.

The **aim** of the article is an attempt to carry out the estimation of co-operation of financial and industrial sectors in Ukraine by means of regressive analysis.

Materials and methods. The informative base of research is statistical data of the National commission that carries out government control in the field of the markets of financial services, National bank of Ukraine and Government service of statistics of Ukraine. By means of the program STATGRAPHICS Centurion direction and force of intercommunication between the financial and industrial sectors of economy of Ukraine are investigated, regressive analysis is conducted.

Results. In modern terms intercommunication between financial and industrial sectors is confirmed by empiric researches of domestic and foreign scientists. Thus there are discussions, what financial market segments have influenced development of the industrial sector of Ukraine. Among necessary pre-condition of successful development of the industrial sector there is creation of effective model of cooperation of financial and industrial sectors, its basic forms are in-process considered. Conducted regressive analysis proved that the assets of commercial banks had most influence on an industrial sector, the factor of time also substantially influences it, so as is one of levers at a decision-making. Without regard to imperfection of fund market it is one of three factors that stimulate a productive sphere. The analysis of multiplicative model showed that a financial crisis that arose up in a financial sector had negative influence on the development of the industrial sector.

Conclusion. Because of an economic situation in Ukraine, when half of enterprises are on verge of bankruptcy, and other need modernisation, support to the sector industrial acquires special value. To attract long-term investment resources it is needed to reduce interest rates on credits, so that they do not exceed profitability of industrial enterprises. However for bank resources to be transformed in industrial investments it is necessary to provide solvency and investment attractiveness of enterprise. Attention should be paid to fund market - its further development will create a perceptible competition to the banks. The financial market of Ukraine is considered exceptionally as a place for the receipt of

instantaneous, short-term income, but not for realization of long-term requirement in financial mediation. It is necessary to extend the presence of shares of stock of the Ukrainian enterprises on world fund markets, for this purpose the transparent fund market of Ukraine has to be created.

Keywords: financial sector, industrial sector, cooperation, multivariable analysis.

REFERENCES

1. Fedosov V. Finansova infrastruktura rynkovoї ekonomiky: konceptual'ni pidhody / S. L'ovochkin, V. Oparin, V. Fedosov // *Ekonomika Ukraїny*. — 2008. — № 11. — S. 57–71.
2. Juhymenko P. I. Teorija finansiv : pidruchnyk / P. I. Juhymenko ; za red. V. M. Fedosova, S. I. Jurija. — K. : Centr uchbov. l-ry, 2010. — 576 s.
3. Gorina S. A. Metodologicheskie i metodicheskie osnovy stabilizacii rossijskoj jekonomiki pri vzaimodejstvii finansovogo i promyshlennogo kapitala v ramkah FPG : avtoref. dis. na soiskanie uchen. stepeni d.e.n. nauk : spec. 08.00.05 "Jekonomika i upravlenie narodnym hozjajstvom" / S. A. Gorina. — M., 2004. — 39 s.
4. Berlin V. M. Tendencii' rozvytku ta derzhavne reguljuvannja strahovogo rynku Ukraїny / V. M. Berlin : materialy IH Mizhnar. nauk.-prakt. konf. ["Grudnevi chytannja-2013"]. — Kyi'v, 2013. — 28 s.
5. Volkova V. V. Analiz kapitalizacii bankovskoj systemy Ukrainy na sovremennom jetape rozvittija jekonomiki / V. V. Volkova // *Finansy, uchet, banki*. — 2010. — № 1 (16). — S. 154–163.6.
6. Dudko V. S. Ekonomiko-matematyčne modeljuvannja : navch. posib. dlja stud. vyssh. navch. zakl. — u 2-h ch. / V. S. Dudko, T. D. Krasnova, V. V. Lagovs'kyj. — Irpin' : NUDPSU, 2010. — 448 s.
7. Aoki Masahiko. Whither Japan's Corporate Governance? [Електронний ресурс] / Aoki Masahiko // SIEPR Discussion Paper : Stanford University. — 2006. — № 05–14, March. — Режим доступу : <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CCEQFjAA&url=http%3A%2F%2Fweb.stanford.edu%2F~aoki%2Fpapers%2FWhither%2520J%27s%2520CG.pdf&ei=8vqEVcvzCYKwsAH5-4lg&usq=AFQjCNGsJ2969ho5Cxx0wzkYyE1-y9cgMg&bvm=bv.96339352,dbGg>.
8. BIS. Department for Business Innovation Skills. Industrial strategy: UK sector analysis [Електронний ресурс] / BIS Economics paper. — 2012. — № 18. — 37 p. — Режим доступу : <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CCIQFjAA&url=https%3A%2F%2Fwww.gov.uk%2Fgovernment%2Forganisations%2Fdepartment-for-business-innovation-skills&ei=ofyEVdasO4OrsgHJ3IngAw&usq=AFQjCNHloqv2qPG2CdE9FLOCgUJOCUaJ2g>.
9. Pro zagal'noobov'jazkove derzhavne pensijne strahuvannja : Zakon Ukraїny vid 09.07.2003 № 1058-IV [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.
10. Pro nederzhavne pensijne zabezpechennja : Zakon Ukraїny vid 09.07.2003 № 1057-IV [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>.
11. *Oficijnyj* sajт Svitovogo banku [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.worldbank.org/ru/country/russia>.
12. *Oficijnyj* sajт Nacional'nogo banku Ukraїny [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://nbuportal.bank.gov.ua>.
13. *Oficijnyj* sajт Derzhavnoi' sluzhby statystyky Ukraїny [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
14. *Oficijnyj* sajт Nacional'noi' komisii', shho zdijsnjuje derzhavne reguljuvannja u sferi ryнкiv finansovyh poslug [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://nfp.gov.ua/content/rzviti-nackomfinposlug.html>.

УДК 339.7:339.13

ГАЛЕЩУК Світлана, к. е. н., викладач Тернопільського національного економічного університету

ШТУЧНІ НЕЙРОННІ МЕРЕЖІ У ПРОГНОЗУВАННІ ВАЛЮТНОГО РИНКУ

Проаналізовано переваги застосування обчислювальних методів, зокрема штучних нейронних мереж для побудови моделей прогнозування валютних курсів. Наведено результати експериментів з прогнозування обмінних курсів резервних валют та української гривні.

Ключові слова: стратегічне планування, прогнозування валютних курсів, засоби штучного інтелекту, нейронні мережі.

Галещук С. Искусственные нейронные сети в прогнозировании валютного рынка. Проанализированы преимущества применения вычислительных методов, в частности искусственных нейронных сетей для построения моделей прогнозирования валютных курсов. Приведены результаты экспериментов по прогнозированию обменных курсов резервных валют и украинской гривны.

Ключевые слова: стратегическое планирование, прогнозирование валютных курсов, средства искусственного интеллекта, нейронные сети.

Постановка проблеми. Актуальним завданням ефективного управління підприємством є зниження його чутливості до зміни реальних обмінних курсів. Коливання валютних курсів вимагає від фірм здійснення стратегічного аналізу та планування операцій в іноземній валюті з метою захисту від негативних змін валютного ринку для підтримки власної конкурентоспроможності. Основний інструмент такого довгострокового планування – прогнозування обмінних курсів валют та їх впливу на грошові потоки, що позначається на обсягах виробництва та закупівлі. Проте методи регресійного аналізу та відомі статистичні підходи не дають точних результатів, а часто неправильно прогнозують навіть тренди.

Стрімкий розвиток методів математичного моделювання дедалі глибше проникає в найрізноманітніші сфери людської діяльності, залучаючи до своєї теорії сучасні наукові розробки. Однією з таких інтеграційних моделей можна вважати застосування елементів штучного інтелекту для економічних досліджень, зокрема для прогнозування валютних курсів. Таке поєднання істотно розширює можливості методів математичного моделювання. Однією з перших вдалих спроб поєднання цих методів, виходячи з огляду наукової літератури, є праця

М. Лем [1]. При прийнятті управлінських рішень як на макро-, так і мікрорівні треба звертатися до такого математичного апарату, що, на відміну від класичних методів, пристосований враховувати нелінійності економічних процесів та нерациональність учасників ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі існує чимало статей щодо застосування нейронних мереж (НМ) в економіці. Порівняння ефективності НМ з іншими методами аналізу часових рядів здійснили Е. Ондер та ін. [2]. Спираючись на емпіричні дані, автори дійшли висновку, що НМ є універсальним методом для моделювання будь-яких неперервних та нелінійних функцій, які не передбачають жодних умов до вхідної інформації. У своїй статті, присвяченій поєднанню технічного та фундаментального аналізу з нейронними мережами, М. Лем [1] підкреслила кілька основних переваг останніх, виділивши числову природу НМ, що є необхідним для обробки числової інформації – фінансових даних та економічних індикаторів. Для створення моделі числові дані перед їх використанням мають бути представлені у номінальній вартості, отже, зникає проблема втрати даних, невідповідних інтервалів даних та різних методів трансформації інформації, що дають сумнівні результати. НМ працюють покроковим методом, який дає змогу використовувати нові дані для тренування мережі, щоб покращити попередні результати. Крім того, НМ є "вільними від заданих моделей", тобто змінні, які становлять вхідну інформацію, обробляються НМ без зовнішньовизначених формуляційних моделей. Фактично, чим більше схованих шарів має НМ, тим більш складний взаємозв'язок змінних може бути промодельовано.

Серед досліджень НМ для використання прогнозування фінансових ринків варто назвати праці К. Куана, Х. Уайта [3], Н. Свансона та Х. Уайта [4], які довели їх ефективність для аналізу часових рядів. Р. Гарсія, Р. Дженсі [5], М. Кі та Ж. Мандала [6] обґрунтували корисність НМ для аналізу трендів на фондовому ринку, а П. Джорйон [7] – для прогнозування валютного курсу. Автори праць [5; 7] довели, що використання значення середньої відносної похибки прогнозу є найбільш правильним для оцінки точності моделей прогнозування обмінних курсів. Разом з тим, аналіз числових значень середніх відносних похибок прогнозування обмінних курсів валют дає змогу зробити припущення, що за прийнятну точність прогнозування обмінних курсів валют на практиці можна вважати значення середньої відносної похибки прогнозу, яка не перевищує 4 % (усереднене значення середніх відносних похибок прогнозування обмінних курсів валют за проаналізованими працями становить 3.8 %).

Результати економічних досліджень (в основному [3]) свідчать, що НМ є кращими, ніж багато моделей інших підходів до досліджень часових рядів. Д. Флетчер, та Е. Госс [8], Л. Сальченгергер та ін. [9] емпірично довели, що НМ є кращими прогнозуючими методами по-

рівняно з традиційними статистичними моделями. Ф. Лісі та Р. Щіаво [10] здійснили емпіричне дослідження та порівняння НМ і хаотичних моделей для передбачення середньомісячних валютних курсів. Вони виявили більшу ефективність НМ, зокрема кращі результати прогнозування НМ, ніж за допомогою моделей випадкового блукання (*Random Walk*).

У закордонній науковій літературі НМ використовують для прогнозування різних економічних показників. Так, П. Фірміно та ін. [11] застосовували НМ як нелінійний прогнозуючий інструмент для передбачення коливань котирувань акцій на міжнародних ринках та прогнозування макроекономічних факторів, що впливали на ринки Німеччини, Японії, Великобританії та США з місячним кроком з січня 1991 р. по грудень 2013 р. Науковець виявив, що результати нелінійних підходів є точніші в прогнозуванні, ніж лінійні, проте ця різниця є несуттєвою. Відомий експерт в економетрії Х. Уайт [12] використовував прості НМ для аналізу часових рядів на прикладі прогнозування щоденної зміни дохідності звичайних акцій компанії *IBM*.

За твердженням К. Кіані [13], перевагою застосування НМ порівняно з іншими підходами є вирішення нелінійних проблем, з чим не справляються класичні методи. На основі емпіричних досліджень С. Джонс та Дж. Неттер [14] констатують, що НМ ефективні в тих ситуаціях, коли класичні методи не можуть надати необхідної точності в результатах. Більшість класичних методів включають лінійну та нелінійну регресію, аналіз тимчасових рядів, логістичну регресію, кластерний та дискримінантний аналіз. Здебільшого ці методи передбачають участь людини для здійснення вибірки з десятків або сотень даних для визначення, які з них можуть бути корисними для отримання необхідних результатів.

На сьогодні чимало економістів погоджуються з тим, що валютні курси є нелінійними та гетероскедатичними. Емпіричні дослідження (Д. Хсієр [15], Р. Ду Гров та ін. [16], К. Брукс [17]) розкрили нелінійності у формуванні валютних курсів. У широкому сенсі штучні НМ є нелінійним, непараметричним підходом до управління даними. Це дає змогу користувачу повністю використовувати наявну інформацію, яка і визначає структуру та параметри моделі без жодних наперед заданих умов чи обмежень. Нейронні мережі є нестандартними підходами в економетрії. *По-перше*, НМ мають здатність до генерування гнучких нелінійних функцій, близьких до будь-яких неперервних функцій із бажаною точністю. *По-друге*, нейронні мережі не потребують кількості змінних порівняно з такими лінійними моделями, як поліноміальна, сплайн чи розклади в ряд Тейлора тригонометричних функцій.

Метою статті є експериментальна перевірка рівня точності прогнозування валютних курсів за допомогою НМ, необхідної для використання підприємствами у практичній діяльності. Для досягнення мети виокремлено такі *завдання*: проаналізувати успішність вико-

ристання НМ у прогнозуванні економічних параметрів; визначити функціональні характеристики НМ та їх переваги для прогнозування валютних курсів; порівняти прогнозні властивості НМ для обмінних курсів резервних валют та української гривні з використанням середньої відносної похибки прогнозу; порівняти точність прогнозування обмінних курсів за допомогою апарату НМ та інших відомих методів із застосуванням середньої відносної похибки прогнозу.

Матеріали та методи. Матеріалами статті є статистичні дані Національного банку України та Європейського центрального банку, довідково-інформаційні видання. Теоретико-організаційну основу дослідження становить системний підхід до розв'язання комплексних науково-практичних проблем з прогнозування валютних курсів. У процесі дослідження застосовано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання економічних явищ і процесів.

Результати дослідження. Для побудови моделі прогнозування з НМ ретроспективні дані поділяються на три частини: для тренування (*training*), підтвердження (*validation*) та перевірки (*testing*). Тренувальна вибірка відповідно включає 70 % зібраної інформації, причому вибірки для підтвердження та перевірки – 20 % та 10 % відповідно. Різні методи створення вибірки застосовуються щоразу перед початком тренування, наприклад, метод фільтрації, заснований на інформаційній теорії (Н. Сет'йон і Р. Лью [18]). Інші методи базуються на визначенні значимості вхідних даних у процесі тренування, наприклад, за допомогою оцінювання чутливості вихідної інформації відносно вхідної доки не закінчиться потік неістотної інформації (Б. Белью та Х. Бавер [19]). Ці групи методів використовуються для вирішення складних проблем з численними вхідними даними та кількістю схованих шарів нейронів, так як вони допомагають спростити архітектуру НМ.

Після групування даних задається структура мережі з вибором кількості схованих шарів нейронів, вхідних нейронів та функції перетворення, що впливає на результативність функціонування нейронної мережі. Е. Ондер та ін. [2] зазначають, що вибір параметрів НМ здійснюється на основі певних критеріїв: кількості вхідних та вихідних змінних, складності та структури наявної інформації, теоретичних знань та фактів про діяльність, яка прогнозується, тощо.

Сигнали з вхідного шару нейронів передаються до прихованих шарів, які їх опрацьовують та перетворюють зазвичай за допомогою логістичної апроксимації на ступеневу або порогову функції. Потім одержаний сигнал передають до вихідного шару нейронів, де інформація обробляється знову для одержання фінального результату. Повнозв'язна НМ є такою, де кожен вхідний нейрон зв'язаний зі всіма схованими нейронами, і кожен зі схованих, у свою чергу, зв'язаний з наступними вихідними нейронами.

У проведених експериментах використано сигмоїдну функцію активації відповідно до теорії К. Кіані та ін. [13], які розглядають сигмоїдну функцію активації як основну для побудови алгоритмів нейрокомп'ютерних систем щодо опрацювання багатовимірних числових даних.

Багатошаровий перцептрон (БШП) використано як модель для прогнозування валютних курсів. Цей вид НМ має дві основні переваги – простота у застосуванні та забезпечення необхідних узагальнюючих властивостей. Вихідне значення тришарового перцептрона (рис. 1) обчислюється за виразом:

$$y = F_3 \left(\sum_{j=1}^n v_j h_j - b_3 \right), \quad (1)$$

де n – кількість нейронів у схованому шарі;

v_j – вага синапсу нейрона j схованого шару до вихідного нейрона;

h_j – вихідне значення нейрона j схованого шару;

b_3 – поріг вихідного нейрона;

F_3 – функція активації вихідного нейрона [20].

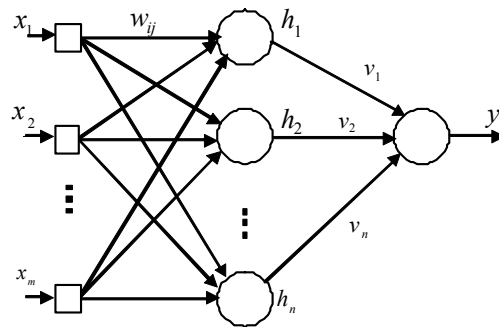

Рис. 1. Структура тришарового перцептрона

Вихідне значення нейрона j схованого шару визначається за формулою:

$$h_j = F_2 \left(\sum_{i=1}^m w_{ij} x_i - b_{2j} \right), \quad (2)$$

де w_{ij} – вага від i -го вхідного нейрона до j -го нейрона схованого шару; x_i – вхідні значення; b_{2j} – поріг j -го нейрона схованого шару. Сигмоїдну функцію активації $F(x) = 1/(1 + e^{-x})$ використано для нейронів схованого шару і вихідного нейрона.

Середньоквадратична помилка для навчальної ітерації t розраховується за формулою:

$$E^p(t) = \frac{1}{2} (y^p(t) - d^p(t))^2, \quad (3)$$

де для навчання вектора p , $y^p(t)$ – обчислене вихідне значення багат шарового персептрона на ітерації t ; $d^p(t)$ – бажане вихідне значення багат шарового персептрона на навчальній ітерації t [21].

Під час навчання узагальнена помилка навчання для всіх навчальних векторів обчислюється за формулою:

$$E(t) = \sum_{p=1}^P E^p(t). \quad (4)$$

Помилка вихідного нейрона для навчання вектора p розраховується за формулою:

$$\gamma_3^p(t) = y^p(t) - d^p(t), \quad (5)$$

а помилка нейрона i схованого шару за формулою [20]:

$$\gamma_i^p(t) = \sum_{j=1}^n \gamma_j^p(t) \cdot v_i(t) \cdot h_j^p(t) \cdot (1 - h_j^p(t)). \quad (6)$$

Для навчання багат шарового персептрона використано алгоритм зворотного поширення помилки, що складається з таких кроків [20]:

1. Задати крок навчання α ($0 < \alpha < 1$) і мінімальну середньоквадратичну помилку навчання багат шарового персептрона E_{\min} , яку необхідно досягти в процесі навчання.
2. Ініціювати ваги та пороги нейронів випадковими величинами з діапазону $(-0.5 \dots 0.5)$.
3. Для навчального вектора p обчислити вихідне значення багат шарового персептрона y , використовуючи формули (1–2).
4. Обчислити помилку вихідного нейрона за формулою (5).
5. Модифікувати ваги і пороги вихідного нейрона згідно з формулами:

$$v_j^p(t+1) = v_j^p(t) - \alpha \cdot \gamma_3^p(t) \cdot h_j^p(t) \cdot y^p(t) \cdot (1 - y^p(t)),$$

$$b_3^p(t+1) = b_3^p(t) + \alpha \cdot \gamma_3^p(t) \cdot y^p(t) \cdot (1 - y^p(t)).$$

6. Обчислити помилку нейронів схованого шару $\gamma_i^p(t)$ згідно з виразом (6).

7. Модифікувати ваги і пороги нейронів схованого шару відповідно до формул:

$$w_{ij}^p(t+1) = w_{ij}^p(t) - \alpha \cdot \gamma_j^p(t) \cdot h_j^p(t) \cdot (1 - h_j^p(t)) \cdot x_i^p,$$

$$b_{2j}^p(t+1) = b_{2j}^p(t) + \alpha \cdot \gamma_j^p(t) \cdot h_j^p(t) \cdot (1 - h_j^p(t)).$$

8. Розрахувати середньоквадратичну помилку для тренувальної ітерації t , використовуючи формулу (3).

9. Повторити кроки 3–8 для всіх векторів тренувальної вибірки.

10. Розрахувати узагальнену середньоквадратичну помилку $E(t)$ багатозарового перцептрона за допомогою (4).

11. Якщо $E(t)$ є все ще більшою за бажану мінімальну помилку E_{\min} , необхідно почати знову із кроку 3 або закінчити навчання в іншому випадку.

Відповідно до мети дослідження здійснено прогнозування обмінних курсів валютних пар (далі – валютні курси) *EUR/USD*, *GBP/USD*, *USD/JPY* та *USD/UAH* з щоденним, місячним та кварталним кроками багатозаровим перцептроном за допомогою пакета *Neural Network Toolbox* у середовищі моделювання МАТЛАБ для їх подальшого використання у практиці стратегічного аналізу валютних операцій.

Для кожної досліджуваної пари валютних курсів отримано 180 значень про щоденні курси за період з 3 вересня 2014 р. по 1 березня 2015 р., 72 значень середньомісячних курсів за період з березня 2009 р. по березень 2015 р. та 63 значення середньоквартальних курсів за період з 2-го кварталу 1999 р. по 1-й квартал 2015 р.

Для формування вибірок навчання та прогнозування у всіх експериментах застосовано метод "вікон". Для прогнозування використовується однокроковий метод, при якому прогноз здійснюється лише на один крок вперед. Точність цього методу зазвичай вища, ніж багатокрокового методу прогнозу. Для здійснення прогнозу за допомогою нейронних мереж використано мову програмування МАТЛАБ. Для прогнозування в усіх трьох експериментах (з щоденним, місячним та кварталним кроками) використано багатозаровий перцептрон 5-10-1 (5 нейронів вхідного шару, 10 нейронів схованого шару та один вихідний нейрон).

Прогнозування валютних курсів з щоденним кроком. З 180-ти значень про щоденні курси методом "вікон" сформовано вибірку даних зі 175 векторів, з яких 122 вектори використано для навчання БШП, а 53 – для перевірки точності прогнозування. Тобто значення обмінних курсів з 27 квітня 2015 р. по 31 серпня 2015 р. використовуються для навчання БШП, а значення з 1 вересня по 23 жовтня 2015 р. – для пере-

вірки точності прогнозу. Результати прогнозування для всіх чотирьох досліджуваних валютних курсів з щоденним кроком наведено на рис. 2. У цьому та всіх наступних *рисунок*х різними видами кривих позначено: реальний валютний курс відповідної пари; значення прогнозу на вибірці навчання; значення прогнозу на вибірці тестування (поза вибіркою навчання). Аналіз результатів прогнозування показує, що середні та максимальні похибки прогнозування однокроковим методом становлять 0.3 – 1.1 % для обмінного курсу *EUR/USD*, 0.2 – 0.7 % для *GBP/USD*, 0.2 – 1.0 % для *USD/JPY* та 0.6 – 2.1 % для *USD/UAH*, а метод вільного блукання забезпечує вищі значення похибок в усіх випадках.

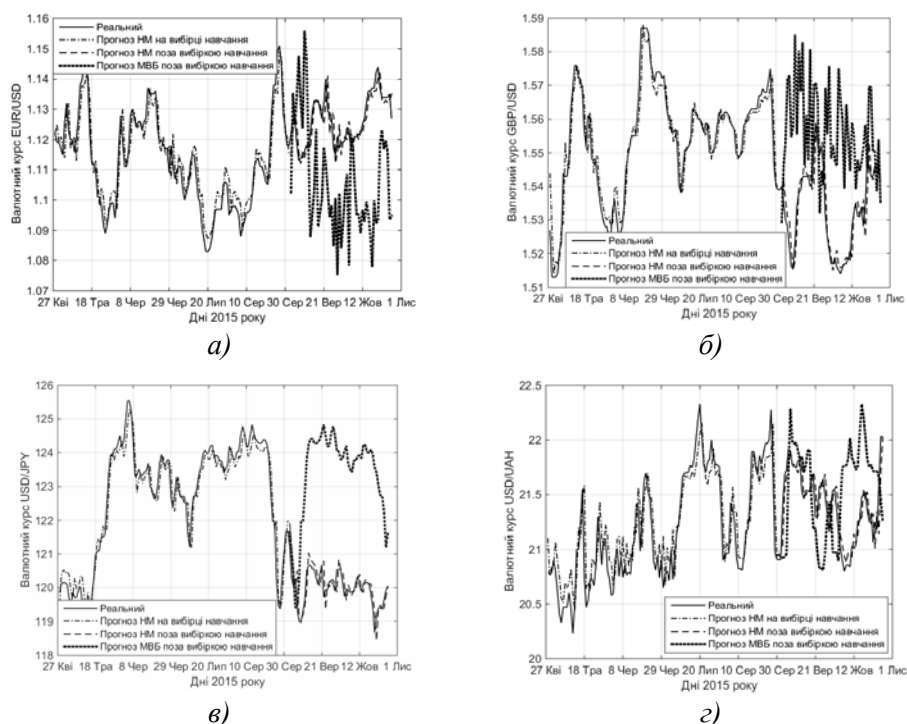

Рис. 2. Результати прогнозу обмінних курсів з щоденним кроком за допомогою НМ та моделі вільного блукання (МББ): а) *EUR/USD*; б) *GBP/USD*; в) *USD/JPY*; г) *USD/UAH*

Прогнозування валютних курсів з місячним кроком. З 80-ти значень про середньомісячні курси методом "вікон" сформовано вибірку даних із 75 векторів, з яких 51 вектор використано для навчання багатозарового перцептрона, а 24 – для перевірки точності прогнозування. Тобто значення валютних курсів з лютого 2009 р. по вересень 2013 р. використовуються для навчання БШП, а значення з жовтня 2013 р. по вересень 2015 р. – для перевірки точності прогнозу. Результати прогнозування для всіх чотирьох досліджуваних валютних курсів з

місячним кроком наведено на *рис. 3*. Аналіз результатів прогнозування показує, що середні та максимальні похибки прогнозування однокроковим методом становлять 1.9 – 5.9 % для обмінного курсу *EUR/USD*, 1.6 – 3.3 % для *GBP/USD*, 1.7 – 6.1 % для *USD/JPY* та 6.1 – 19.2 % для *USD/UAH*.

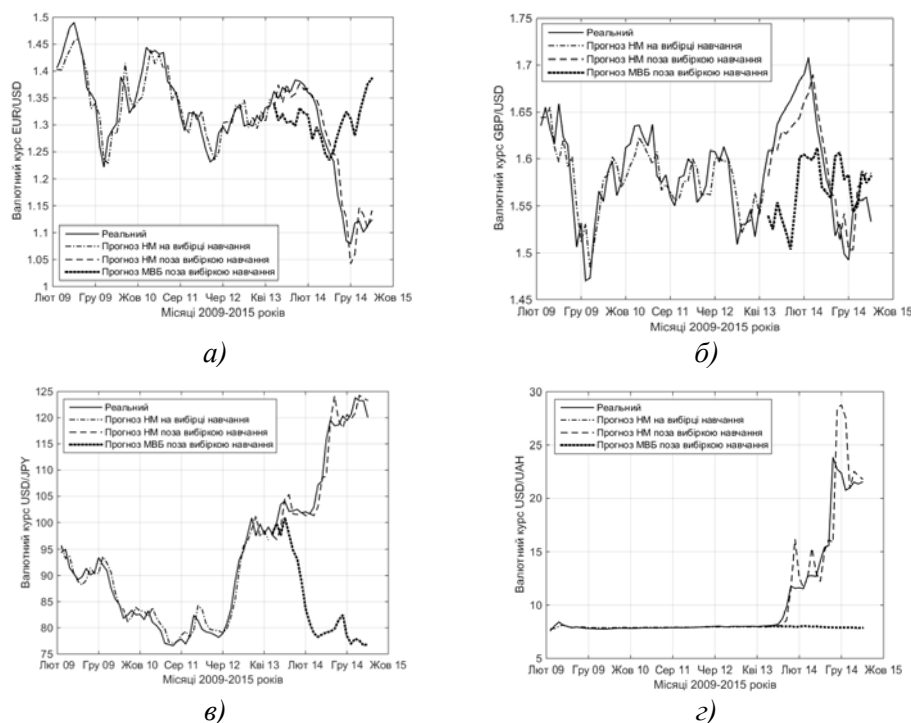
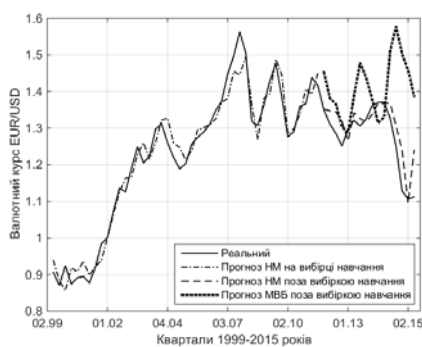
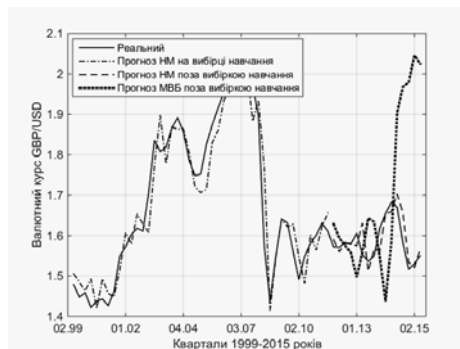

Рис. 3. Результати прогнозу обмінних курсів з місячним кроком за допомогою НМ та МВБ:
 а) *EUR/USD*; б) *GBP/USD*; в) *USD/JPY*; з) *USD/UAH*

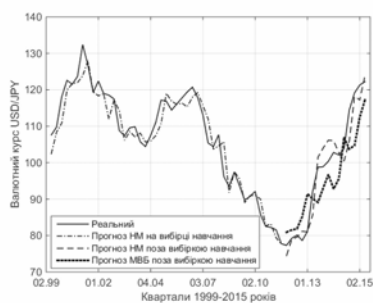
Прогнозування валютних курсів з квартальним кроком. З 66-ти значень про середньоквартальні курси методом "вікон" сформовано вибірку даних із 61 вектора, 45 з яких використано для навчання БШП, а 16 – для перевірки точності прогнозування. Тобто значення обмінних курсів з II кварталу 1999 р. по II квартал 2010 р. використовуються для навчання багатозарового перцептрона, а значення з третього кварталу 2010 р. по третій квартал 2015 р. – для перевірки точності прогнозу. Результати прогнозування за допомогою НМ і моделі вільного блукання для всіх чотирьох досліджуваних обмінних курсів з квартальним кроком наведено на *рис. 4*. Аналіз результатів прогнозування показує, що при використанні НМ середні та максимальні відносні похибки прогнозу однокроковим методом становлять 3.2 – 11.5 % для обмінного курсу *EUR/USD*, 1.6 – 5 % для *GBP/USD*, 3.1 – 7.5 % для *USD/JPY* та 6.6 – 22.4 % для обмінного курсу *USD/UAH*, а модель вільного блукання дає вищі значення похибок.

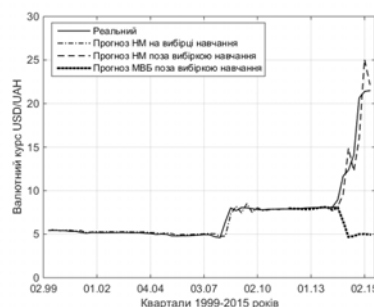
а)

б)

в)

г)

Рис. 4. Результати прогнозу обмінних курсів з квартальним кроком за допомогою НМ та МВБ: а) EUR/USD; б) GBP/USD; в) USD/JPY; г) USD/UAH

Підсумки усіх трьох експериментів (з щоденним, місячним та квартальним кроками) зведено у *табл. 1* для експериментів з НМ.

Таблиця 1

Результати прогнозу обмінних курсів за допомогою НМ

Валютний курс	Щоденний крок		Місячний крок		Квартальний крок	
	відносна похибка прогнозу, %					
	сер.	макс.	сер.	макс.	сер.	макс.
EUR / USD	0.3	0.1	1.9	5.9	3.2	11.5
GBP / USD	0.2	0.7	1.6	3.3	1.6	5.0
USD / JPY	0.2	1.0	1.7	6.1	3.1	7.5
USD / UAH	0.6	2.1	10.3	39.6	6.6	22.4
Усереднена відносна похибка прогнозу НМ	5.7					

На основі одержаних результатів доведено точність прогнозування за допомогою НМ та можливість їх практичного використання. Разом з тим, точність прогнозування курсів до долара США, євро, японської єни та фунта стерлінгів є більшою ніж щодо обмінних курсів гривні,

що свідчить про вищу ефективність прогнозування в умовах розвинутого і малорегульованого ринку, чим на штучно регульованих. Проте ця гіпотеза передбачає здійснення подальших досліджень.

Порівняння з іншими відомими методами. У практиці прогнозування валютного курсу застосовують ряд прийомів, серед яких варто відмітити багатовимірні моделі часових рядів, що набули популярності протягом останніх років для передбачення економічних показників. Проте емпіричні дослідження Дж. Куаресма та Я. Глушкової [21], які здійснили порівняння таких економетричних інструментів, як векторна авторегресія (*VAR*), баєсова векторна авторегресія (*BVAR*), модель виправлення помилок (*VEC*), баєсова модель виправлення помилок (*BVEC*) з відомим методом випадкового блукання, запропонованим науковцями Р. Мізом та К. Рогофом [22] на основі гіпотези ефективного ринку для прогнозування обмінних курсів польського злотого, чеської крони, угорського форинта, довели більшу точність методу випадкового блукання для прогнозування обмінних курсів з кроком до 6 місяців. Це спонукало до проведення власного дослідження із застосування методу випадкового блукання для прогнозування валютних курсів та порівняння отриманих показників із результатами використання НМ.

Базова дефініція моделі випадкового блукання визначається як стохастичний процес, що описується рівнянням:

$$y(t) = y(t-1) + e(t),$$

де $y(t)$ – прогнозована величина у момент часу t ; $y(t-1)$ – величина часового ряду у попередній момент часу ($t-1$); $e(t)$ – випадкова складова, яку у науковій літературі називають ще "білим" (слабким) шумом (так, що $E(e(t)) = 0$ і $E(e^2) = \delta^2$). Для цього дослідження використано версію моделі випадкового блукання, вбудовану у середовищі *Matlab* (*Econometrics Toolbox > Model Selection > Specification Testing > vratiotest*), де наводиться такий її вираз:

$$y(t) = c + y(t-1) + e(t), \quad (10)$$

де c – випадкова величина.

Так як величина c допомагає дотримуватися тренду часових рядів, одним зі способів її обчислення є визначення середнього різниці між теперішнім та минулим значенням часового ряду на його n кроках:

$$c = \frac{\sum_{i=1}^n \Delta y(t)_i}{n}, \quad (11)$$

де $\Delta y(t)_i = y(t)_i - y(t-1)_i$ – різниця між теперішнім та минулим значенням часового ряду.

Для проведення експерименту використано ту ж саму часову вибірку, застосовану для прогнозування із НМ, що описано вище. Результати прогнозування обмінних курсів із денним, місячним та квартальним кроками за допомогою моделі вільного блукання відображено на *рис. 2, 3, 4*. Для якісного порівняння обох методів прогнозування у цілому доцільно обчислити відносну похибку прогнозу за всіма експериментами. Зведені результати прогнозування для 4 пар валютних курсів за допомогою моделі вільного блукання наведено у *табл. 2*. Як видно, відносна похибка прогнозу за всіма експериментами у випадку використання НМ менша від відносної похибки прогнозу за допомогою моделі вільного блукання, що свідчить про доцільність застосування апарату штучних НМ для прогнозування обмінних курсів валют та значно вищу точність прогнозування за допомогою НМ порівняно з моделлю вільного блукання, а отже, відповідно до [21; 23] – з деякими іншими відомими статистичними методами прогнозування обмінних курсів валют, досліджених у цій статті.

Таблиця 2

**Результати прогнозу обмінних курсів
за допомогою моделі вільного блукання**

Валютний курс	Щоденний крок		Місячний крок		Квартальний крок	
	відносна похибка прогнозу, %					
	сер.	макс.	сер.	макс.	сер.	макс.
EUR / USD	2.4	5.2	9.1	23.6	11.9	33.2
GBP / USD	1.6	4.1	4.2	9.6	11.4	33.6
USD / JPY	2.8	4.3	22.4	37.8	6.5	12.7
USD / UAH	2.3	5.6	38.2	66.8	26.4	77.0
Усереднена відносна похибка прогнозу МВБ	18.9					

Висновки. Емпіричні результати прогнозування валютних курсів за допомогою НМ доводять ефективність використання цього математичного апарату на рівні як підприємств для хеджування валютних ризиків та валютних трейдерів, так і для центрального банку. Апроксимізуючі властивості НМ показують можливість врахування психологічних бар'єрів та інших біхевіористичних факторів, що впливають на зміну валютних курсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Lam M. Neural network techniques for financial performance prediction: integrating fundamental and technical analysis // Decision Support Systems. — 2004. — 37(4). — P. 567–581.
2. Önder E., Firat B. Hepsen A. Forecasting Macroeconomic Variables using Artificial Neural Network and Traditional Smoothing Techniques // Journal of Applied Finance & Banking. — 2013. — Vol. 3, no. 4. — P. 73–104.

3. *Kuan C. & White H.* Artificial neural networks: an econometric perspective // *Econometric Reviews*. — 1994. — 13 (1). — P. 1–91.
4. *Swanson N. & White H.* A model-selection approach to assessing the information in the term structure using linear models and artificial neural networks // *Journal of Business & Economic Statistics*. — 1995. — 13 (3). — P. 265–275.
5. *Garcia R. & Gençay R.* Pricing and hedging derivative securities with neural networks and a homogeneity hint // *Journal of Econometrics*. — 2000. — 94 (1). — P. 93–115.
6. *Qi M. & Madala G.* Economic factors and the stock market: a new perspective // *Journal of Forecasting*. — 1999. — 18. — P. 151–166.
7. *Jorion P.* Predicting volatility in the foreign exchange market // *The Journal of Finance*. — 1995. — 50 (2). — P. 507–528.
8. *Fletcher D. & Goss E.* Forecasting with neural networks: an application using bankruptcy data // *Information & Management*. — 1993. — 24 (3). — P. 159–167.
9. *Salchenberger L., Cinar E. & Lash N.* Neural networks: a new tool for predicting thrift failures / L. Salchenberger, E. Cinar & N. Lash // *Decision Sciences*. — 1992. — 23. — P. 899–916.
10. *Lisi F. & Schiavo R.* A comparison between neural networks and chaotic models for exchange rate prediction // *Computational Statistics & Data Analysis*. — 1999. — 30 (1). — P. 87–102.
11. *Firmino P., de Mattos Neto P. & Ferreira T.* Correcting and combining time series forecasters // *Neural Networks*. — 2014. — 50. — P. 1–11.
12. *White H.* A Reality Check for Data Snooping / H. White // *Econometrica*. — 2000. — 68. — P. 1097–1126.
13. *Kiani K.* Detecting business cycle asymmetries using artificial neural networks and time series models // *Computational Economics*. — 2005. — 26 (1). — P. 65–89.
14. *Jones S. & Netter J.* (2008). Efficient Capital Markets. In David R. Henderson (ed.). *Concise Encyclopedia of Economics* (2nd ed.).
15. *Hsieh D.* Testing for nonlinear dependence in daily foreign exchange rates / D. Hsieh // *Journal of Business & Economic Statistics*. — 1989. — 7 (3). — P. 307–317.
16. *De Grauwe P., Dewachter H. & Embrechts M.* Exchange Rate Theory: Chaotic forecasting and decision making // *International Journal of Forecasting*. — 1993. — № 10. — P. 177–191.
17. *Brooks C.* Testing for non-linearity in daily sterling exchange rates / C. Brooks // *Applied Financial Economics*. — 1996. — 6. — P. 307–317.
18. *Setiono N. & Liu R.* Improving backpropagation learning with feature selection. *Applied Intelligence* / N. Setiono & R. Liu // *The International Journal of Artificial Intelligence, Neural Networks, and Complex Problem-Solving Technologies*. — 1996. — № 62. — P. 129–139.
19. *Belue B. & Baver H.* Determining input features for multilayer perceptrons. *Neurocomputing*. — 1995. — V. 7, 2. — P. 111–121.
20. *Haykin S.* *Neural Networks and Learning Machines* / S. Haykin // New Jersey : Prentice Hall, 2008. — 936 p.
21. *Cuaresma J.-C.* Beating the Random Walk in Central and Eastern Europe / J.-C. Cuaresma & J. Hlouskova // *Journal of Forecasting*. — 2005. — 24. — P. 189–201.

22. Meese R. & Rogoff K. The out-of-sample failure of empirical exchange rate models: sampling error or misspecification? *Exchange Rates and International Macroeconomics*, 1983. — Т. 4 (1). — P. 67–112.
23. Galeshchuk S. Neural-Based Method of Measuring Exchange-Rate Impact on International Companies' Revenue // *Distributed Computing and Artificial Intelligence*, 11th International Conference. Springer International Publishing. — 2014. — P. 529–536.

Стаття надійшла до редакції 24.02.2016.

Galeschuk S. Artificial neural networks in foreign exchange market forecast.

Background. Effective risk management incorporates reduction of firm's sensitivity to changes in real exchange rates. Thus, author investigates methods of forecasting exchange rates for strategic planning. Research indicates that conventional statistical approaches suffer from unsatisfactory accuracy of forecasts. However, artificial neural networks have proven effective for difficult prediction problems in a variety of domains.

Analysis of recent publications in this realm of research has shown that despite significant scientific achievements modern economic conditions pose new challenges for international firms. Hence, tools for projection of operations in foreign currency need to be further investigated.

The **aim** of the article is an experimental justification of satisfactory neural networks accuracy for forecasting exchange rates (i.e. EUR / USD, GBP / USD, USD / JPY, USD / UAH) with daily, monthly and quarterly steps in order to be exploit by enterprises, central banks, and other end-users.

Materials and methods. The study employs following methods: comparison, approximation, abstraction as well as graphical and tabular tools.

Results. The choice of neural networks as a forecasting method is justified. They are capable to assess dynamics and nonlinearity of financial data better than other known methods. Presented experimental results bear these out. In particular, author uses a multilayered perceptron with a single hidden layer as a neural network model. Forecasting has been implemented with one-step approach where perceptron retrains on every step of experiment. The accuracy level achieved is acceptable for developing measures to manage currency risk.

Conclusion. Observed prediction accuracy of neural networks proves their advantages for firm's management of foreign exchange transactions, selection of the hedging methods and evaluating hedging results, varying the dates of payments in foreign currency, development of the intervention policy of the central bank, etc. Their approximation abilities show the possibility to analyze and consider psychological boundaries and other behavioral factors affecting exchange rates.

Integration of fundamental (macroeconomic) data into the experimental model yet represents another interesting area of future research.

Keywords: strategic planning, forecasting of exchange rates, artificial intelligence, neural networks.

ПЕДАГОГІКА ВИЩОЇ ОСВІТИ

УДК 378:339.3(477)

ГУБИЦЬКИЙ Любомир, к. і. н., доцент кафедри філософських та соціальних наук КНТЕУ

МЕЛЬНИК Ганна, к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Б. Грінченка

ВИЩА ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ У 1941–1945 РР.

Проаналізовано процеси, які відбувалися у вищій торговельно-економічній освіті в Україні у 1941–1945 рр. Досліджено реорганізацію вищих торговельно-економічних навчальних закладів України, труднощі початкового етапу війни, евакуації, умови німецького окупаційного режиму. Розкрито питання відбудови вищої торговельно-економічної освіти в Україні у 1943–1945 рр.

Ключові слова: вища освіта, торговельно-економічна освіта, Україна, війна 1941–1945 рр.

Губицкий Л., Мельник А. Высшее торгово-экономическое образование в Украине в 1941–1945 гг. Проанализированы процессы, проходившие в высшем торгово-экономическом образовании в Украине в 1941–1945 гг. Исследованы реорганизация высших торгово-экономических учебных заведений, трудности начального этапа войны, эвакуации, условия немецкого оккупационного режима. Раскрыт вопрос возрождения высшего торгово-экономического образования в Украине в 1943–1945 гг.

Ключевые слова: высшее образование, торгово-экономическое образование, Украина, война 1941–1945 гг.

Постановка проблеми. Протистояння двох ідеологій, двох політичних режимів, які претендували на універсальність наприкінці 1930-х – на початку 1940-х років, поставило на порядок денний питання взаємодії в умовах протистояння і взаємознищення. За таких умов суспільства суперників змушені були функціонувати і забезпечувати усім необхідним війська на фронті. І саме в той час виявилася виключна роль торгівлі і вищої торговельно-економічної освіти, що були спроможні забезпечити цю стратегічну галузь фахівцями. Сучасний стан справ у галузі економіки, фінансів, банківської справи, міжнародних

© Губицький Л., Мельник Г., 2016

ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2016. № 3 ===== 115

запозичень, державних і корпоративних боргів засвідчив неабияку вагомість наявності висококласних антикризових менеджерів із зазначених галузей. Освітня галузь відповідно реагувала на вказані зміни, змінюючи навчальні підходи до підготовки фахівців, у тому числі й у сфері торгівлі та громадського харчування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історії торговельно-економічної освіти в Україні у 1939–1941 рр. ще не привертало увагу дослідників. Проте варто згадати як узагальнюючі праці з історії освіти цього періоду, так і монографії, присвячені безпосередньо вищим навчальним закладам цієї галузі. Так, вагоме значення для виокремлення місця торговельно-економічної освіти серед всієї системи вищої і середньої спеціальної освіти в СРСР та УРСР мають праці, написані за редакції В. Елютина, В. Пітова, В. Попова, І. Дзюбка, М. Круглянського, Д. Скільського, редакційної колегії під головуванням В. Смолія [1–6]. Повноту картини доповнюють статистичні збірники [7]. Глибокі дослідження історії окремих торговельно-економічних вузів України останніми роками проведені у Києві, Львові, Донецьку [8–10]. Окремі дослідники зупинились на проблемах розвитку вищої і середньої спеціальної освіти в Україні в 1941–1945 рр. Це, зокрема, праці К. Беркгофа, Б. Єржабкової, О. Потильчака, В. Ленської, О. Завальнюка [11–15] та ін.

Метою статті є дослідження становища вищої торговельно-економічної освіти в Україні під час війни 1941–1945 рр., виокремлення притаманних їй у вказаний період внутрішніх процесів.

Матеріали та методи. Вагомий внесок у розширення джерельної бази дослідження цієї теми дали пошуки серед матеріалів, збережених в архівах. Зокрема, у Центральному державному архіві вищих органів влади України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві Київської області збережено справи, які надають можливість розкрити освітню політику радянського уряду, а також місце кооперації у підготовці фахівців для торгівлі і підприємств громадського харчування.

Для досягнення заявленої мети і завдань використано методи: аналізу історичних документів, порівняльно-історичний, ретроспективний, хронологічний.

Результати дослідження. Напередодні радянсько-німецької війни Українська РСР мала досить розгалужену систему підготовки професійних кадрів середньої та вищої кваліфікації. Їх готували в 173 вузах, де навчалось 196.8 тис. студентів, у 693 технікумах, середніх спеціальних школах, ремісничих та фабрично-заводських училищах, де набували кваліфікації понад 326 тис. юнаків та дівчат. У технікумах і середніх професійних училищах протягом останнього передвоєнного року навчалися 196.2 тис. студентів.

Вища освіта в Україні напередодні війни 1941–1945 рр. розвивалася за галузевим принципом. Народний комісаріат торгівлі УРСР також організовував і опікувався діяльністю вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. До війни в Україні існувало: 2 інститути радянської торгівлі, 6 технікумів радянської торгівлі, 2 технікуми громадського харчування, 18 шкіл торговельно-кулінарного учнівства, з яких 4 кулінарні, 11 торгові та 3 торгово-кулінарні [16]. У 1941 р. постановою радянського уряду ліквідовано Українську академію радянської торгівлі в Києві.

З початком війни 1941–1945 рр. як громадяни, так і установи всіх галузей економіки зазнали втрат через бойові дії, переселення, евакуацію, репресії, голод, хвороби. Освітня сфера України не є винятком, але за першої нагоди робота шкіл, технікумів і вишів відновлювалася.

На думку німецьких окупантів, головним обов'язком українців мала стати праця на користь рейху. Ось як висловився з цього приводу рейхскомісар рейхскомісаріату "Україна" Е. Кох: "Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов'язані працювати, для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобові і тубільцеві-робітникам освіта лише шкодить" [6, с. 698].

Однак брак кваліфікованих фахівців у галузях, необхідних для забезпечення Німеччини та німецької армії усім необхідним, потребував відновлення середньої спеціальної та вищої освіти. За даними О. Потильчака, одним з регіонів, де на перших порах окупаційна влада почала вживати заходи щодо організації середньотехнічних шкіл та технікумів, була Полтавщина. Лише в Новосанжарівському районі у лютому 1942 р. відкрито 4 середніх училищ, у тому числі для підготовки спеціалістів у галузях торгівлі [6, с. 699]. У Кам'янці-Подільському з осені 1941 р. відкрито Торговельну середню спеціальну школу [17]. Протягом усієї війни діяв Торговельний ліцей у Перемишлі.

У Торговому технікумі у Нових Санжарах, що розпочав роботу 24.02.1942 за погодженими навчальними і погодинними планами, працювали 32 вчителі. Вищу освіту мали 27 викладачів і 5 – середню. Серед 367 учнів – 143 юнаки і 224 дівчини [12, с. 112].

Оцінюючи стан та перспективи вищих шкіл та науково-дослідних установ Києва, німецька адміністрація визнала, що в місті перед війною існувало 20 вищих шкіл, 34 науково-дослідних інститути, університет та Академія наук, до складу якої входили понад 20 окремих науково-дослідних інститутів. У всіх цих інституціях налічувалося більше 5 тис. наукових робітників та близько 40 тис. студентів [18, арк. 34].

Окупаційна адміністрація була певна, що більшовики зробили все для того, щоб кожну з інституцій зруйнувати. Вони насильно вивезли частину фахівців, вигнали з Києва студентів, зіпсували науково-навчальне приладдя та устаткування, зруйнували цінні бібліотеки [18, арк. 42–44].

Весь процес евакуації майна і людей в СРСР було централізовано. 24 червня 1941 р. спільною постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР для керівництва евакуацією населення, закладів, воєнних та інших вантажів, обладнання підприємств й інших цінностей при союзному уряді був створений державний орган – Рада з евакуації у складі Л. Кагановича (голова), О. Косигіна (заступник голови), М. Шверника (заступник голови), Б. Шапошникова, С. Круглова, П. Попкова, М. Дубровіна, А. Кирпичникова [19, с. 495]. Основні завдання та зміст заходів з евакуації визначалися постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27.06.1941 "Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна" [19, с. 496].

Вглиб країни відправили понад 20 академічних установ з основним устаткуванням, бібліотечними фондами, матеріальними цінностями, а також 32 вищі та середні навчальні заклади [19, с. 502]. У повному обсязі евакуювали металургійні, медичні і транспортні інститути. Дослідні інститути евакуювали разом із науковими співробітниками [12, с. 133].

За німецької адміністрації в Києві відновлено 23 академічні установи (Академії наук України), 3 факультети університету Св. Володимира, 5 факультетів Київського політехнічного інституту, Київський сільськогосподарський інститут, Київський учительський інститут, 28 окремих науково-дослідних установ. Серед цих установ діяв Науково-дослідний інститут харчової промисловості (Олександрівська площа), який залишили як самостійний науково-дослідний заклад, приєднавши до нього: Лабораторію для визначення якості макаронних і кондитерських виробів (В. Підвальна), Харчову лабораторію Подільського райхарчоторгу, Контрольно-харчову лабораторію (Львівська, 10), Харчову лабораторію Укрфруктовода (Ярославська, 17), Лабораторію для визначення якості хлібних виробів (ріг Володимирської та Житомирської), Лабораторію Київторгу (В. Васильківська), Харчову лабораторію Вукопромспілки (Львівська вул.), Лабораторію Хлібторгу (Фундукліївська), Харчову лабораторію Наркомторгу (Столипінська), Лабораторію Плодоовочевої інспекції (Андріївська, 2). Сам інститут підпорядкували відділу промисловості та харчування [20, арк. 42–44].

На тимчасово окупованій з 1941 р. німецькими військами українській території продовжували діяти вузи і науково-дослідні установи. Наприклад, у Дніпропетровську 22.09.1941 доктор біологічних наук І. Розгін очолив новозаснований Дніпропетровський державний український університет, який працював до 1942 р. [21, с. 460].

Збереження повноцінної мережі вузів не входило в плани окупантів [13]. У січні 1942 р. імперський міністр окупованих територій А. Розенберг видав спеціальний наказ, яким забороняв діяльність установ вищої школи на захопленій гітлерівцями території [2, с. 336]. Рейхскомісар Е. Кох 31.08.1942 оприлюднив наказ про остаточне закриття взагалі всіх навчальних закладів, які охоплювали учнів віком

понад 15 років, у тому числі й дозволених вузів. Учні, студенти та викладачі мобілізувались на роботи до Німеччини [2, с. 336]. Спротив А. Розенберга починанням Е. Коха дещо виправив ситуацію в справі підготовки фахівців вищої кваліфікації окремих галузей.

З 01.09.1942 відновили підготовку студентів медичні інститути у Вінниці та Києві. У Дніпропетровську частково почали працювати окремі факультети сільськогосподарського, політехнічного та транспортного інститутів. Було відкрито кооперативний інститут і відновлено роботу кількох факультетів університету. У деяких вузах України кількість студентів була досить значною. Наприклад, у Київському медичному інституті на момент його закриття у 13.11.1942 навчалось 3 тис. студентів [13, с. 788].

Усі інші напрями наукових досліджень, які мали фундаментальний характер, але не мали безпосереднього прикладного значення, згорталась через відсутність фінансово-матеріальної підтримки.

Окупаційний режим нацистів призвів не лише до втрат серед науковців, викладачів, студентів. Жахи окупації відчуло все населення. Широко застосовувалося фізичне знищення кращих представників інтелігенції. У червні – липні 1941 р. у Львові гітлерівці провели облаву на вчених. Після нечуваних катувань були вбиті десятки професорів університету, політехнічного, медичного, ветеринарного інститутів, консерваторії та інституту радянської торгівлі. Серед них математик А. Ломницький, В. Стожек та С. Рузевич [2, с. 339].

Реалії німецького "нового порядку", вбивства, злочини окупаційної влади, терор, економічний визиск, культурна та освітня політика, що мала за мету виховати покiрного робiтника, зумовлювали спротив українського населення. У боротьбі з німецькими окупантами брали участь всі верстви суспільства, у тому числі і працівники науки, освіти, торгівлі та громадського харчування, а також викладачі та студенти вищих і середніх спеціальних закладів торговельної освіти. З однієї Академії наук УРСР на фронті перебувало понад 300 науковців, у тому числі 130 докторів та кандидатів наук [22, с. 55]. Близько третини студентства було призвано до армії перед відступом Червоної Армії 1941 р. [12, с. 132].

У збройному спротиві або у праці в тилу брали участь викладачі та студенти вищих і середніх навчальних закладів торговельної галузі. Наприклад, серед викладачів Львівського інституту радянської торгівлі, які працювали у виші в 1946 р., були і герої війни або тилу, нагороджені державними нагородами [20, арк. 14; 23, с. 350].

Народне господарство України через воєнні дії зазнало величезних втрат. Це стосувалося й освіти, зокрема і вищої. За даними Надзвичайної комісії по врахуванню збитків, завданих УРСР окупантами, у вузах республіканського підпорядкування було повністю зруйновано 81 будинок площею 1104 тис. м² і пошкоджено 244 будівлі. Серед них –

116 навчальних корпусів площею 643 тис. м², 104 гуртожитки [2, с. 344]. У бібліотеках 115 вузів республіканського підпорядкування знищено і розграбовано 9 459.5 тис. томів, що становило 60 % їх довоєнного фонду [2, с. 345]. Так, у Харкові з 34 вузів повністю зруйновано 17, решта зруйнована до стану непридатності [23, с. 23].

Червона Армія 23.08.1943 звільнила Харків, 06.11.1943 – Київ. У жовтні 1944 р. завершилося визволення від ворога території України. Із вигнанням нацистських окупантів у звільнених областях поверталося мирне життя.

Одним з найважливіших завдань стало забезпечення населення харчуванням: відкривалися магазини та їдальні Народного комісаріату торгівлі УРСР, але система зіткнулася із проблемою кадрового дефіциту (табл. 1).

Таблиця 1

Дефіцит кадрів у системі НКТ УРСР у 1943–1944 рр. (округлено) *

Фахівці	Кількість, осіб	У т. ч. із середньою освітою
<i>Спеціалісти (станом на 01.12.1943)</i>		
Економісти	500	–
Товарознавці	1100	700
Бухгалтери	1400	1000
Технологи-кулінари	350	300
Технологи з переробки плодоовочів	100	70
Агрономи	130	70
Зоотехніки	100	60
<i>Кадри масових кваліфікацій (станом на 01.01.1944)</i>		
Продавці	3600	
Рахівники	2000	
Кухарі	1000	

* Складено за [20, арк. 25, 47].

Начальник відділу навчальних закладів НКТ УРСР Є. Братенко 27.06.1944 наголошував, що "внаслідок воєнних дій та тимчасової окупації території України німецько-фашистськими військами система Радянської торгівлі втратила чимало кваліфікованих кадрів, які загинули в боях за Батьківщину або замордовані фашистами. Відновлені після звільнення від ворожої окупації торговельні організації та підприємства громадського харчування системи НКТ УРСР ще й досі не укомплектували повністю свій апарат. У середньому по УРСР апарат торговельних організацій і підприємств громадського харчування було укомплектовано на 70 %. Усього, за неповними даними, на 01.04.1944 у системі НКТ УРСР працювало до 25 тис. осіб. Рівень укомплектування спеціалістами такий: економістів – 50–79 %; бухгалтерів – 64–88 %; товарознавців – 52–78 %; інспекторів – 46–82 % [20, арк. 52].

Проблему забезпечення економіки кваліфікованими кадрами покликані були вирішити вищі навчальні заклади. Ті вищі, приміщення яких перебували в більш-менш задовільному стані, розпочали реєстрацію викладачів та студентів і розгортали роботу, не чекаючи повернення основного складу. З квітня 1943 р. по квітень 1944 р. РНК СРСР і РНК УРСР видали постанови і розпорядження про відкриття на території республіки 106 нових навчальних закладів. Що ж до решти вузів, то за постановою ЦК КП(б)У від 25.03.1944 їх реєвакуція мала бути здійснена в основному після закінчення 1943/44 н. р. У липні 1944 р. з метою централізації керівництва вищими навчальними закладами створено Управління в справах вищої школи при РНК УРСР, начальником якого призначено С. Бухала [2; с. 362].

Народний комісар торгівлі УРСР П. Борисов 30.11.1943 затвердив план роботи відділу учбових закладів Наркомторгу УРСР на IV квартал 1943 р., який передбачав відновлення роботи Харківського і Львівського інститутів радянської торгівлі із загальним контингентом 800 осіб [20, арк. 3]. Усього по цих двох інститутах на 1943 та 1944 рр. заплановано набір 1010 студентів [20, арк. 20].

Згідно із постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 19.11.1943 № 448 та Наказу по Народному комісаріату торгівлі УРСР № 101 від 11.12.1943 відновлено Харківський інститут радянської торгівлі (ХІРТ) з товарознавчим, торговельно-економічним, обліково-економічним, плановим факультетами [20, арк. 31]. Кількість прийому на 1-й курс становила 130 студентів. Директору ХІРТ О. Іванчихіну було доручено негайно розпочати роботу з устаткування інституту, комплектування професорсько-викладацького персоналу, прийому студентів на 1-й курс та реєстрації студентів старших курсів, забезпечення студентів гуртожитком та їдальнею.

Велике значення для розгортання діяльності вищів мали постанови, прийняті в 1942–1943 рр., зокрема Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 05.05.1942 "Про план прийому до вузів у 1942 р. і заходи зі зміцнення вищих навчальних закладів"; Раднаркому СРСР від 10.02.1943 "Про поліпшення харчування студентів вищих навчальних закладів", від 13.09.1942 "Про підвищення окладів працівникам науки", від 15.09.1943 "Про розміри і порядок призначення стипендій у вищих навчальних закладах і технікумах і про звільнення студентів від призову до Червоної Армії" та ін. [2, с. 307].

В умовах режиму суворої обмеженості матеріальне забезпечення громадян залежало від багатьох чинників. Працюючі громадяни користувалися певними пільгами – хоча вони одержували мізерну платню, однак їм гарантувалося забезпечення найважливішими продуктами харчування та окремими промисловими товарами [24, с. 11]. Студенти прирівнювалися у постачанні харчуванням до робітників. Так, з 01.03.1943 студенти отримували продовольчі товари за нормами, встановленими для робітників промисловості, транспорту і зв'язку [2, с. 308].

Складовою боротьби за відновлення роботи вузів були заходи з усунення серйозних матеріальних нестатків, що зазнавали вузівські колективи у важкі воєнні роки. На кінець 1944/45 н.р. по вузах бракувало близько 1000 комплектів лабораторій, гостро відчувалася потреба у папері та канцелярському приладді. Гуртожитки були перенаселені, не вистачало палива, одягу, постільної білизни, ліжок. Погано було і з громадським харчуванням [2, с. 364].

За таких скрутних умов директор ХІРТ, як і всі керівники навчальних закладів, був зобов'язаний слідкувати за якістю навчання, яка на той час, зокрема, обумовлювалася наявністю: висококваліфікованих викладачів, здібних озброїти учнів фаховими знаннями та виховати радянських патріотів; матеріально-технічної бази – навчальних приміщень, належного їх обладнання та устаткування, кабінетів, лабораторій, бібліотеки, підручної літератури; навчально-методичної документації – навчальних планів та програм; а також належним керівництвом педагогічного процесу і розгорнутою політмасовою і виховною роботою [20, арк. 101].

Традицію вищої торговельної освіти у Києві намагалися відновити у 1943–1944 рр. Одразу ж після визволення Києва від ворога почалася відбудова вузів. НКТ УРСР у 1944 р. звертався з проханням до Ради Народних Комісарів УРСР перевести ХІРТ до Києва, використавши для цього приміщення Торговельної академії [20, арк. 7]. Доцільність такого кроку аргументували необхідністю залучення працівників наркомату викладачами Інституту по спецдисциплінах практичних, що мало б значно наблизити педагогічний процес до практичної роботи і дещо зменшити дефіцит у педагогічних кадрах для інституту, так і керівних працівниках для наркомату. Ще одним чинником на користь такого рішення була відсутність у Харкові матеріально-технічної бази для інституту, тоді як у Києві повністю збереглося приміщення колишньої Торговельної академії [20, арк. 45].

Відділ навчальних закладів Народного комісаріату торгівлі УРСР у своєму листі № 14-01 від 04.02.1944 до Відділу шкіл Центрального комітету КП (б)У повідомляв, що навчальна споруда ХІРТ збереглася, а лабораторний корпус згорів разом з усім устаткуванням лабораторій, кабінетів і бібліотекою. Але, так як ця будівля належала Укоопспілці, то рішенням Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 19.11.1943 за № 448 вона закріплена за Українським інститутом радянської кооперативної торгівлі Укоопспілки, який раніше знаходився в Одесі. Інституту ж НКТ УРСР надано право розміщуватися там на правах орендаря. Таке спільне розміщення двох інститутів в одному приміщенні, звичайно, лімітувало б розвиток обох інститутів, особливо, інститут НКТ УРСР, який знаходився в чужому приміщенні. Це ще більше підкріплювало рішення Наркомторгу УРСР перевести інститут до Києва у будівлю колишньої Торговельної академії [25, с. 5].

У Києві в 1944 р. діяв єдиний вищий навчальний заклад торговельного фаху – Інститут підвищення кваліфікації керівних працівників торгівлі, який розміщувався за адресою: м. Київ, вул. Ворошилова, 19 [26, арк. 82].

Харківський інститут радянської торгівлі розпочав заняття 3 січня 1944 р. Перші курси інституту були повністю забезпечені викладацьким складом. На 3 січня 1944 р. контингент студентів становив: 1–4 курси – 174 осіб; підготовчі курси – 40 осіб; разом 214 осіб [27; арк. 11].

Для забезпечення старших курсів ХІРТ викладачами Відділ навчальних закладів НКТ УРСР викликав цілу низку професорів і викладачів інституту, які знаходилися в евакуації у східних областях СРСР і в лавах Червоної Армії. Це, наприклад, професор Скробанський, доценти Заславський, Вищепан, Швилик, Безпалій, Бессалов, Шерман, викладач Рижов та ін. [22, арк. 49].

На 01.07.1944 у ХІРТ навчалось за планом 130 студентів, фактично – 231 студент (табл. 2). Крім того, при інституті організовано підготовчі курси, де навчалось 38 осіб.

Таблиця 2

Склад студентів ХІРТ на 01.07.1944 *

Загальна кількість, осіб	Курс	Факультет		
		товарознавчий	торгово-економічний	обліково-економічний
88	1	53	35	0
45	2	34	11	0
56	3	23	28	5
42	4	27	15	10
Разом		127	89	15

*Складено за [20, арк. 88, 96].

Відновлення роботи вищих навчальних закладів України здійснювалося швидкими темпами. Так, із 166 вузів УРСР, які діяли до війни в УРСР в 1944 р. почали працювати 128, в яких на 15.08.1944 навчалось 31 118 студентів [28, арк. 1].

Згідно з Постановою Ради Народних Комісарів УРСР за № 1094 30.08.1944 відновлено роботу Львівського інституту радянської торгівлі (ЛІРТ), який знаходився за адресою: м. Львів, вул. Чкалова, 10 [20, арк. 2].

Літньо-осінній набір студентів до вишів НКТ УРСР був вдалим. Так, на 20 жовтня 1944/45 н. р. до ХІРТ на 1 курс зараховано 222 студенти, у т.ч. відмінників – 99, при плані прийому на 1 курс 200 осіб. Усього зараховано – 567 [28, с. 8].

Відновлення вишів УРСР потребувало якнайшвидшого вирішення нових проблем. Особливо гостро стояло питання про забезпечення харчуванням тисяч студентів і викладачів. Перевіркою, здійсненою РНК УРСР на місцях, встановлено незадовільний стан харчування студентів республіканських вузів УРСР. Однією з головних причин було те, що підсобні господарства й відділи та комісії робітничого постачання (за російською аббревіатурою відомі як ОРСи) при більшості непромислових вузів організовувались тільки в літній і осінній період і не мали достатньої матеріально-технічної бази (тракторів, автомашин, коней, насіння), звідси зібраний врожай з підсобних господарств не міг забезпечити організацію другого гарячого харчування. Норми, встановлені наказом Наркомторгу СРСР від 22.02.1943 № 85, забезпечували тільки одноразове харчування студентів.

Наказом Наркомторгу СРСР № 515 від 30.10.1944 встановлено такі ліміти на додаткове харчування студентів республіканських вузів УРСР: друге гаряче харчування – на 5 886 осіб, посилене харчування (дієтичне) – на 2 433 осіб і для хворих на туберкульоз – на 536 осіб.

Виділені НКТ СРСР ліміти на додаткове харчування студентів вузів УРСР, в яких на той момент навчалось більше 48 тис. осіб, були недостатніми, так як охоплювали незначну кількість студентів [28, арк. 13].

Забезпечення харчами студентів та викладачів залежало не лише від доброї волі уряду, але й від праці студентів на присадибних ділянках, виділених вищим навчальним закладам [28, арк. 30].

На базі Київської торговельної академії 1944 р. планувалося організувати однорічну республіканську торговельну школу для підготовки та перепідготовки керівних торговельних працівників із середньорічним контингентом у 300 осіб [20, арк. 1].

На 31.12.1945 в Україні діяли 2 інститути радянської торгівлі – у Львові та Харкові [29, арк. 11]. У 1945 р. завершено відновлення мережі навчальних закладів системи НКТ УРСР. Динаміку контингенту студентів у навчальних закладах порівняно з 1944 р. наведено у *табл. 3*, а у *табл. 4* – склад керівництва цих вишів.

Таблиця 3

Загальна кількість студентів ЛПРТ та ХІРТ на 31.12.1945 порівняно з 1944 р.*

Показник	Кількість осіб станом на:	
	31.12.1944	31.12.1945
Кількість студентів	862	1247
Випуск	0	142
Разом	862	1389

* Складено за [29, арк. 4].

Навчально-методична база ЛПРТ та ХІРТ у 1945 р. поступово покращувалася [29, арк.14–17]. Харківський інститут у 1944/45 н. р. займав два поверхні будівлі, яка належала Укоопспілці.

Таблиця 4

Керівний склад ЛПРТ та ХІРТ, 1945 р.*

Посада	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Національність	Партійність	Освіта
<i>ХІРТ</i>					
Директор	Байрачний Олексій Овксентійович	1904	Українець	Член ВКП(б)	Вища
Заступник директора з наукової і навчальної роботи	Соколовський Микола Олександрович	1894	Росіянин	Безпартійний	Вища
Начальник навчальної частини і декан торгово-економічного факультету	Кац Мойсей Ісаакович	1898	Єврей	Безпартійний	Вища
Декан обліково-економічного факультету	Рапопорт Яків Ілліч	1902	Єврей	Безпартійний	Вища
Декан товарознавчого факультету	Чегорян Олександр Михайлович	1902	Українець	Безпартійний	Вища
<i>ЛПРТ</i>					
Директор	Гаркавенко Семен Данилович	1901	Українець	Член ВКП(б)	Вища
Заступник директора з навчальної і наукової роботи	Куц Анатолій Степанович	1904	Росіянин	Безпартійний	Вища
Декан торгово-економічного факультету	Лісовий Лаврентій Данилович	1903		Безпартійний	Вища
Декан обліково-економічного факультету	Іванченко Семен Трохимович	1902	Українець	Безпартійний	Вища
Декан товарознавчого факультету	Яцевський Василь Петрович	1893	Українець	Безпартійний	Вища

* Складено за [29, арк. 12, 13].

Між тим, споруда, в якому протягом 5 років не проводився ремонт, знаходилась у запущеному стані та вимагала капітального ремонту. В 1945 р. ХІРТ вдалося все ж відремонтувати і запустити парове опалення, здійснити ремонт водогону і каналізації, побілити аудиторії та кабінети, продовжувався ремонт актового залу, вестибюлю та інших приміщень.

Значний ремонт навчального приміщення здійснено у 1945 р., зокрема ЛІРТ газифіковано центральне опалення навчального корпусу і гуртожитку.

Лабораторний корпус ХІРТ був повністю зруйнований, а дві аудиторії зайняті музичною школою, отже, його аудиторний фонд був явно недостатній (*табл. 5*), незважаючи на значне його збільшення в зв'язку з переводом до Львову Інституту радянської кооперативної торгівлі: в 18 аудиторіях містилися 24 академічні групи, які мав інститут на 31.12.1945, 4 групи підготовчих курсів і 4 групи заочного відділення (проведення очних консультацій). Тому інституту доводилося проводити заняття в дві зміни.

Таблиця 5

Забезпеченість інститутів навчальними приміщеннями у 1945 р. (од.)*

Навчальні приміщення	ХІРТ	ЛІРТ
Аудиторії	20	9
Навчальні кабінети	9	15
Лабораторії	2	6
Бібліотеки	2	2
Читальні зали	1	1
Фізкультурний зал	1	1
Усього	35	33

* Складено за [29, арк. 14].

Харківський інститут у 1944–1945 рр. мав такі кабінети: марксизму-ленінізму; іноземних мов; статистики і бухгалтерського обліку; товарознавства продовольчих товарів; організації техніки радянської торгівлі; воєнний; товарознавства промтоварів. З 1945/46 н. р. організовано кабінети: фізики, математики, економічної географії, бухгалтерського обліку і статистики.

Кабінети не мали ще достатньої кількості літератури і експонатів, машин, касового, вагового й іншого устаткування. Проте роль їх постійно зростала, оскільки дирекція інституту робила все можливе для їх обладнання. У 1945 р. кабінети отримали значне поповнення (арифмометри, лічильні машини, логарифмічні лінійки, муляжі, касові апарати, овоче-, шинкорізки тощо). Ці заходи сприяли покращанню навчального процесу в цілому і посиленню самостійної роботи, 30–50 студентів щоденно відвідували кожен кабінет.

У 1944/45 н. р. ХІРТ не мав своїх лабораторій. Лабораторні заняття проводились у Харківському державному університеті на договірних засадах. З 1945/46 н. р. організована лабораторія товарознавства харчових продуктів. Хімічні лабораторії орендувалися у Держуніверситеті.

Книжковий фонд ХІРТ був вкрай обмежений (табл. 6). Усього в бібліотеці на 31 грудня 1944 р. налічувалось 5 340 книг. За 1945 р. бібліотека поповнилася 3 801 екз., з яких 570 книг отримано від Львівського інституту. На 31 грудня 1945 р. фонд налічував 9 141 екз.

Таблиця 6

Книжковий фонд ХІРТ у 1944–1945 рр.*

Література з:	Кількість книг, шт.
Соціально-економічних дисциплін	1 820
Загальноосвітніх дисциплін	590
Товарознавства	680
Організації і техніки радянської торгівлі	2 820
Економіки і планування радянської торгівлі	62
Бухгалтерського обліку	624
Художня	1 400
Інша	1 175
Разом	9 141

* Складено авторами за [29, арк. 16].

У 3 кв. 1944 р. Відділ шкіл ЦК ВКП(б) запланував укомплектувати бібліотеки для 20 вузів УРСР із загальним обсягом в 73 000 екз. ХІРТ за планом мав отримати 3 000 екз. книг, але не отримав жодного [28, арк. 69].

У 1944/45 н. р. повне розгортання роботи бібліотеки лімітувалося відсутністю необхідного для цього приміщення. Тим не менше з наявного, вкрай обмеженого, аудиторного фонду дирекція інституту виділила невеликий читальний зал при бібліотеці на 25–30 місць. З 1945/46 н.р. читальний зал значно розширено.

З метою задоволення попиту студентів для читального залу було виділено найдефіцитнішу літературу.

До початку 1944/45 н.р. у Львівському інституті радянської торгівлі було 11 кабінетів: марксизму-ленінізму; еконогеографії; російської, української та іноземних мов; фізики; математики; статистики; бухгалтерського обліку; товарознавства продовольчих товарів; товарознавства промтоварів; організації і техніки радянської торгівлі. Протягом року організовано ще чотири кабінети: воєнний, машинізації обліку, економіки і планування радянської торгівлі, політекономії.

На початку року функціонувало три лабораторії – хімічна, товарознавства промтоварів і товарознавства продовольчих товарів. У 1945 р. організовано ще дві лабораторії – мікробіології і товародослідна. Таким чином, наприкінці 1945 р. інститут мав 15 кабінетів і 5 лабораторій. Обладнання кабінетів і лабораторій у цілому задовільне. У цьому плані Львівський інститут знаходився у більш вигідному становищі, ніж Харківський. Проте меблями і спеціальним обладнанням кабінети обладнані недостатньо.

Довоєнний бібліотечний фонд Львівського інституту майже повністю зберігся. Бібліотека нараховувала близько 18 тис. книг із соціально-економічних питань, близько 6 000 тис. книг із загальноосвітніх дисциплін та 6 000 тис. томів спеціальної літератури, більше 1 000 книг з воєнної тематики, 3 000 підручників середньої школи, понад 8 000 книг художньої літератури. Недоліком бібліотеки була відсутність літератури воєнного періоду і спеціальної літератури українською мовою.

Обидва інститути радянської торгівлі (Харківський і Львівський) зуміли подолати брак професорсько-викладацького складу в 1944–1945 рр. [29, арк. 18–19].

Про особливості викладацької роботи у Харкові в 1944/45 н.р. свідчить довідка, надана завідувачу відділом шкіл ЦК КП(б)У Г. Пінчуку Відділом шкіл Харківського обкому КП(б)У. У ній зазначено: "Професорсько-викладацький склад м. Харкова через велику кількість споріднених інститутів розподілив свою увагу між декількома вузами, як правило, професори, доктори, доценти, старші викладачі і навіть лаборанти працювали на декількох кафедрах, крім роботи в науководослідних інститутах і консультацій на заводах і в лікарнях. Працювати на 3-х кафедрах стало нормою. Крім того, можна назвати низку професорів, які працювали у 4 і навіть 5 місцях, наприклад, І. Ліфшиц, доктор фізико-математичних наук:

- завідувач кафедри фізико-математичних наук в Інституті кооперативної торгівлі;
- завідувач кафедри теоретичної фізики в Держуніверситеті;
- завідувач кафедри математики в Технологічному інституті;
- завідувач сектором теоретичної фізики в фізико-математичному інституті;
- вчений секретар у фізико-технічному інституті.

Перевантаженість професорсько-викладацького складу не дозволяє кожному завідувачу кафедри і доценту кафедри віддатися роботі на кафедрі, не виховує почуття патріотизму свого вузу, немає боротьби за знання інституту і, безумовно, (крім існуючих труднощів) цим пояснюється, що вузи до цих пір не мають задовільної лабораторної бази" [28, арк. 27 зв.].

Кількість викладачів обох інститутів (Харківський і Львівський) у 1945 р. зросла зі 103 до 141 особи, при цьому частка штатних

працівників – з 68.9 до 75.2 %. У штаті ХІРТ налічувалося 7 докторів наук і 12 кандидатів наук, 12 професорів і 16 доцентів.

Покращився і склад викладачів ЛПРТ: протягом року він поповнився 1 доктором наук і 2 кандидатами наук, одним професором і 6 доцентами, 5 викладачів, які мали докторські ступені польської, австрійської і чеської атестації, були представлені до переатестації, 3 кандидати наук готувалися до захисту докторських дисертацій, 14 осіб – до здачі кандидатського мінімуму і до захисту кандидатських дисертацій.

У дуже складних умовах в Харківському та Львівському інститутах радянської торгівлі вдалося організувати набір, навчальний процес, випуск студентів у 1944/45 н.р. [29, арк. 19–26] (табл. 7).

Таблиця 7

Контингент студентів ХІРТ та ЛПРТ у 1944/45 н. р., осіб*

Стан у навчальному процесі	ХІРТ	ЛПРТ	Разом
1 курс	216	198	414
2 курс	71	73	144
3 курс	46	40	86
4 курс	107	29	136
Усього (за звітом на початок н. р.)	440	340	780
Закінчили курс із здачею держіспиту	121	21	142
Випущено спеціалістів:	товарознавців вищої кваліфікації		65
	економістів у галузі торгівлі		55
	бухгалтерів-економістів		22
Перебувало на кінець н. р. (без урахування переведених на старші курси)	383	270	653
Відраховано	55	49	104

* Складено авторами за [29, арк. 19–22].

Із загальної кількості студентів в обох інститутах до початку екзаменаційної сесії здавати екзамени повинні були 728 осіб, на екзамени з'явилися 720. По всіх предметах у ХІРТ здали екзамени 398 студентів (30 – на "відмінно", 75 – на "відмінно" і "добре"), у Львівському – 241 (16 – на "відмінно", 43 – на "відмінно" і "добре"), разом – 639.

Збільшення контингенту прийому санкціоновано постановами РНК УРСР від 30 жовтня 1945 р. за № 1729 і від 31 жовтня 1945 р. за № 1750 і наказами УВШ при РНК УРСР від 04.11.1945 за № 432 і від 04.11.1945 за № 433 (табл. 8).

Структура контингенту студентів у 1945/46 н. р. в інститутах радянської торгівлі України, осіб*

Показники	Кількість студентів		
	ХІРТ	ЛІРТ	Разом
План прийому	175	125	300
Фактично прийнято	353	278	631
На початок н.р.	705	512	1219
На 31.12.1945 серед них:	707	540	1247
чоловіків	85	155	240
жінок	622	385	1007
членів ВКП(б)	14	11	25
учасників Великої Вітчизняної війни	89	64	153
отримують стипендію	688	473	1161
звільнених від плати за навчання	152	540	692
проживають у гуртожитку	307	191	498
проживають на приватних квартирах, за які сплачує інститут	180	70	250
проживали на окупованій території	351	215	566

* Складено авторами за [29, арк. 23–26].

Навчальний процес у Харківському та Львівському інститутах радянської торгівлі забезпечували висококваліфіковані викладачі, організовані у кафедри [29, арк. 30]. У Харківському інституті налічувалося 13 кафедр, у Львівському – 14.

На початок 1945/46 н. р. в УРСР налічувалось 152 вищі навчальні заклади. Контингент студентів цих вишів становив 100 000 осіб, аспірантів – 367, професорсько-викладацький склад – 6 451 осіб, у тому числі: академіків – 66, членів-кореспондентів – 78, професорів – 886, доцентів – 1 981, викладачів, які не мають вчених звань – 3 440 [28, арк. 32].

Висновки. Вища торговельно-економічна освіта розвивалася в Україні протягом 1941–1945 рр. в умовах воєнних дій, евакуації, окупації, післявоєнного періоду. Бойові дії призвели до руйнації матеріальної бази освітньої галузі, у тому числі торговельно-освітньої. Великих руйнувань зазнала матеріальна база Харківського інституту радянської торгівлі, на відміну від якого Львівський інститут радянської торгівлі знаходився в кращому становищі. Вигнання німецьких військ з України поставило на порядок денний питання відновлення мирного життя, для забезпечення якого необхідні були фахівці торгівлі та громадського харчування. Підготовку фахівців вищої кваліфікації для зазначеної галузі здійснювали Харківський та Львівський інститути радянської торгівлі, які у 1944/45 н. р. зуміли відновити свою матеріально-технічну базу, укомплектувати професорсько-викладацький склад, здійснити прийом на спеціальності, організувати навчально-виховний процес, забезпечити студентів і викладачів усім необхідним в умовах повсюдного дефіциту. Матеріальна база інститутів поновлювалася як за допомогою уряду, так і завдяки наполегливій праці самих викладачів та студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Высшая школа СССР за 50 лет* / под ред. В. П. Елютина. — М. : Высшая школа, 1967. — 272 с.
2. *Вища школа Української РСР. 50 років.* — У 2 ч. / кер. автор. кол. В. І. Пітов. — Ч.1. 1917–1945 рр. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1967. — 395 с.
3. *Вища школа на новому етапі (з досвіду перебудови вищої школи на Україні)* / упор. В. І. Пітов, В. М. Попов, І. С. Дзюбка. — К. : Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1961. — 240 с.
4. *Круглянский М. Р.* Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны / М. Р. Круглянский. — М. : Высшая школа, 1970. — 315 с.
5. *Скільський Дмитро.* Історія української педагогіки / Дмитро Скільський. — Тернопіль : Навч. книга-Богдан, 2012. — 340 с.
6. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси.* — У 2-х кн. — Кн. 1 / ред. кол. В. А. Смолій (голова колегії). — К. : Наукова думка, 2011. — 735 с.
7. *Высшее образование в СССР* : стат. сб. — М. : Госстатиздат, 1961. — 256 с.
8. *Історія Київського національного торговельно-економічного університету* : монографія / А. А. Мазаракі, О. А. Пиріг, Т. І. Скирда, В. Д. Кучеренко, П. П. Притуляк, Л. В. Губицький. — К. : Книга, 2006. — 256 с.
9. *Гелей С.* Львівська комерційна академія. Нарис історії / С. Гелей. — Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2008. — 624 с.
10. *Шубін О. О.* Історія Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського: події, факти, імена (Київський та Харківський періоди) / О. О. Шубін, В. В. Литвин, Л. В. Проданова. — Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. — 263 с.
11. *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. — К. : Критика, 2011. — 455 с.
12. *Єржабкова* Бланка. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті "Україна" (1941–1944 рр.) у світлі німецьких документів / Бланка Єржабкова. — К. : Наукова думка, 2008. — 272 с.
13. *Потильчак О.* Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.) / О. Потильчак // Архіви окупації 1941–1944. — К. : Києво-Могилян. акад., 2006. — Т. 1. — С. 782–790.
14. *Ленська В. В.* Народна освіта України в контексті протистояння комуністичної і нацистської ідеологій в роки Другої світової війни / В. В. Ленська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. зап. РДГУ. — Вип. 24. — Рівне, 2013. — С. 70–75.
15. *Завальнюк О. М.* Загальноосвітня школа на Хмельниччині в роки нацистської окупації: трагедія національної освіти / О. М. Завальнюк // Велика Вітчизняна війна. Уроки історії. — 2014. — С. 27–38.
16. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* — Ф. 423. — Оп. 17. — Спр. 3. — 145 арк.
17. *Прокопчук В. С.* Внесок викладачів і студентів Кам'янець-Подільського учительського інституту в перемогу над фашизмом (1941–1945 рр.) / В. С. Прокопчук // Велика Вітчизняна війна. Уроки історії. — 2014. — С. 49–58.

18. ДАКО. — Ф. Р-2356. Київська міська управа. — Оп.6. — Спр. 209а : доп. зап. про стан та перспективи роботи вищих шкіл та науково-дослідних установ міста. — 1941. — 52 арк.
19. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. — у 2-х кн. — К., 2011. — Кн.2. — 942 с.
20. Вісник Кам'янець-Поділь. Нац. ун-ту імені Івана Огієнка. — 2012. — Вип. 5. Історичні науки. — 512 с.
21. Коваль М. В. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / М. В. Коваль. — К. : Наукова думка, 1970. — 196 с.
22. ЦДАВО. — Ф. 423. (М-во торгівлі УРСР). — Оп.17. — Спр.73 (Приймально-здавальний акт Львів. ін-ту радян. торгівлі від М-ва торгівлі УРСР М-ву вищої освіти СРСР). — 1946 р. 13 черв. — 41 арк.
23. Коваль М. В. У битві з фашизмом / М. В. Коваль. — К. : Вид-во АН УРСР, 1964. — 144 с.
24. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т. В. Вронська. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. — 83 с.
25. Міністерство торгівлі ССРСР. Харьков. ин-т сов. торгівлі : науч. зап. — Вип. 2 (4). Юбилей. сб. (1930–1950 рр.). — Харьков : Изд-во Харьков. гос. ун-та им. А. М. Горького, 1951. — 217 с.
26. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 7. Про стан вишів УРСР, 1943. — 90 арк.
27. ЦДАВО України. — Ф. 423 (НКТ УРСР). — Оп.17. — Спр. 8. Доповід. зап. і довідки про роботу Наркомторгу УРСР, 1944. — 220 арк.
28. ЦДАГО України. — Ф.1 (ЦК Ком. партії України). — Оп.73. (Відділ шкіл). — 1942–1962 рр. — Спр. 17. Проект постановлення СНК УРСР : доклад. зап. о работе вузов УССР, 1944. — 77 арк.
29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 423 (М-во торгівлі УРСР. Управління кадрів і учбових закладів). — Оп.17. — Спр. 33. Зведений звіт про підготовку торгових кадрів за 1945 р. — 230 арк.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2016.

Hubytskyi L., Melnyk H. Higher trade and economic education in Ukraine in 1941–1945.

Background. *The confrontation of two political regimes in the late 1930-s -early 1940-s put on the agenda cooperation in terms of confrontation and mutual inhibition. Under such conditions society contenders had to operate and provide troops at the front with all necessary. It was at that time became obvious exceptional role of trade and higher trade and economic education, which was able to provide experts to this strategic industry. Education sector pursuant to react to the crisis by changing educational approaches in training, including in trade and catering.*

The aim is to study the situation of trade and economic higher education in Ukraine during the war of 1941–1945. The isolation inherent in the period of internal processes.

Materials and methods. *A significant part of the study of sources are archival materials. The study used methods: analysis of historical documents and historical comparative, retrospective, chronologically.*

Results. Trading Higher Education of Ukraine for 1941–1945. Evolved in conditions of combat evacuation, occupation, occupation of Ukrainian lands later the Red Army. The fighting resulted in the destruction of both the Red Army and the Wehrmacht material base of the educational sector, including trade and education. Great devastation suffered material base of the Kharkov Institute of Soviet Trade, which unlike the Lviv Institute of Soviet Trade was in a better position. The expulsion of German troops from Ukraine put on the agenda of restoration of peaceful life, for which experts were needed trade and catering. Training of highly qualified for these areas closely engaged in Kharkiv and Lviv Institute of Soviet Trade, which in the 1944–1945 academic year managed to restore physical infrastructure of universities equip faculty, to make admission to the profession, to organize the educational process, providing students and teachers everything you need in terms of widespread shortages. Financial institutions renewed base both through government and through hard work of teachers and students themselves.

Conclusion. The process taking place in higher trade and economic education in Ukraine 1941–1945. Studied the results of the reorganization of higher trade and economic institutions of Ukraine, the difficulties of the initial stage of the war, evacuation conditions of the German occupation regime. Make contributions to the disclosure of the issue of reconstruction of higher trade and economic education in Ukraine 1943–1945 biennium. A significant achievement of the authors of the article was that most of the documents processed in the archives, first introduced into scientific circulation.

Keywords: higher education, economic education, Ukraine, War of 1941–1945.

REFERENCES

1. *Vysshaja shkola SSSR za 50 let / pod red. V. P. Eljutina.* — M. : Vysshaja shkola, 1967. — 272 s.
2. *Vyshha shkola Ukrai'ns'koi' RSR. 50 rokiv.* — U 2 ch. / ker. avtor. kol. V. I. Pitov. — Ch.1. 1917–1945 rr. — K. : Vyd-vo Kyi'v. un-tu, 1967. — 395 s.
3. *Vyshha shkola na novomu etapi (z dosvidu perebudovy vyshhoi' shkoly na Ukrai'ni) / upor. V. I. Pitov, V. M. Popov, I. S. Dzjubko.* — K. : Derzh. vyd-vo polit. l-ry URSR, 1961. — 240 s.
4. *Krugljanskij M. R. Vysshaja shkola SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny / M. R. Krugljanskij.* — M. : Vysshaja shkola, 1970. — 315 s.
5. *Skil's'kyj Dmytro. Istorija ukrai'ns'koi' pedagogiky / Dmytro Skil's'kyj.* — Ternopil : Navch. knyga-Bogdan, 2012. — 340 s.
6. *Ukrai'na v Drugij svitovij vijni: pogljad z XXI st. Istorychni narisy.* — U 2-h kn. — Kn. 1 / red. kol. V. A. Smolij (golova kolegii'). — K. : Naukova dumka, 2011. — 735 s.
7. *Vysshee obrazovanie v SSSR : stat. sb.* — M. : Gosstatizdat, 1961. — 256 s.
8. *Istorija Kyi'vs'kogo nacional'nogo torgovel'no-ekonomichnogo universytetu : monografija / A. A. Mazaraki, O. A. Pyrig, T. I. Skyrda, V. D. Kucherenko, P. P. Prytuljak, L. V. Gubyc'kyj.* — K. : Knyga, 2006. — 256 s.
9. *Gelej S. L'vivs'ka komercijna akademija. Narys istorii' / S. Gelej.* — L. : Vyd-vo L'viv. komerc. akad., 2008. — 624 s.
10. *Shubin O. O. Istorija Donec'kogo nacional'nogo universytetu ekonomiky i torgivli imeni Myhajla Tugan-Baranovs'kogo: podii', fakty, imena (Kyi'vs'kyj ta Harkivs'kyj periody) / O. O. Shubin, V. V. Lytvyn, L. V. Prodanova.* — Donec'k : DonNUET, 2011. — 263 s.
11. *Berkhof K. Zhnyva rozpachu. Zhyttja i smert' v Ukrai'ni pid nacysts'koju vladoju / K. Berkhof.* — K. : Krytyka, 2011. — 455 s.
12. *Jerzhabkova Blanka. Shkil'na sprava ta shkil'na polityka v rejhskomisariati "Ukrai'na" (1941–1944 rr.) u svitli nimec'kyh dokumentiv / Blanka Jerzhabkova.* — K. : Naukova dumka, 2008. — 272 s.

13. *Potyl'chak O.* Nacysts'ka polityka u sferi pidgotovky specialistiv iz seredn'uju ta vyshhoju special'noju osvitoju v Ukraini (1942–1944 rr.) / O. Potyl'chak // Arhivy okupacii' 1941–1944. — K. : Kyjevo-Mogyljan. akad., 2006. — T. 1. — S. 782–790.
14. *Lens'ka V. V.* Narodna osvita Ukrainy v konteksti protystojannja komunistychnoi' i nacysts'koi' ideologij v roky Drugoi' svitovoi' vijny / V. V. Lens'ka // Aktual'ni problemy vitchyznjanoi' ta vsesvitn'oi' istorii' : nauk. zap. RDGU. — Vyp. 24. — Rivne, 2013. — S. 70–75.
15. *Zaval'njuk O. M.* Zagal'noosvitnja shkola na Hmel'nychchini v roky nacysts'koi' okupacii': tragedija nacional'noi' osvity / O. M. Zaval'njuk // Velyka Vitchyznjana vijna. Uroky istorii'. — 2014. — S. 27–38.
16. *Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy.* — F. 423. — Op. 17. — Spr. 3. — 145 ark.
17. *Prokopchuk V. S.* Vnesok vykladachiv i studentiv Kam'janec'-Podil's'kogo uchytel's'kogo instytutu v peremogu nad fashyzmom (1941–1945 rr.) / V. S. Prokopchuk // Velyka Vitchyznjana vijna. Uroky istorii'. — 2014. — S. 49–58.
18. *DAKO.* — F. R–2356. Kyi'vs'ka mis'ka uprava. — Op.6. — Spr. 209a : dop. zap. pro stan ta perspektyvy roboty vyshhyh shkil ta naukovy-doslidnyh ustanov mista. — 1941. — 52 ark.
19. *Ukrai'na v Drugij svitovij vijni: pogljad z XXI st.* — u 2-h kn. — K., 2011. — Kn.2. — 942 s.
20. *Visnyk Kam'janec'-Podil'.* Nac. un-tu imeni Ivana Ogijenka. — 2012. — Vyp. 5. Istorychni nauky. — 512 s.
21. *Koval' M. V.* Vse – dlja peremogy. Podvyg trudjashhyh Ukrainy u Velykij Vitchyznjanij vijni 1941–1945 rr. / M. V. Koval'. — K. : Naukova dumka, 1970. — 196 s.
22. *CDAVO.* — F. 423. (M-vo torgivli URSS). — Op.17. — Spr.73 (Pryjmal'no-zdaval'nyj akt L'viv. in-tu radjan. torgivli vid M-va torgivli URSS M-vu vyshhoi' osvity SRSR). — 1946 r. 13 cherv. — 41 ark.
23. *Koval' M. V.* U bytvi z fashyzmom / M. V. Koval'. — K. : Vyd-vo AN URSS, 1964. — 144 s.
24. *Vrons'ka T. V.* V umovah vijny: zhyttja ta pobut naseleennja mist Ukrainy (1943–1945 rr.) / T. V. Vrons'ka. — K. : In-t istorii' Ukrainy NAN Ukrainy, 1995. — 83 s.
25. *Ministerstvo torgovli SSSR.* Har'kov. in-t sov. torgovli : nauch. zap. — Vyp. 2 (4). Jubilej. sb. (1930–1950 rr.). — Har'kov : Izd-vo Har'kov. gos. un-ta im. A. M. Gor'kogo, 1951. — 217 s.
26. *CDAGO Ukrainy.* — F. 1. — Op. 73. — Spr. 7. Pro stan vyshiv URSS, 1943. — 90 ark.
27. *CDAVO Ukrainy.* — F. 423 (NKT URSS). — Op.17. — Spr. 8. Dopovid. zap. i dovidky pro robotu Narkomtorgu URSS, 1944. — 220 ark.
28. *CDAGO Ukrainy.* — F.1 (CK Kom. partii' Ukrainy). — Op.73. (Viddil shkil). — 1942–1962 rr. — Spr. 17. Proekt postanovlenyja SNK USSR : doklad. zap. o rabote vuzov USSR, 1944. — 77 ark.
29. *Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy.* — F. 423 (M-vo torgivli URSS. Upravlinnja kadriv i uchbovyh zakladiv). — Op.17. — Spr. 33. Zvedenyj zvit pro pidgotovku torgovyh kadriv za 1945 r. — 230 ark.

УДК 378

ЧИКУН Надія, старший викладач кафедри товарознавства,
управління безпечністю та якістю КНТЕУ

ПАСАЛЬСЬКИЙ Богдан, к. х. н., доцент кафедри товарознавства,
управління безпечністю та якістю КНТЕУ

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ У РЕФОРМУВАННІ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Досліджено вплив психолого-педагогічних методів інтерактивних технологій: конструктивне вирівнювання, білінгвальне навчання, метод проектів на активізацію пізнавальної діяльності студентів у період реформування освіти, що супроводжується зменшенням обсягу аудиторних годин на кожен навчальну дисципліну та збільшенням годин на самостійну роботу. Відмічено ефект комплексного поєднання цих методів у процесі навчання в аудиторіях і самостійної роботи студентів як під час підготовки до навчального процесу, так і проведення позааудиторних заходів.

Ключові слова: конструктивне вирівнювання, білінгвальне навчання, метод проектів, активізація пізнавальної діяльності, інтерактивні технології.

Чикун Н., Пасальський Б. Инновационные технологии обучения в реформировании системы высшего образования. Исследовано влияние психолого-педагогических методов интерактивных технологий: конструктивное выравнивание, билингвальное обучение, метод проектов на активизацию познавательной деятельности студентов в период реформирования образования, сопровождаемого уменьшением объема аудиторных часов на каждую учебную дисциплину и увеличением часов на самостоятельную работу. Отмечен эффект комплексного сочетания этих методов в процессе обучения в аудиториях и самостоятельной работы студентов как при подготовке к учебному процессу, так и проведении внеаудиторных мероприятий.

Ключевые слова: конструктивное выравнивание, билингвальное обучение, метод проектов, активизация познавательной деятельности, интерактивные технологии.

Постановка проблеми. У ВНЗ України, що відходять від класичного шляху функціонування освіти, відбувається реформування освіти, яке супроводжується значним зменшенням обсягу аудиторних годин на кожен навчальну дисципліну та збільшенням годин на самостійну роботу. Стало непотрібним передавати студенту набір знань і потім виписувати йому диплом. Прийшов час передати йому базисні знання у своїй дисципліні, а потім навчити вирішувати ситуативні завдання, поступово підводячи до творчості [1, с. 14].

У більшості країн світу запропоновано та впроваджено модульні й рейтингові системи навчання, введено оцінювання знань, яке нині також використовується в Україні. Важливо при цьому не втратити

якість освіти, так як країна, що не має якісної системи освіти, здатної підготувати кадри вищої кваліфікації, неминуче відстає в науці та технологіях.

У педагогіці "якість" відображає ступінь відповідності результату поставленій меті. Якість освіти – це якість знань, якість навчальних досягнень, результати освітньої діяльності.

Для підвищення якості освіти в умовах зменшення обсягу аудиторних годин необхідно насамперед розглянути, які шляхи вирішення цього питання запроваджено у провідних університетах світу, дослідити досвід та інновації, які доречно застосувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На якість освіти впливають багато факторів [1]. Одним з них є адміністрування. В американських, а згодом і європейських ВНЗ, різко скорочено робочий тиждень – з 40–42 до 24–28 год., збільшивши обсяг самостійної роботи. Другим дуже важливим чинником є науково-дослідна робота (НДР), до якої залучаються студенти, і на яку в провідних ВНЗ світу збільшують асигнування. В результаті НДР добуваються знання, які є вирішальним джерелом економічного зростання, а носіями і генераторами нових знань є вчені, інженери, конструктори та інші фахівці.

Основна роль у процесі підготовки спеціалістів відводиться викладачу. Австралійський педагог-психолог Джон Біггс запропонував концепцію "*Constructive Alignment*" (конструктивне вирівнювання), яка успішно реалізована в університетах по всьому світу [2; 3]. Згідно з цією концепцією завдання викладача не в переданні інформації, а в організації пізнавальної діяльності студентів на основі здобутих знань, розумінь, навичок. Елементи такого підходу застосовував ще видатний швейцарський педагог-демократ Йоган Песталоцці (1746–1827 рр.), який писав: "Мої учні будуть дізнаватися про нове не від мене, вони будуть відкривати це нове самостійно, моє основне завдання – допомогти їм розкритися" [3]. Елементи конструктивного вирівнювання у своїй педагогічній діяльності застосовує викладач Королівського університету Кінгстон (Онтаріо, Канада) доктор Джилл Скотт, яка зазначає: "Я спрямовую увагу на різні методи навчання, які дозволяють кожному студенту мати рівні можливості відзначитись, вести їх у лідерство. ... Йдеться про навчання людей бути учнями протягом усього життя, зрозуміти себе як учнів" [4]. Тобто важливо виховати потребу в самоосвіті впродовж життя та навчити студентів самостійно знаходити, опрацьовувати першоджерела, аналізувати теоретичні фундаментальні базові закони, поняття, методи дослідження. Роль викладача у співпраці зі студентами розкриває Даніел Вулф, викладач Королівського університету Кінгстон: "У навчанні моя роль обмежена" [4].

Впровадження білінгвального навчання сприяє формуванню особистості, відкритої до взаємодії з навколишнім світом. При цьому іноземна мова розглядається не лише як засіб повсякденної комунікації,

але і як інструмент пізнання світу спеціальних знань. У результаті досягається високий рівень мовної та предметної компетенції [5]. На актуальності запровадження білінгвального навчання наголошує Даріо Брага, професор хімії, віце-ректор Болонського університету (Італія) [6].

Цікавим є досвід проведення міждисциплінарних семінарів. Семінар – ефективна форма підготовки студентів, орієнтована на виявлення більшої самостійності у навчально-пізнавальній діяльності. Розгляд предмета, явища тощо з позиції різних дисциплін дає більш глибоке їх розуміння. Такий підхід уже впроваджується на рівні середньої школи у Фінляндії [7].

Нині метод проектів є одним з найперспективніших методів навчання [8]. Цінність його в тому, що він створює умови для творчої самореалізації студентів, підвищує мотивацію до навчання, сприяє розвитку інтелектуальних здібностей.

Мета роботи – дослідити вплив психолого-педагогічних методів інтерактивних технологій на активізацію пізнавального інтересу студентів до вивчення хімічних дисциплін у період реформування освіти, що супроводжується зменшенням обсягу аудиторних годин на навчальну дисципліну та збільшенням на самостійну роботу.

Матеріали та методи. Методологічною основою дослідження є системний підхід до комплексної взаємодії методів конструктивного вирівнювання, білінгвального навчання, методу проектів, які запропоновані та використовуються для підвищення якості освіти. Базою дослідження є лекції, лабораторні заняття, наукові конференції, консумерські фестивалі, круглі столи, семінари, майстер-класи, які проводяться в КНТЕУ.

Результати дослідження. Теорію конструктивного вирівнювання взяли за основу для побудови змісту професійної підготовки "від результату". Ця теорія рекомендується як базис для розробки переліку компетенцій в освітніх стандартах та програмах, критеріїв оцінювання результатів навчання у Великобританії, Австралії, Данії, Канаді, Швеції та деяких інших країнах.

Теорія конструктивного вирівнювання надає можливість врахувати діяльнісний характер навчання і передбачає узгодження або вирівнювання трьох елементів:

- очікуваних результатів навчання і критеріїв їх оцінювання;
- навчального матеріалу і завдань, через вирішення яких буде досягнутий очікуваний результат;
- діяльності студента, яка приводить до вирішення завдань, і діяльності викладача зі створення умов для пізнавальної активності студента.

Зміст професійної підготовки в теорії конструктивного вирівнювання трактується як компетентісно-орієнтований, оскільки він безпосередньо пов'язаний з результатом навчання.

У конструктивному вирівнюванні доречно розпочати з окреслення результатів, які планується досягти зі студентами; усвідомлення того, що студенти повинні зробити, аби досягти бажаного результату навчання. Навчання повинно будуватися на тому, які завдання виконують студенти, тобто фактично зусилля концентруються на тому, що роблять студенти, а не викладачі.

Кожен студент повинен чітко усвідомлювати, якого результату повинен досягти. Як правило, це формулюється при розробленні "Програми та робочої програми" навчальної дисципліни. Так, для хімічних дисциплін авторами цієї статті вперше в Україні для студентів напряму підготовки "Готельно-ресторанна справа", "Харчові технології та інженерія" розроблено програму та робочу програму інтегрованої дисципліни "Харчова хімія", що включає як основи хімії (закони, положення, опис хімічних процесів), так і застосування їх при розгляді харчових систем [9; 10]. Уже в першому розділі "Мета, завдання та результати вивчення дисципліни (компетенції), її місце в навчальному процесі" зазначено: "Після вивчення студенти повинні знати..., вміти...". При цьому акцент робиться на компетенціях професійного змісту. У програмі та робочій програмі наведено матеріал, який студенти повинні засвоїти, завдання для самостійної роботи, теми лабораторних завдань тощо. Проте цього недостатньо для досягнення бажаного результату.

Знання та вміння як результат навчально-пізнавальної діяльності студента формуються під впливом певних чинників, які можна інтерпретувати таким чином:

- попередні знання, здібності;
- характер змісту навчання;
- бажання до навчання;
- методи викладання;
- критерії оцінювання;
- психологічний клімат;
- процедури (дії з реалізації навчального процесу).

Ці фактори взаємодіють, що і визначає результат навчального процесу.

Основне завдання викладачів – забезпечити умови, коли студенти активно, свідомо братимуть участь у навчальній діяльності, що сприятиме досягненню результату. Важлива мотивація студентів для того, щоб не поверхнево, а ґрунтовно підійти до вивчення та засвоєння матеріалу.

У педагогіці відомі чотири типи мотивації навчально-пізнавальної діяльності:

I тип можна умовно віднести до негативної мотивації, яка зумовлена бажанням отримати диплом, уникнути проблем працевлаштування, військової служби, бажання догодити батькам і т.п., формує "поверхневий підхід";

II тип – мотивація обумовлена значущими для особистості соціальними прагненнями (почуття обов'язку, самоствердження як громадянина, професіонала);

III тип – вузькі мотиви: це реалізація на шляху до власного благополуччя, прагнення бути таким, як усі в своєму оточенні, схвалення в певних колах;

IV тип – мотивація обумовлена бажанням особистості реалізувати природні здібності, інтелектуальну активність.

Зазначимо, що II–IV типи мотивації мають позитивний характер. І все ж, тільки при правильному поєднанні цих позитивних типів мотивації в одній особистості можливе досягнення найвищих результатів. Це ґрунтовний підхід до навчальної діяльності.

Мотивація навчальної діяльності у ВНЗ передбачає урахування "студентоцентристської" парадигми (студент як суб'єкт навчального процесу).

Найважливішим та найадекватнішим мотивом навчальної діяльності є пізнавальний інтерес. Спонукаючи студентів до виконання завдань самостійної роботи, індивідуальних завдань, підготовки до семінарів, наукових конференцій і т.п., педагоги зазначають: "Це дозволить розширити ваші рамки пізнання".

У пробудженні пізнавального інтересу студентів важлива роль викладача, який у навчальному процесі виступає як організатор навчального процесу, інструктор, модератор, лідер групи студентів.

Викладання хімічних дисциплін у ВНЗ має перевагу, так як вивчення студентами теоретичних засад (основних понять, законів, будови і властивостей речовин) поєднується з експериментальними дослідженнями. Сучасні, добре обладнані лабораторії кафедри товарознавства та експертизи харчових продуктів КНТЕУ надають можливість студентам з цікавістю виконувати досліди, передбачені програмами навчальних дисциплін у рамках науково-дослідної діяльності. Проте цього недостатньо.

Пізнавальний інтерес до вивчення дисципліни підсилюється участю студентів уже з першого курсу в круглих столах, семінарах, майстер-класах, конференціях, конsumerських фестивалях. Щороку КНТЕУ представляє кращі наукові студентські роботи на Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт у галузі хімічних дисциплін.

Однак усі ці заходи необхідно готувати, що потребує значних зусиль як з боку викладача, так і студентів. Якщо викладач зацікавлений у високих результатах студентів, то студентів необхідно мотивувати.

На факультетах товарознавства та торговельного підприємництва, ресторанно-готельного бізнесу КНТЕУ для пробудження пізнавального інтересу студентів до вивчення хімічних дисциплін застосовуються різні підходи та методи.

Активні студенти об'єднались у науковий клуб "Хіміки КНТЕУ" Наукового товариства студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених, що є виявом мотивації, обумовленої бажанням особистості реалізувати природні здібності, виявити інтелектуальну активність. Створено сторінку vk.com/chemistsknteu, на якій студенти висвітлюють свою діяльність.

Розвиваючи пізнавальний інтерес студентів до вивчення хімічних дисциплін, викладачі звертаються до наукових праць не тільки вітчизняних авторів, але й англomовних видань ВНЗ світу. Так реалізується білінгвальне навчання, яке передбачає вільне володіння навчальним матеріалом як державною мовою, так і англійською як найбільш значущою в науковій літературі. Результатами впровадження білінгвального навчання є проведення круглих столів, семінарів, презентацій та наукових конференцій англійською мовою. Це тільки один з інструментів підготовки фахівців із високорозвиненими професійними компетенціями, які демонструють конкурентоспроможність не лише в Україні, а й у світі. Необхідність впровадження білінгвального навчання не тільки для окремих напрямів підготовки магістрів, а також для студентів бакалаврату вже з першого курсу очевидна для ВНЗ з високими внутрішніми стандартами. Це надасть можливість студентам, аспірантам, молодим вченим у більших обсягах користуватися світовими здобутками науки і техніки, які опубліковані в англomовних виданнях, ефективніше працювати над підготовкою публікацій, брати участь у міжнародних конференціях, бути мобільними.

Цікавим є досвід проведення міждисциплінарних семінарів. Мета проведення семінару: поглиблення, систематизація, контроль знань, здобутих у результаті самостійної позааудиторної роботи над першоджерелами, додатковою літературою, в результаті експериментальних досліджень; формування навичок самоосвіти, саморозвитку, самоменеджменту. Самостійна робота виконується під керівництвом викладача, який у цьому випадку виконує роль координатора, консультанта. Під час проведення семінару повідомлення студентів поєднуються з дискусіями, коментарями та висновками студентів і викладача. Семінар мотивує студентів до оволодіння комунікативними інструментами, розвиває культуру мовлення, вміння чітко, аргументовано доносити до аудиторії свою думку, давати відповіді на питання та формулювати їх, слухати та бути толерантними в дискусії. Міждисциплінарний семінар передбачає розгляд великого за обсягом навчального матеріалу, тематичної інформації на досить високому науковому рівні.

Успішне проведення міждисциплінарного семінару можливе тільки за умови тривалої психолого-педагогічної та методичної підготовки. Таку роботу, наприклад, проведено під час підготовки міждисциплінарного (навчальні дисципліни: хімія і теоретичні основи товарознавства) семінару в рамках білінгвального навчання на тему: "*Chemistry of Carbon. Carbohydrates*. Хімія Карбону. Вуглеводи". Під

час підготовки семінару використано матеріали європейських та американських англomовних навчальних посібників. Учасниками семінару були студенти ФТПП, активісти наукового клубу "Хіміки КНТЕУ", викладачі кафедри товарознавства та експертизи харчових продуктів.

Міждисциплінарний підхід (*interdisciplinary approach*) підкреслює важливість взаємодії різних галузей знань. У сучасній світовій педагогічній науці також введено термін *трансдисциплінарність* – спосіб розширення наукового світогляду, який включає розгляд того чи іншого явища поза рамками однієї навчальної дисципліни, однієї науки. Трансдисциплінарність формує високий рівень освіченості, різнобічність, універсальність знань конкретної людини. Така людина – ерудит, що володіє енциклопедичними знаннями. Як свідчить досвід, трансдисциплінарність є одним з основних способів вирішення багатofакторних проблем ХХІ ст. Про це зазначено у Всесвітній Декларації про Вищу освіту для ХХІ століття: підходи та практичні заходи, прийнятій ЮНЕСКО у 1998 р. в Парижі.

При застосуванні методу проектів все починається з мотивації викладача. Якщо у викладача низький рівень мотивації, або вона відсутня, то і в студентів інакше бути не може. Другим успішним чинником проектної діяльності є рівень професійної майстерності та особисті риси викладача – організатора, консультанта, модератора. Тільки володіючи методикою проектної діяльності, викладач у змозі мотивувати студентів, структурувати проект, організувати саму проектну діяльність. Студенти як учасники проекту набувають комунікативних навичок (спілкування, передання, прийом інформації). Робота над проектом розвиває критичне мислення студентів, відповідальність за особисті дії, толерантне ставлення, формує навички самоменеджменту (виховання впевненості в собі, постановка мети, планування й організація часу, прагнення лідерства). Учасники проекту розвивають навички командної роботи, в процесі якої кожен індивідуум починає працювати як частина цілого.

У проектній діяльності взаємовідносини студента і викладача відбуваються в іншій площині, ніж на лекційних або практичних чи лабораторних заняттях. У цій ситуації вони на рівних. Викладач також є дослідником, а тому він може під час роботи над проектом разом зі студентами йти шляхом проб і помилок, дивуватися, радіти результатам, знахідкам. Проекти – найефективніша інноваційна технологія, яка передбачає:

- індивідуалізацію процесу навчання;
- створення комфортних умов навчання, за яких кожен учасник відчуває свою інтелектуальну спроможність;
- формування навичок осмислювати ідеї та концепції і на цій основі вміти знаходити потрібну інформацію, трактувати її та застосовувати;
- колективну взаємодію, синергетику процесу пізнання.

У проєкті викладач виступає як організатор навчального процесу, інструктор, модератор, лідер групи студентів.

Уся робота організується у вигляді проєктів. Так, у рамках VII Консумерського фестивалю представники КНТЕУ взяли участь у Міжнародній студентській науково-практичній конференції "Актуальні проблеми товарознавства та торговельного підприємництва", секція "Food Chemistry Experiments. Експерименти в харчовій хімії", проведено *Workshop "Research in Food Chemistry. Дослідження в харчовій хімії"*, квест "Chemistry of Food Products. Healthy food, healthy lifestyle. Хімія харчових продуктів. Здорова їжа, здоровий спосіб життя". У всіх цих заходах для підготовки англомовних презентацій використано англомовні навчальні посібники.

Висновки. У результаті проведеного дослідження, на основі введених педагогічних інновацій у КНТЕУ, можна зробити такі висновки.

Для активізації пізнавальної діяльності студентів у період реформування освіти, що супроводжується зменшенням обсягу аудиторних годин на кожну навчальну дисципліну та збільшенням годин на самостійну роботу, доцільно застосовувати психолого-педагогічні методи інтерактивних технологій (конструктивне вирівнювання, білінгвальне навчання, метод проєктів). У результаті дослідження виявлено позитивний ефект від комплексного поєднання цих методів у процесі навчання в аудиторіях і під час самостійної роботи студентів.

Постійна взаємодія викладача із студентами як в аудиторний, так і позааудиторний час виводить активізацію навчально-пізнавальної діяльності студентів на якісно новий рівень співпраці. У студентів відбувається формування нових навичок комунікації, самоосвіти, саморозвитку та самоменеджменту.

Для досягнення успішних результатів при комплексному впровадженні методів, які є педагогічними інноваціями, необхідна тривала і постійна психолого-педагогічна та методична підготовка.

Реформування освіти у ВНЗ України потребує вивчення та впровадження досвіду кращих навчальних закладів світу та ставить перед нами завдання постійного пошуку та застосування результативних інноваційних методів активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пiдаєв А. В. Болонський процес в Європі / А. В. Пiдаєв, В. Г. Передерій. — Одеса : Одес. держ. пед. ун-т, 2004. — 190 с.
2. Biggs J. B. The Revised Two Factor Study Process Questionnaire: R-SPQ-2F / J. Biggs, D. Kember, & Doris Y.P. Leung // British Journal of Educational Psychology. — 2001. — № 71. — P. 133–149.
3. Песталоцци Йоган. — Режим доступу : <https://ru.wikipedia.org>.
4. Queens Alumni review // The magazine of Queens University Kingston, Ontario. — 2014. — Issue 3, 4.

5. Боднарчук Т. Моделі білінгвальної освіти у теорії та досвіді діяльності сучасної школи / Т. Боднарчук. — Вісн. Львів. ун-ту. — 2007. — Вип. 22. — С. 212–219. — (Серія: Педагогічна).
6. Про білінгвальне навчання. — Режим доступу : [//www.dariobraga.it](http://www.dariobraga.it).
7. Фінляндія відмовляється від викладання шкільних предметів. — Режим доступу : <http://osvita.ua/school/46552>.
8. Вірста С. Є. Інноваційне навчання: Метод проектів / С. Є. Вірста // Нові технології навчання. — 2007. — № 50. — С. 52–58.
9. Пасальський Б. К. Програма та робоча програма "Харчова хімія" для студентів ФРГТБ напряму підготовки "Готельно-ресторанна справа" / Б. К. Пасальський, Ю. І. Геваза, Н. Ю. Чикун. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009.
10. Чикун Н. Ю. Новий підхід до створення інтегрованих програм та викладання хімічних дисциплін / Н. Чикун // Вища школа. — 2011. — № 2. — С. 63–71.

Стаття надійшла до редакції 24.02.2016.

Chykun N., Pasalskiy B. Innovative technologies in teaching in reforming system of higher education.

Background. In higher education reform is education-formation, accompanied by a significant decline in the amount of classroom hours per academic disciplines and increasing hours of private study. It's time to teach students basic knowledge in their discipline, and teach to solve situational tasks gradually raising creativity. How to improve the quality of education in the reduction of hours?

Analysis of recent research and publications. Australian teacher-psychologist John Biggs proposed the concept of "Constructive Alignment", which has been successfully implemented in universities around the world. According to the concept of constructive alignment problem no teacher in the transmission of information and the organization of learning of students based on acquired knowledge, understandings, skills. New technologies are being developed and implemented in KNTEU on the example of teaching chemical disciplines.

The process of identity formation, open to interaction with others SRI-volume, is the introduction of bilingual education. Experience of inter-disciplinary seminars is also interesting. Now the project method is one of the most promising methods.

The aim of the article is to investigate the impact of psychological and pedagogical methods of interactive technologies to enhance the cognitive interest of students to study chemical disciplines during the educational reform, accompanied by a decline in hours of classroom discipline and increasing hours of private study.

Materials and methods. The methodological basis of the study is a systematic approach to the synthesis of constructive alignment methods, bilingual teaching, project method, interdisciplinary seminars proposed and used to improve the quality of education. The basis of the study are lectures, laboratory classes, conferences, Consumer festivals, round tables, seminars, workshops held in KNTEU.

Results. The following innovations were considered and implemented in the educational process of studying chemical subjects: constructive alignment, bilingual teaching, project method, conducting interdisciplinary seminars. Contributed to unite students of FTTP and FRHTB in Science Club "Chemists of KNTEU" Scientific Society of Students, doctoral students and young scientists. This intensified participation of students in the educational process and scientific research work, the results of which are represented at seminars, conferences, workshops, festivals Consumers, interdisciplinary seminars, in Ukrainian and English.

Conclusion. To activate the learning of students during educational reform, accompanied by a decline in classroom hours per academic disciplines and increasing hours of private

study, are useful psychological-pedagogical methods of Interactive Technologies (structural alignment, bilingual teaching, project method). The study found a positive effect of integrating these methods in the learning process in the classroom and at independent work.

Constant interaction with students as a teacher in the classroom and in the outside classroom time displays revitalization of teaching and learning of students to a qualitatively new level. There is a new formation of students communication skills, self-education, self-development and self-management.

To achieve successful results in complex implementation methods that are teaching innovation required prolonged and constant psychological and pedagogical, methodical preparation.

Reform in Universities of Ukraine requires study and implementation of experience of the best schools in the world and poses a constant job search and implementation of effective activation of innovative teaching and learning of students.

Keywords: constructive alignment bilingual teaching, project method, activation of cognitive activity, Interactive Technologies.

REFERENCES

1. *Pidajev A. V.* Bolons'kyj proces v Jevropi / A. V. Pidajev, V. G. Perederij. — Odesa : Odes. derzh. ped. un-t, 2004. — 190 s.
2. *Biggs J. B.* The Revised Two Factor Study Process Questionnaire: R-SPQ-2F / J. Biggs, D. Kember, & Doris Y.P. Leung // *British Journal of Educational Psychology*. — 2001. — № 71. — P. 133–149.
3. *Pestaloccy Yogan*. — Rezhym dostupu : <https://ru.wikipedia.org>.
4. *Queens Alumni review* // The magazine of Queens University Kingston, Ontario. — 2014. — Issue 3, 4.
5. *Bodnarchuk T.* Modeli bilingval'noi' osvity u teorii' ta dosvidi dijal'nosti suchasnoi' shkoly / T. Bodnarchuk. — *Visn. L'viv. un-tu*. — 2007. — Vyp. 22. — S. 212–219. — (Serija: Pedagogichna).
6. *Pro bilingval'ne navchannja*. — Rezhym dostupu : [//www.dariobraga.it](http://www.dariobraga.it).
7. *Finljandija vidmovljajet'sja vid vykladannja shkil'nyh predmetiv*. — Rezhym dostupu : <http://osvita.ua/school/46552>.
8. *Virsta S. Je.* Innovacijne navchannja: Metod proektiv / S. Je. Virsta // *Novi tehnologii' navchannja*. — 2007. — № 50. — S. 52–58.
9. *Pasal's'kyj B. K.* Programa ta robocha programa "Harchova himija" dlja studentiv FRGTB naprijamu pidgotovky "Gotel'no-restoranna sprava" / B. K. Pasal's'kyj, Ju. I. Gevaza, N. Ju. Chykun. — K. : Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-t, 2009.
10. *Chykun N. Ju.* Novyj pidhid do stvorennya integrovanyh program ta vykladannja himichnyh dyscyplin / N. Chykun // *Vyshha shkola*. — 2011. — № 2. — S. 63–71.